

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

106

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници

Академик Славко ГАВРИЛОВИЋ (1970–2004)

Академик Милош БЛАГОЈЕВИЋ (2005–2012)

Проф. др Војин ДАБИЋ (2013–2017)

Др Петар В. КРЕСТИЋ (2018–)

Уредничтво

Др Габор АГОШТОН, Вашингтон, САД

Др Максим Јурјевич АНИСИМОВ, Москва, Русија

Др Ђорђе БУБАЉО, заменик главног и одговорног уредника, Београд

Др Росица Стефанова ГРАДЕВА, Софија, Бугарска

Др Иван ЛАКОВИЋ, Подгорица, Црна Гора

Др Александра НОВАКОВ, Нови Сад

Др Мира РАДОЈЕВИЋ, Београд

Др Срђан РУДИЋ, Београд

Др Александар ФОТИЋ, Београд

Др Ђура ХАРДИ, Нови Сад

Др Небојша С. ШУЛЕТИЋ, Београд

Главни и одговорни уредник

Др Петар В. КРЕСТИЋ

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

106
(2/2022)

НОВИ САД
2022

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

Срђан Рудић
БАЛШИЋИ И ПРОВАНСАЛСКА
ПОРОДИЦА БО (BAUX)
Прилог проучавању порекла
зетске породице Балшић	Srdan Rudić
THE BALŠIĆ FAMILY AND
THE PROVENÇAL FAMILY DE BAUX
A contribution to the study of
the origin of the Balšić family from Zeta
7–17	
Василије Ђ. Крестић
ВОЈВОДСТВО СРБИЈА И
ТАМИШКИ БАНАТ НИЈЕ
БИЛО КРУНОВИНА	Vasilije Đ. Krestić
VOIVODESHIP OF SERBIA AND
BANAT OF TEMES WAS NOT
CROWNLAND
19–23	
Андреј Јефтић и
Зорка Шљиванчанин
О СТУДИЈАМА
ЈУСТИНА ПОПОВИЋА	Andrej Jeftić and
Zorka Šljivančanin
ABOUT THE STUDIES OF
JUSTIN POPOVIĆ
25–43	
Александра Вулетић
СМРТНОСТ ЖЕНА НА ПОРОЂАЈУ
У СТАТИСТИЦИ МОРТАЛИТЕТА
СРБИЈЕ 1888–1910.	Aleksandra Vuletić
MATERNAL MORTALITY AT
CHILDBIRTH IN THE MORTALITY
STATISTICS OF SERBIA 1888–1910
45–60	
Никола Станковић
ЕМИГРАНТСКА ВЛАДА
КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И
АЛБАНСКО ПИТАЊЕ
(1941–1944)	Nikola Stanković
THE YUGOSLAV ROYAL
GOVERNMENT IN EXILE AND
THE ALBANIAN QUESTION
(1941–1944)
61–79	

ИСТОРИОГРАФИЈА и МЕТОДОЛОГИЈА
HISTORIOGRAPHY and METHODOLOGY

Жарко Б. Вељковић и Војкан Милутиновић
ОСВРТ НА НОВООБЈАВЉЕНЕ НАТПИСЕ ИЗ ПЕРИОДА ДО XIX В.
У ЧАСОПИСУ *НАТПИСИ И ЗАПИСИ*
81–108

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ / BOOK REVIEWS and NOTES

Марија Андрић
Renard Gluzman, *Venetian Shipping. From the Days of Glory to Decline, 1453–1571*,
Brill, Leiden–Boston 2021, XI + 547 pp.
(Ренард Глузман, *Венецијанска морнарица. Од славних дана до назадовања*,
1453–1571, Лајден–Бостон, 2021, XI + 547 стр.)
109–114

Владимир Нимчевић
Борис Стојковски, *Цар Јован Ненаг: живојѝ, дело и наслеђе*.
Српски институт, Будимпешта 2018, 272 стр.
115–117

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
119–121

Владимир Николић
РЕГИСТАР / REGISTER
123–129

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
131–140

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION TO AUTHORS
141–146

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ
147

Др СРЂАН РУДИЋ, научни саветник
Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 35/II, Београд, Србија
Е-адреса: srdjan.rudic@iib.ac.rs

БАЛШИЋИ И ПРОВАНСАЛСКА ПОРОДИЦА БО (*BAUX*) Прилог проучавању порекла зетске породице Балшић

САЖЕТАК: У раду се расправља о теорији према којој су зетска властела Балшићи били француског порекла, односно да су преко напуљске племићке породице *Balsa/Balza*, били потомци провансалске породице Бо (*de Baux*). Најстарију тврдњу да су зетски Балшићи потомци провансалске породице Бо налазимо у делу *Breve memorie de li discendenti de nostra casa Musachi* насталом у првој половини XVI века. Велику улогу у њеном ширењу играо је и илирски грбовник настао крајем XVI века, у којем је грб зетских господара представљен као комбинација знамења зетских Балшића и напуљске племићке породице *Balsa/Balza*, односно француске породице *Baux*. Иако је ова теорија у науци одавно напуштена, поново је заживела у делу црногорске историографије. У чланку је указано на њен развој, њене најважније заступнике и разлоге који су их навели да је прихвате. Такође је указано и на аргументацију истраживача који су је сматрали неоснованом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Балшићи, Ваух, Balsa/Balza, Прованса, Напуљ

Балшићи су по много чему једна од најинтересантнијих властеоских породица које су се уздигле на рушевинама државе Немањића. Успели су да искористе пропадање и нестанак Српског царства и да за релативно кратко време из једне мале области која се налазила на подручју негде у Зети, прошире своју власт на територију која се у једном тренутку простирала од Дубровника до Химаре, а у унутрашњости обухватала Требиње, Оногошт, Пећ и Призрен. Држава, односно област Балшића, постојала је нешто преко шездесет година (1360–1421).¹ Истраживачи који су се бавили Балшићима

¹ G. Gelcich, *La Zedda e La Dinastia dei Balšidi*, Spalato 1899; *Историја Црне Горе* 2-2, Титоград 1970, 3–133; B. Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje 2011; С. Рудић, *Балшићи – њихови Зети*, Београд 2022.

указали су на неколико проблематичних питања о којима постоје опречна размишљања. Ово се, пре свега, односи на питање њиховог порекла. Недостатак савремених историјских извора, као и облик имена родоначелника породице, довели су до тога, да о њиховом пореклу и етничкој припадности не постоји јединствено мишљење. О пореклу Балшића у историографији је изнето неколико теорија од којих је свакако најинтригантнија она да су били француског порекла, односно да су преко напуљске племићке породице Balsa/Balza, били потомци провансалске породице Бо (de Baux).¹

Иако је ова теорија у науци одавно напуштена, у новије доба поново је заживела у делу црногорске историографије. Колико нам је познато, прве кораке у овом правцу начинио је Живко Андријашевић који је 2006. године изнео мишљење да савремени историчари „olako i bez ijednog ozbiljnog argumenta” одбацују претпоставку Чедомиља Мијатовића о француском пореклу породице Балшић.² Аутори дела *Историјски лексикон Црне Горе*, објављеног исте, 2006. године, међу којима је и Андријашевић, уопште не сумњају у то да су Балшићи француског порекла: „Rodica Balšić je u Zetu došla krajem 13. vijeka (1272–1280), i to iz Francuske (Provansa). Pripadali su aristokratskom staležu, a njihovo prezime bilo je de Bo (de Bau-ldž ili de Baudž). Balšići u Zetu dolaze u vrijeme kada u njoj stalno boravi srpska kraljica Jelena, žena kralja Uroša I, koja je bila francuska princeza”.³ Поменућемо још и хералдичара Александра Самарџића који сматра да је због представе звезде на грбу Балшића њихова веза са Анжујцима потврђена, додајући и да се Балшићи јављају у Зети у доба женидбе краља Уроша I са Јеленом Анжујском.⁴

Бо (*de Baux*) је француска племићка породица са југа Француске. Припадала је најбогатијим и најмоћнијим породицама средњовековне Провансе. Први документовани трагови о овој породици потичу из 971. године. После неколико деценија помињу се као господари поседа *Les Baux* (981) и *Marignane* (1000), а нешто касније су завладали и Оранжом (1173). Име су добили по утврђеној стеновитој литици на којој су у X веку изградили тврђаву. Наиме, на старофранцуском *baux* (*baoui* на провансалско-окситанском) значи литица, стрмина. Поједини чланови породице Бо придружили су се Карлу I Анжујском у његовом походу на јужну Италију, а за своје заслуге били су награђени високим положајима и бројним поседима. У Италији су познати под именима *Balsa* и *Balza*.⁵ О њиховом пореклу забележено је неколико легенди. Према најзаступљенијој, породица Бо води порекло од Балтазара,

¹ О пореклу Балшића погледати: С. Рудић, *Балшићи – іосіогару Зеїїе*, 5–36.

² Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006, 21; Ж. Андријашевић, *Историја Црне Горе*, Београд 2015, 24–25.

³ http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/balsici/balsici_andrijasevic_rastoder.htm (приступљено 9. фебруара 2021).

⁴ А. Samardžić, „Dinastički simboli Balšića”, *Zbornik radova sa skupa „Balšići”*, Cetinje–Podgorica 2012, 176. Јелена је била кћерка Јована Анђела, сина византијског цара Исака II Анђела, и Матилде, сестричине латинског цара Балдуина II, прауника француског краља Луја VI. На тај начин била је у сродству са сицилијанским краљевима Карлом I и Карлом II Анжујским, јер је Карло I био прапраунук Луја VI. О пореклу краљице Јелене погледати: И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд 2021, 118–138.

⁵ Генеалогiju породице Бо погледати на сајту: <https://fr.calameo.com/read/001513011c76c-5b895e08> (приступљено 18. октобра 2022).

једног од три мудраца које је звезда одвела у Витлејем да се поклоне ново-рођеном Исусу. Стога су за грб узели звезду са 16 зрака (крака) која симболизује Витлејемску звезду. Према другој легенди воде порекло од готске (визиготске) фамилије Балти.⁶ За нашу тему, важно је, да је првобитни грб породице Бо била сребрна звезда са 16 крака на црвеној позадини. Када су се ородили са првом кнежевском кућом Оранжа, грб је измењен – подељен је на четвртине и уз звезду је додата и представа рога, што је и грб напуљског огранка породице.

Најстарију тврдњу да су зетски Балшићи потомци провансалске породице Бо, налазимо у делу *Breve memorie de li discendenti de nostra casa Musachi* насталом у првој половини XVI века. Овај текст је 1510. године написао Јован Мусаки, а средином века га допунио његов син Константин.⁷ Делове текста о пореклу Балшића написао је Константин који је зетским господарима приписао традицију о пореклу провансалске и напуљске породице Бо. Он најпре помиње да Балшићи сматрају да потичу од три мудраца, али да он верује да потичу од готских Балта, јер попут њих имају звезду у грбу. Потом додаје да је Балша, господар и краљ Албаније, како га назива, а који је био у сродству са његовом породицом, водио порекло од краљева из готске породице Балта који су често са војском походили Европу. На крају закључује “però ò siano delli tre Maggi, ò siano de questi altri, me remetto al vero e di che ne sa più.”⁸ Посебно је важно истаћи и да је Мусакијева хроника, не само најстарији познати извор у којем су Балшићи повезани са породицом Бо, већ и први познати извор у којем се представа звезде веже за грб господара Зете.

Питање је да ли је Константин сам исконструисао везу између породица Балшић и Бо, да ли је можда преузео из неког нама данас непознатог списка, или је само забележио причу коју је могао чути од неког од чланова бројних племићких породица са Балкана, који су напустили своје поседе и нашли уточиште у јужној Италији. За сада смо склонили да верујемо у ово прво, односно да је он творац ове везе. Можда можемо одговорити и на питање зашто

⁶ Ове легенде о пореклу породице Бо забележили су многи писци XVII и XVIII века. N. Vigner, *Histoire de la maison de Luxembourg*, Paris 1617, 230–231; Joseph de La Pise, *Tableau de l'histoire des princes et principauté d'Orange*, La Haye 1640, 66; Ferrante della Marra, duca della Guardia, *Discorsi delle famiglie estinte, forastiere, o non comprese ne' Seggi di Napoli, Imparentate colla Casa della Marra*, Napoli 1641, 65; Jean-Baptiste L'Hermite (dit Tristan), *Naples Françoise ou les Eloges genealogiques et historiques des princes, seigneurs etgrands capitaines du royaume de Naples, affectionnez à la couronne de France, et des Français qui ont suivy le party de nos princes de la maison d'Anjou et qui ont fait branche audit royaume de Naples*, Paris 1663, 43; Honoré Bouche, *La chorographie ou Description de Provence et L'histoire chronologique du mesme pays, tome premier*, Aix 1664, 910–911; Bonaventure de Sisteron, *Histoire nouvelle de la ville et principauté d'Orange*, Avignon 1741, 45. Тристан је забележио да је Чезаре Денђењо (Cezare D'Engenio) у својој књизи *Napoli Sacra* повезао порекло породице Бо са древним краљевима Јерменије. Jean-Baptiste L'Hermite (dit Tristan), *Naples Françoise ou les Eloges genealogiques et historiques des princes, seigneurs etgrands capitaines du royaume de Naples, affectionnez à la couronne de France, et des Français qui ont suivy le party de nos princes de la maison d'Anjou et qui ont fait branche audit royaume de Naples*, 43–44.

⁷ *Chroniques gréco-romanes* (C. Hopf), Berlin 1873, 270–340.

⁸ *Chroniques gréco-romanes* (C. Hopf), 336. Константин је у својим допунама навео да према спису о пореклу српских деспота, писаном на српском језику ћирилицом, који је доbio 1545. године од контесе Марије Мурски (кћерке Гојка Балшића) Балша потиче од лозе Немањића. *Chroniques gréco-romanes* (C. Hopf), 305.

је то учинио. Мусаки су били албанска племићка породица чији је један део, након пада под османску власт, области којом су управљали, избегао на територију Напуљске краљевине.⁹ Нашавши се у туђини, Јован Мусаки је писао хронику своје породице како би очувао сећање на њену некадашњу славу и значај. При томе је, што је често био случај у делима оваквог типа, умео да износи конструкције које се не могу потврдити у савременим изворима. Родбински је повезао своју породицу са зетским господарима, устврдивши да је Комита Мусаки, кћерка деспота Андреје Мусакија, била удата за Балшу II.¹⁰ Живећи у Напуљској краљевини, Константин је свакако био упознат са најугледнијим племићким породицама, међу којима је била и породица *Balzo*. Претпостављамо да је, учивши сличност презимена Балшић и *Balzo*, могао помислити да су ове две породице у сродству, или је, што је по нама вероватније, искористио поменути сличност и исконструисао њихову родбинску везу како би на тај начин подигао и углед своје породице. Стога је зетским господарима приписао легенду о пореклу породице Бо, коју је негде чуо или можда прочитао, а из истог разлога им је приписао и звезду на грбу.

Неколико деценија касније, крајем XVI века, настао је још један спис у којем је указано на наводну родбинску везу породица Бо/Балза и Балшића, а који је често коришћен као доказ те тврдње. Реч је о Илирском грбовнику, који је био један од кључних доказа, захваљујући којима је Петар Ивeљин Охмућевић-Гргурић из Сланог код Дубровника, успео 17. маја 1594. године да добије декрет о племству од Краљевског савета у Напуљу. Александар Соловјев је сматрао да је први „Илирски грбовник” настао у Напуљу око 1590. године.¹¹ У бројним преписима Грбовника, најстарији је настао 1595. године, налази се и грб Балшића који представља комбинацију знамења зетских Балшића и напуљске племићке породице *Balsa/Balza*, односно француске породице Бо – на црвеном штиту приказана је вишезрачна сребрна звезда, а на челенци вучја глава.¹² Да би смо разумели како је до тога дошло,

⁹ N. Zečević, “Genealogy, prosopography and networks: on social capital of the Balkan émigrés to the kingdom in Naples (15th–18th c.). Albanian kindreds Musachi, Arianiti and Bua”, *Mediterranean towns: mobility and displacement of people*, Publicacions de la Presidència (Sèrie Major) 10 / 2021, 169–182.

¹⁰ “Signora Comita hebbe per marito il detto Rè Balza, lo quale tenne sotto suo dominio Scutari, Antivaro, Cataro, Scebennico e Trsuri et altro gran paese”, “il Rè Bassa hebbe per moglie la Signora Comita Mosachi figliola del Signor Andrea Mosachi Despoto, dalli quali ne nacque una sola figliola nomine Regina”. *Chroniques gréco-romanes* (C. Hopf), 281–282, 290–291. За разлику од оца, Константин пише да је Комита била удата за Балшу I. “Questo Re Balza ebbe per moglie la figliola d’ Andrea Musachi, e con questa Signora generò una figliola, e detta Signora morse, e con altra moglie generò tre figlioli, Giorgio, Stratiomirio e Balsa”. *Chroniques gréco-romanes* (C. Hopf), 305. Такође је написао и да је Јован Балшић, наводни унук Ђурђа, незаконитог сина Ђурђа I Балшића, био ожењен Теодором Мусаки. Његов отац је наведен као “Signor Balsa”. *Chroniques gréco-romanes* (C. Hopf), 296. Балша II био је ожењен Комнином, кћерком валонског деспота Јована Комнина Асена.

¹¹ A. Solovjev, „Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku i ’Rodoslovlje bosanskih i srpskih kraljeva””, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* NS (A) 9 (1954), 130.

¹² С. Рудић, *Власићела Илирској грбовника*, Београд 2006, 33–34, 99–100. Балшићи су имали развијену хералдику и устаљени породични симбол – вучју главу која се налазила и у челенци и у штиту грба. Сима Ђирковић је сматрао да је звезда узета из књиге о сабору у Констанци (1414–1418). С. Ђирковић, „Допуне и објашњења”, у: С. Новаковић, *Историја и традиција*, Београд 1982, 476. Аутори *Родословних таблица и грбова* тврде да се звезда

важно је нагласити да је Петар Ивeљин Краљевском савету у Напуљу поднео на увид и своју измишљену генеалогiju, где је међу своје претке са женске стране уврстио и Балшиће (Баошиће).¹³ Могуће је да је аутор Грбовника уочио сличност између презимена две породице и помислио да су у родбинским везама. Међутим, с обзиром на разлоге настанка Грбовника, пре се може претпоставити да је реч о конструкцији Петра Ивeљиног који је на овај начин желео макар и посредно да истакне родбинску везу са једном угледном напуљском племићком породицом како би ојачао своју позицију у покушају добијања племства.¹⁴

Неколико година након појаве Грбовника, мљетски опат Мавро Орбин, вероватно на основу неког старијег, данас изгубљеног извора, саопштава да је родоначелник породице по имену Балша био сиромашни зетски властелин који је у време цара Душана држао само једно село. Иако је Балшиће пореклом везао за Зету, то се не може закључити из представе њиховог грба – на штиту је приказана седмокрака звезда, а на челенци вучја глава. Сасвим је могуће да је Орбин овај грб преузео из неког од преписа Илирског грбовника, а можда и из неког нама данас непознатог списка.¹⁵

појављује на грбу Балшића у Рихенталовом зборнику. Сматрају да је звезда у илирским грбовницима вероватно преузета од Рихентала и да можда од тог времена почиње спорна идентификација Балшића са напуљским племством. Д. Спасић, А. Палавестра, Д. Мрђеновић, *Родословне шаблице и грбови српских династија и власнеле*, Београд 1991, 141. Александар Палавестра је десетак година касније претпоставио да је аутор Грбовника у штит на знамењу Балшића ставио вишекраку звезду, коју је вероватно видео у некој од књига о сабору у Констанци. А. Палавестра, „Коментари”, у: А. Соловјев, *Историја српског грба и грбу хералдички радови*, Београд 2000, 184. Исти аутор касније понавља ову тврдњу, али и додаје да је аутор Грбовника звезду могао видети код напуљске породице Balsa/Balzo. А. Палавестра, *Београдски грбовник II и илирска хералдика*, Београд 2006, 72–73; А. Палавестра, „Илирски грбовници и илирска хералдика”, *Илирски грбовници и грбу хералдички радови*, Београд 2010, 103–104. Александар Самарџић тврди да се звезда на грбу Балшића први пут јавља у Рихенталовом зборнику о сабору у Констанци 1415. године. А. Самарџић, „Dinastički simboli Balšića”, 173. Божидар Шекуларец сматра да је присуство звезде на грбу вероватно повезано са звездом која је присутна на неким примерцима новца који је кован у време Балше II. В. Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, 159–160.

¹³ У генеалогiji Охмућевића наведено је да је супруга најстаријег познатог члана породице, Радивоја Гргурића Владисаљића, била Vvladava Baocich. Такође и да је супруга Хреље, војводе Костура, била Vvidosava Baocich. Francesco de Petris, *Breve discorso genealogico dela antichissima, e nobilissima famiglia Ohmvchievich Gargvrich*, 17, 19, штампано у: Lorenzo Miniati, *Le glorie cadute dell'antichissima, ed augustissima famiglia Comnena*, Venetia 1663 (прво издање 1645); G. Gelcich, *I conti di Tuhelj contributo alla Storia della Marina Dalmata*, Ragusa 1889, 169; А. Соловјев, „Постанак илирске хералдике и породица Охмућевић”, *Гласник Скопској научној друштва* 12 (1932), 88–89.

¹⁴ У Тасовчићевом (крај XVI века) и Берлинском грбовнику (крај XVI почетак XVII века) нацртани су грбови Петра Охмућевића и његовог сестрића Стефана Тасовчића у оквиру којих је приказана и вишезрачна звезда са знамења Балшића. А. Палавестра, *Београдски грбовник II и илирска хералдика*, Београд 2006, 41–53; А. Палавестра, „Илирски грбовници и илирска хералдика”, 78–90. Постоји и могућност да је Петар Ивeљин био упознат са Мусакијевом хроницом јер су настанци и грбовника и хронике везани за Напуљско краљевство.

¹⁵ “Balsa, del quale hora diremo, fù gentilhuomo di Zenta assai pouero; e in vita dell'Imperadore Stefano teneua solamente una villa.” М. Orbini, *Il Regno de gli Slavi*, Pesaro 1601, 286. Сима Ћирковић је указао да се Орбинови кратки подаци о генеалогijiама Кастриота и Црнојевића (стр. 388) ослањају на Мусакијеву хронику. С. Ћирковић, „Коментари”, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 360.

Дело Мавра Орбина имало је велики утицај на чувеног француског филолога и историчара Шарла Дифрена Диканжа, који је био мишљења да су Балшићи вероватно били пореклом из куће Бо, која се у Албанију настанила у време када су Карло I, краљ Сицилије и његов син Филип, кнез Тарента, владали Драчом. Ово додатно потврђује именима *Balsa* и *Balza* како су италијани називали кућу *Baux*, из чега су потом Словени формирали Баоша. Диканж даље сматра да сваку сумњу у порекло зетских Балшића отклања знамење са вишезрачном звездом које им је приписао Орбин, а које је уједно и грб породице Бо.¹⁶

Средином XIX века немачки дипломата и албаноолог Јохан Георг фон Хан, одбацио је Диканжову тврдњу да су Балшићи француског порекла, истакавши да је име Балша у његово време било често на северу Албаније, као и код Словена који га такође пишу у облику *Bulza* или *Baosha*.¹⁷

Заговорник теорије о француском пореклу Балшића, био је и познати француски археолог и нумизматичар, Шарл Ленорман, који се ове теме дотакнуо у неколико радова. Сматрао је, да су разлози због којих је Хан оспоравао мишљење Диканжа о француском пореклу Балшића недовољни, односно, да чињеница да је *Balscha* албанска реч, не значи да то као властито име не може бити превод од *de Baux*. Веровао је да зетски Балшићи потичу од млађег сина Бертранда де Боа. Ленорман пише да историја потомака куће Бо у Албанији почиње 1356. године, када су поседовали неколико двораца у северној Албанији, од којих су једном дали име по граду у Прованси, одакле су били пореклом, а чије име је сачувано у селу Балш (*Balsh*) код Скадра.¹⁸ Француско порекло Балшића видео је и у представи на једном новчићу Балше III – на аверсу новчића налази се познати грб са вуком на штиту и изнад челенке и натпис M. BALS. D. GORGI, а на реверсу је приказан светац са натписом S. LAVRENCIVS. На аверсу је приказана и звезда смањена на половину, која по њему, јасно дефинише однос Балшића према кући из Провансе.¹⁹

Немачки историчар Карл Хопф, одбацио је тврдње Диканжа и Ленормана, да су Балшићи француског порекла, али је и он направио грешку јер је на основу погрешног читања повеље цара Уроша из 1357. године, сматрао да се родоначелник породице Балшић звао Балша Баринич Биволичић, те да је био генерал цара Душана.²⁰

Пореклом Балшића најдеталтније се бавио Чедомил Мијатовић, који је почетком девете деценије XIX века, зетским господарима, посветио два

¹⁶ Charles du Fresne, sieur du Cange, *Histoire de l'Empire de Constantinople sous les empereurs français*, Paris 1657, 290; Charles du Fresne, sieur du Cange, *Illyricum vetus & novum, sive historia regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosniae, Serviae, atque Bulgariae, locupletissimis accessionibus aucta, atque primis temporibus, usque ad nostram continuata aetatem*, Posonii 1746, 131.

¹⁷ Johann Georg von Hahn, *Albanesische studien*, Jena 1854, 325, 345.

¹⁸ F. Lenormant, "Deniers de Balscha III, prince de Monténégro et de Zenta", *Revue numismatique*. Nouvelle série. Tome sixième. Paris 1861, 141–142; F. Lenormant, *Deus dynasties françaises chez les Slaves Méridionaux aux quatorzième siècles*, Paris 1861, 8; F. Lenormant, *Turcs et Monténégrins*, Paris 1866, 4–5, 10.

¹⁹ F. Lenormant, "Deniers de Balscha III, prince de Monténégro et de Zenta", 160–162.

²⁰ C. Hopf, "Griechenland im Mittelalter in der Neuzeit", *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste* 86, Leipzig 1868, 42; *Chroniques gréco-romanes* (C. Hopf), 534 (родослов Балшића).

обимна чланка у којима је детаљно, често потпуно некритично, претресао све текстове који су му били доступни о овој проблематици.²¹ Начин његовог рада довео је до тога, да су резултати које је представио крајње спорни.²² Мијатовић је одбацио писање Мавра Орбина сматрајући да је тешко веровати да би једна сиромашна породица, како Балшиће описује мљетски опат, могла доћи до онолике моћи.²³ Веровао је да су „Балшићи”, који се јављају у Француској, Италији, Србији и Румунији, припадници једне породице – од провансалских Балшића воде порекло италијански, од њих српски, а од српских румунски Балшићи. Нећемо се много бавити Мијатовићевим начином рада, већ ћемо само изнети његове тврдње: у Зету је 1279. године из Напуљске краљевине побегао Франко, син Хуга Балшића; Франко се негде између 1280. и 1300. године оженио једном кћерком краљевског дома Немањића и у мираз добио баштину у Доњој Зети, у пределу дуж Бојане од Скадра до мора; ту је сазидео (или обновио) тврђаву којој је дао напуљско име „прадедовског Кастела у Прованси” – Балцо (од тога је касније постало Балецо); Франко је из поменутог брака имао сина Балшу, за којег има посредних доказа да је од 1300. до 1358. године живео и заузимао одређени положај у Зети.²⁴ Мијатовић је веровао, што се види из реченог, и да су Балшићи били у роду са Немањићима, при чему се позивао на писмо папе Урбана V из 1368. године, писања Марина Барлетија и Константина Мусакија, Троношки летопис, натпис на гробу босанске краљице Катарине и повељу Ђурђа II из јануара 1386. године.²⁵ Мијатовић није увек имао пред собом списе на које се позивао, што је наравно доводило до пропуста и погрешних закључака.

²¹ Ч. Мијатовић, „Балшићи, скице за историју Зете”, *Гласник Српској ученој друштва* 49 (1881), 125–264; Ч. Мијатовић, „Балшићи, генеаложка студија”, *Гласник Српској ученој друштва* 66 (1886), 147–227.

²² Оба рада можемо довести у везу са проглашењем Србије за краљевину 1882. године. Рад о генеалозији Балшића Мијатовић почиње и завршава тако што повезује краља Милана и краљицу Наталију са Балшићима и Немањићима: „Од краља Милана, по оцу Обреновића, по старој мајци Балшића, и од краљице Наталије, унук једне Балшинице, родио се Александар Обреновић – Балшић – Немањић, први престолонаследник обновљеног престола Немањићевог”, Ч. Мијатовић, „Балшићи, генеаложка студија”, 151, 227.

²³ Ч. Мијатовић, „Балшићи, скице за историју Зете”, 140.

²⁴ Ч. Мијатовић, „Балшићи, генеаложка студија”, 213–214. Интересантно је поменути да је Мијатовића, још док је писао рад, Панта Срећковић упозорио да греша и да су Балшићи староседеоци, а не досељеници, те да су име узели по селу или кастелу Балшић. Мијатовић је сматрао да је име Балшић фамилијарно, и да је пре место могло бити названо по фамилији, него фамилија по месту. При томе, истиче да ни у српском приморју, ни у Србији није постојао кастел Балшић, пре него што је један Балшић из Напуља дошао у Зету. Ч. Мијатовић, „Балшићи, генеаложка студија”, 155–156, нап. 3. Феранте дела Мара пише да је син Јакопа, кнеза Тарента из породице „del Balzo”, постао деспот Србије. Ferrante della Marra, duca della Guardia, *Discorsi delle famiglie estinte, forastiere, o non comprese ne' Seggi di Napoli, Imparentate colla Casa della Marra*, 78. Јакоп (Giacomo del Balzo, Jacopo de Vaux, Jacques de Vaux) је био последњи титуларни латински цар Константинопоља (1374–1383), кнез Тарента (1374–1383) и кнез Ахаје (1380–1383). Умро је 17. јула 1383. године и није имао деце. G. Noblemaire, *Histoire de la maison des Baux*, Paris 1912, 217. Чедомиљ Мијатовић је на основу овога закључио да је Феранте дела Мара имао само опште знање о чињеници да је неко од напуљских Балшића био господар негде у српским земљама, те је стога помислио, знајући да је Јакоп побегавши из Напуља неко време провео у Грчкој или Албанији, да се ради о његовом сину. Ч. Мијатовић, „Балшићи, генеаложка студија”, 154–155.

²⁵ Ч. Мијатовић, „Балшићи, генеаложка студија”, 211–212.

Тако је податаке о доласку Франка Балшића у Зету добио од П. (Панајота?) Балшића, који га је уверио да их је прочитао у делу француског генеалога Тристана штампаном 1663. године.²⁶

У периоду између изласка два Мијатовићева рада, Луи Бартеlemi, иначе приређивач хронолошког и аналитичког инвентара повеља куће Бо, оповргао је тврдње Диканжа и Ленормана о томе да су Балшићи потомци ове француске породице.²⁷

Франц Миклошич је 1886. године објавио рад о српској династији Црнојевић, у којем се осврнуо на тврдњу Фалмерајера о албанском пореклу Црнојевића, која се заснивала на изједначавању Стефана Марамонтеа и Стефана Црногорца. Миклошич је истакао да свако ко Стефана доживљава као напуљског племића, или Албанца, заборавља да страни авантуриста никада не би могао да успостави владавину над Србима, чак ни за кратко време, те да је то могао учинити само главар који је припадао том племену. Из овога се, верујемо, може извући закључак да је Миклошич, попут Црнојевића, и Балшиће сматрао српском династијом. У истом раду је истакао да се имена „balyša”, „balša”, „baoša” никако не могу извести из француског *Baux*, већ од личног имена „bal”, „bao”, „balin” итд, а „ša” је суфикс.²⁸

Познати руски научник Павле Аполонович Ровински је у свом делу посвећеном Црној Гори, објављеном 1888. године, забележио да су Балшићи потицали од провансалске породице Бо. Даље додаје, да је Балша у народном предању познат под именом „зећанин”, јер је у Зети рођен, одрастао, васпитан и јер је тамо владао.²⁹ Исте године је и француски историчар Маслатри, изједначио Балшиће и породицу Бо – он Ђурђа II Балшића назива *Georges des Baux*.³⁰ Балша је био Француз и за Жан Клода Фавејриала, који је током 1884–1889. године писао историју Албаније.³¹

Средином последње деценије XIX века појавио се рад Ђорђа Стратимировића који је Мијатовићеве тврдње о пореклу Балшића сматрао скроз неоснованим. Стратимировић је изнео сумњу и у податке из Мусакијеве хронике, о томе да су Балшићи имали за грб звезду, те да су напуљски *del Balso* и Балшићи од истог рода. Истиче да је Мусакијев текст најстарија вест о том наводном сродству, и додаје, да је тај спис тек у његово време обелодањен „те тешко да је томе крив, да се та фантастична мисао увукла и у српску историју”. За Стратимировића, та комбинација је пре потекла „од оних компилација

²⁶ Ч. Мијатовић, „Балшићи, генеалогска студија”, 213. У наведеном делу нисмо нашли овај податак. Панајот Балша је крајем 1880. године упутио писмо црногорском књазу Николи у којем је тврдио, не само да је он потомак Балшића, већ и да је по женској линији то и црногорски господар. Д. Вуксан, „Потомци Балшића”, *Зайици* 14 (јули-децембар 1935), 125. Црногорском књазу се септембра 1896. године обратио још један наводни потомак Балшића – Помрео De-Spoto dei Principe Balscia di Macedonia са Сицилије. Д. Вуксан, „Још један потомак Балшића”, *Зайици* 16 (јули-децембар 1936), 57–58.

²⁷ L. Barthélemy, *Inventaire chronologique et analytique des chartes de la maison de Baux*, Marseille 1882, XXII–XXIII.

²⁸ F. Miklosich, *Serbischen dynasten Crnojević. Ein Beitrag zur Geschichte von Montenegro*, Wien 1886, 60–61.

²⁹ П. Ровинский, *Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ*, томъ I, Санктпетербургъ 1888, 389.

³⁰ Louis de Mas Latrie, *Rois de Serbie*, Paris 1888, 14.

³¹ Jean-Claude Faveyrial, *Historie de l'Albanie*, Peja 2001, 173.

тобожњих грбова старе српске властеле”, за које се сматра да су настале у XVI веку у Дубровнику. Сматрао је, да је писање Диканжа главни извор заблуде неких „наших историка” који сматрају да су Балшићи пореклом из Италије.³²

На самом крају XIX века појавила се и прва монографија посвећена породици Балшић. Њен аутор, Јосип Гелчић, одбацио је теорију по којој је Балша био потомак провансалске породице Бо и вероватнијим сматрао податак из Троношког родослова, да је преко женске линије потицао од Вукана Немањића.³³

Почетком XX века и чувени чешки историчар Константин Јиречек, одбацио је теорију о француском пореклу Балшића, тврдећи да је то претпоставка заснована „на основу сличног звука имена”.³⁴

Током XX века умножио се број истраживача који су се у својим делима дотicali Балшића. Појавиле су се и неке нове теорије о њиховом пореклу, које су временом стекле значајан број присталица. Теорија о француском пореклу Балшића, која је до почетка XX века била најзаступљенија, изгубила је на значају. У њу је веровало све мање истраживача – поменућемо Густава Ноблемареа и Константина Кекрезија. Густав Ноблемаре је, у своје дело посвећено историји куће Бо, читава једно поглавље посветио зетским Балшићима. Веровао је да су се припадници породице из Провансе населили у Напуљ, а одатле на Сардинију, у Албанију и Румунију.³⁵ Константин Керкези је сматрао да су Балшићи дошли у Албанију са владаром Сицилије Карлом I, али да су се временом асимилovali са Албанцима. Забележио је да се верује да су Балшићи били пореклом из Провансе, или да су били потомци господара Балесума у околини Рима.³⁶

Као што смо истакли на почетку, теорија о француском пореклу Балшића и њиховој родбинској вези са провансалском породицом *de Baux* преко напуљске племићке породице *Balsa/Balza*, у историографији је одавно напуштена. Сматрамо да је из напред реченог сасвим јасно да се претпоставка о повезаности Балшића и породице Бо, не може заснивати само на основу сличног облика имена из којег је проистекао и сличан изглед грба. Важан елемент у одбацивању ове теорије, јесте и чињеница да се она не помиње нити у актима насталим у канцеларији Балшића, нити у осталим изворима савременим времену деловања зетских господара. Тешко је поверовати да Балшићи не би истицали своје француско порекло и везу са напуљском породицом *Balsa/Balza*, да је она постојала. Такође, треба истаћи да ову везу не помињу ни Феранте дела Мара, Сципион Амирато, Жан Баптис Ермит, писци XVII века, у својим делима посвећеним напуљском племству у оквиру којих су обрадили и породицу *Balsa/Balza*.³⁷

³² Ђ. Стратимировић, „О Балшићима”, *Годишњица Николе Чујића* 15 (1895), 178–180.

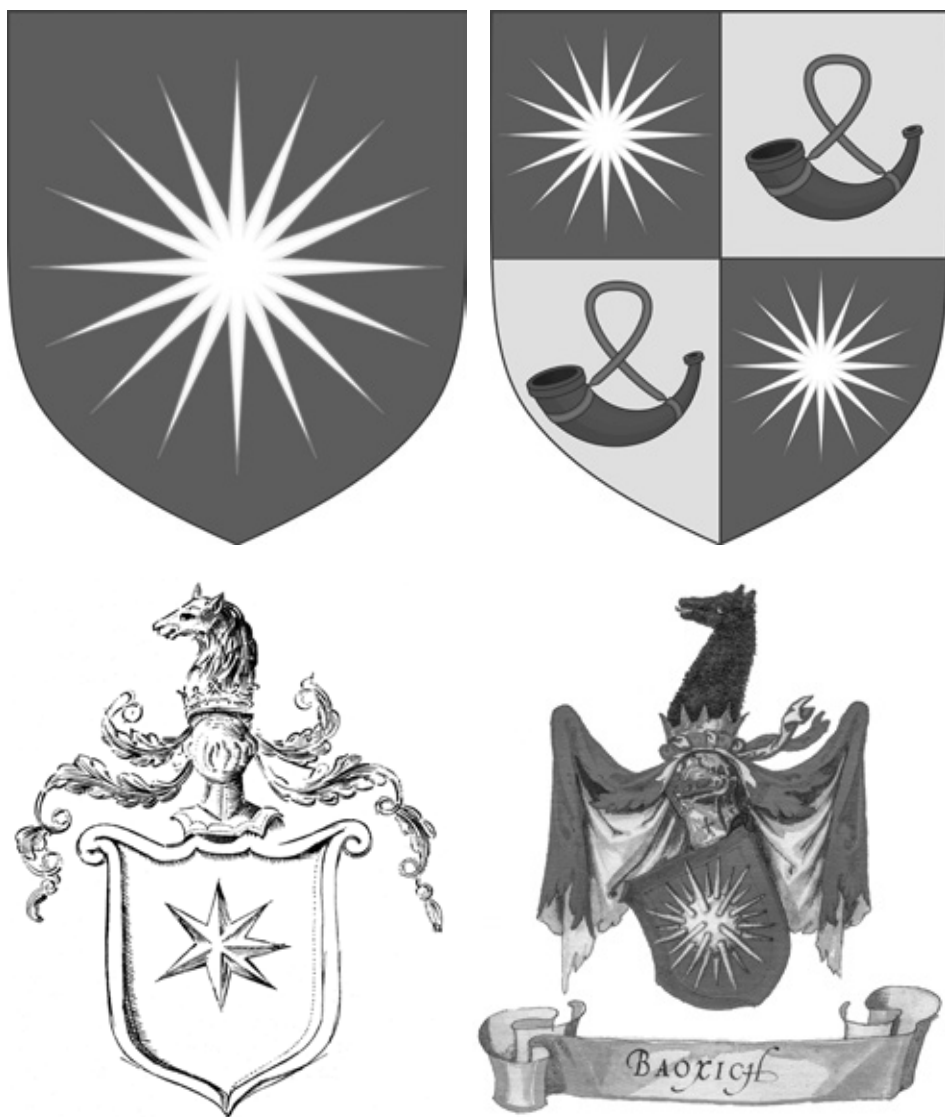
³³ Гелчић пише да су Хопфови наводи засновани на неоспорним изворима. G. Gelcich, *La Zedda e La Dinastia dei Balšidi*, 28–30.

³⁴ C. Jireček, *Geschichte der Serben*, Erster Band (Bis 1371.), Gotha 1911, 425.

³⁵ G. Noblemaire, *Historie de la maison des Baux*, V–VI, 138–150.

³⁶ C. Chekrezi, *Albania, past and present*, New York 1919, 24.

³⁷ Ferrante della Marra, *dvca della Gvardia, Discorsi delle famiglie estinte, forastiere, o non comprese ne' Seggi di Napoli, Imparentate colla Casa della Marra*, 65–88; Scipione Ammirato,

1. Грб породице Ваух
2. Грб породице Ваух-Orange и напуљске породице del Balzo
3. Грб Балшића из књиге Мавра Орбина (1601)
4. Грб Балшића – Београдски грбовник II (почетак XVII века)

Delle famiglie nobili Napoletane, parte seconda, Firenze 1651, 234–247; Iean Baptiste L'hermite (dit Tristan), *Naples Françoise ou les Eloges genealogiques et historiques des princes, seigneurs et grands capitaines du royaume de Naples, affectionnez à la couronne de France, et des Français qui ont suivy le party de nos princes de la maison d'Anjou et qui ont fait branche audit royaume de Naples*, 42–49.

SRĐAN RUDIĆ, PhD, Principal Research Fellow
The Institute of History Belgrade
Knez Mihailova 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: srdjan.rudic@iib.ac.rs

THE BALŠIĆ FAMILY AND THE PROVENÇAL FAMILY DE BAUX
A contribution to the study of the origin of the Balšić family from Zeta

SUMMARY: The lack of modern historical sources, as well as the form of the name of the Balšić family progenitor, led to the fact that there is no unified opinion about their origin and ethnicity. In historiography, several theories have been put forward about the origin of the Zeta lords, the most intriguing of which is certainly that they were of French origin, i.e. that through the Neapolitan noble family Balsa/Balza, they were descendants of the Provençal family Beau (de Baux). The oldest claim that the Balšićs of Zeta are descendants of the Provençal Bo family can be found in the work *Breve memorie de li discendenti de nostra casa Musachi*, written in the first half of the 16th century. At the end of the same century, the Illyrian coat of arms was created, which played a major role in its spread. Within it, the coat of arms of the Zeta masters is presented as a combination of the emblems of the Zeta Balšić family and the Baux/Balsa/Balza family. Although this theory has been abandoned in science for a long time, it has revived in the part of Montenegrin historiography. The paper presents the arguments of supporters and opponents of this theory. On the basis of what has been said, we believe that it is quite clear that the assumption about the connection between Balšić and the Bo family cannot be based only on the basis of the similar form of the name, from which the similar appearance of the coat of arms arose. An important element in the rejection of this theory is the fact that it is not mentioned either in the acts created in the office of Balšić or in other sources of the contemporary time of the activities of the Zeta masters. It is hard to believe that the Balšić family would not have emphasized their French origin and connection with the Neapolitan Balsa/Balza family if it had existed.

KEYWORDS: Balšići, Baux, Balsa/Balza, Provence, Naples

Академик ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ
Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд, Србија
Е-адреса: nprv@sbb.rs

ВОЈВОДСТВО СРБИЈА И ТАМИШКИ БАНАТ НИЈЕ БИЛО КРУНОВИНА

САЖЕТАК: У прилогу аутор је дао својеврсни преглед писања досадашње српске историографије о питању Војводства Србија и Тамишки Банат, тачније да ли је реч о круновини, или о управној области. Навео је примере историчара и њихових дела, како оне који нису оцењивали Војводство Србија и Тамишки Банат као круновину, тако и оне који су тврдили да је реч о круновини.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Војводство Србија и Тамишки Банат, круновина, Револуција 1848, српска историографија, Славко Гавриловић

У старијој и доскорашњој историографији историчари нису у царском патенту од 18. новембра 1849. године налазили доказ да је тим актом, којим је проглашено Војводство Србија и Тамишки Банат, створена нова круновина.¹ У књизи Емила Пикоа, *Срби у Ујарској, њихова њовесница*, коју је с француског превео др Стеван Павловић, (Нови Сад 1883, стр. 277–279), аутор је нагласио да прилике у којима су се нашли Срби после револуције 1848/49. године нису биле такве да се могло очекивати „да ће уређење војводства одговарати жељама, које Срби беху исказали”, па је уместо било каквих даљих коментара објавио читав царски патент од 18. новембра 1849. године. Никола Петровић, у књизи *Светозар Милетић* (Београд 1958, стр. 50) написао је да су Српска Војводина и Тамишки Банат биле административна област, „која није имала ничег заједничког с аутономном облашћу како су је замишљале и за њу су се бориле у Покрету српске масе”. Др Душан Ј. Поповић у својој књизи *Срби у Војводини* (Нови Сад 1963, књига III, стр. 304–305) ту творевину не оцењује као круновину него као земљиште. Владимир Ћоровић у својој *Историји Срба*, III део (Београд 1989, стр. 98) ту нову царску творевину не помиње као круновину, већ као области. У књизи *Срби у Хабсбуршкој*

¹ Царски патент види у књизи: Јован Ђорђевић, *Радња Благовешћенској сабора народа српској у Сремским Карловцима 1861*, Нови Сад 1861, 229–231.

монархији 1792–1949 (Нови Сад 1994, стр. 150), Славко Гавриловић Војводство Србија и Тамишки Банат не вреднује као круновину, него као посебну територију. У књизи *Музеј Војводине, Стилна поставка* (Нови Сад 1997, стр. 142) Гавриловић је изнео мишљење да је Војводство Србија и Тамишки Банат „привремена административна јединица с царем као српским војводом и генералом Фердинандом Мајерхофером као управитељем Војводства, што је била негација одлука Мајске скупштине и национално политичких циљева Српског народног покрета 1848/49. године”. Милорад Екмечић, у својој књизи *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку 1492–1992*. (Београд 2010, стр. 251), Војводство Србију и Тамишки Банат назива аутономна област, а не круновина. Љубомирка Кркљуш у неколико својих радова („Аутономија Војводине до 1914. године – да ли је постојала, када и каква?”, *Анали Правног факултета у Београду*, год. LVIII, бр. 2, 2010, стр. 33, и у књизи *Пројекти устава за Војводину Србију настали у току Српског народног покрета 1848–1849*, Нови Сад 2006, стр. 14) написала је да Војводство Србија и Тамишки Банат није било круновина већ само једна административна јединица.

Ј. Х. Швикер у својој *Полијичкој историји Срба у Угарској* (Нови Сад – Београд 1998, стр. 314), Војводство Србија и Тамишки Банат назива нове провинције, и вели: „Сем назива, новооснована ‘крунска земља’ није имала ничег српског националног”. У сваком случају, ни Швикер не оцењује Војводство Србија и Тамишки Банат као круновину. Зато је и речи „крунска земља” ставио под наводнике, што би могло да значи и такозване крунске земље.

Да је Војводство Србија и Тамишки Банат било круновина први пут је поменуто у изјави групе Срба из Темишвара дате грофу Менсдорфу Пуљију 1860. године. Та група изјавила је да жели „да војводство остане круновина за себе, као што је и сад”.² Међутим, темишварски владика Самуило Маширевић, који је учествовао у расправама вођеним у Појачаном царевинском већу, 26. септембра 1860. у свом излагању тражио је да се „садашња управна област Војводства Србија и Тамишки Банат прогласи за посебну круновину.”³ Може ли се сумњати у то да владика Маширевић није знао, што знају неки данашњи историчари, да је Војводство Србија и Тамишки Банат било круновина?

Сасвим супротно од изнетих ставова познатих историчара државно-правни статус Војводства Србија и Тамишки Банат оценио је Јован Радонић у есеју под насловом *Војводство Србија и Тамишки Банат* (*Дело*, 15, III 1915, стр. 15). Оценио је да је 6. новембра 1849. по старом календару „поред многих круновина створена још једна нова круновина, која је названа ‘Војводство Србија и Тамишки Банат’”⁴. Андрија Раденић је у *Енциклопедији Југославије*

² Ј. Ђорђевић, *Радња Благовешћенској сабора*, 236.

³ Љубомирка Кркљуш, *О правном положају Срба у Јужној Угарској – стварности, шежње и контроверзе*, Зборник Матице Српске за историју, бр. 98, Нови Сад 2018, 55, 56.

⁴ Тај текст Јована Радонића није написан из научних, већ из политичких разлога, у време када су Срби били веома погођени одлуком мађарске владе да 1912. године укине српску народно-црквену аутономију. У политичкој борби вођеној око аутономије, у критикама мађарске политике према Србима, Радонић се, не као научник, већ као ангажовани политичар, у овом случају послужио историјским фалсификатом.

(Загреб 1968, књ.7, стр. 535) написао: „Да би ослабила позиције Угарске, Аустрија је царским декретом новембра 1849. дала Војводини статус посебне крунске области. Формирана под именом *Српској Војводсџва и Тамишкој Банати* са територијама једног дела Бачке и Баната, и два сремска среза – румски и илочки...”. Група аутора (Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал и Александар Касаш), која је написала *Историју Мађара* (Београд 2002, стр. 450), помиње Војводство Србија и Тамишки Банат, наглашавајући да је „на чело ове круновине, као војни управитељ” дошао гроф Јохан Коронини-Кронберг. У књизи *Српска државност 19. века* (Београд 2008, стр. 461) Радош Љушић је навео: „Царским патентом од 18. новембра 1849. године основано је Војводство Србија и Тамишки Банат, као једна од круновина Хабсбуршке монархије”. И Дејан Микавица је у књизи *Српско њишњање на Угарском сабору 1690–1918*. (Нови Сад 2011. стр. 101) написао да је проглашен царски патент (од 18. новембра 1849. године) „којим је створена посебна круновина под називом Војводство Србија и Тамишки Банат”. Микавица је то поновио и у књизи *Српска њолишка у Хрвајској и Славонији 1538–1918* (Нови Сад 2015, стр. 113) па је написао: „Једну од кључних одлука за јужноугарске Србе представљало је Царско решење о конституисању круновине под називом Војводство Србија и Тамишки Банат”. Када је Архив Војводине поводом 165. године од оснивања Војводства Србија и Тамишки Банат приредио изложбу, и тим поводом објавио каталог, рецензент изложбе и каталога био је Дејан Микавица. И ту је он, као рецензент, Војводство Србија и Тамишки Банат оценио као „аустријску круновину”. Штавише, нагласио је да је царским патентом од 18. новембра 1849. створена „посебна царско-краљевска круновина”. Томе је Микавица, као објашњење, додао: „Будући да је према етничкој структури становништва, својим границама, политичком положају Срба и надлежностима које су произилазиле из њеног статуса, новооснована круновина била битно другачија од Српске Војводине као федералне јединице коју су прогласили и због које су свесно страдали пречански Срби у претходном, ратном и револуционарном времену, ни међу српским, немачким, хрватским и мађарским историчарима није постигнута сагласност о карактеру и значају ове области, иако се са великом поузданошћу данас може тврдити да је реч о крунској области значајној за Србе, већ само стога што су њеним оснивањем на одређени начин призната српска права, посведочено признање са царске стране, народних и историјских успомена, омеђена српска национална територија”⁵.

Попут Микавице и Весна Башић, као и Зоран Стевановић написали су да је Војводство Србија и Тамишки Банат било круновина. Стевановић је о томе чак дао и следеће објашњење: „У Патенту којим је основано, Војводство није експлицитно означено круновином, већ управном облашћу и делом земље, али се оно већ у првим царским законима који су се односили на ову територију, издатим почетком 1850. године, званично водило као круновина.”⁶

Група аутора с Микавицом на челу (Н. Лемајић, Г. Васин и Н. Нинковић) означила је Војводство као круновину у књизи *Срби у Хабзбуршкој*

⁵ *Војводсџво Србија и Тамишки Банати (1849–1861). Поводом 165 година од оснивања Војводсџва Србије и Тамишкој Банати*, Нови Сад 2014, 8.

⁶ Исто, 24.

монархији од 1526. до 1918. (књ. 1–2, Нови Сад 2016). У првој књизи тога издања, на стр. 475, а у напомени под бр. 3. написано је: „У Патенту којим је основано, Војводство није експлицитно означено као круновина, већ управном облашћу и делом земље (Verwaltungsgebiet и Landsteil), али се већ у првим царским законима који су се односили на ову територију, издатим почетком 1850. године, званично водило као круновина.” Ову тврдњу оспорила је у изванредној аналитичкој студији проф. др Љубомирка Кркљуш. Она је написала: „Ово објашњење би се тешко могло прихватити без пренебрегавања елементарног правила о хијерархији правних аката. У основним државним актима, уставним документима, који су најмеродавнији када је реч о устројству државе, Војводство Србија и Тамишки Банат није нигде означено као круновина, него као управна област, својством које јој је тим актима формално и дато.

Даље, бизарна је и претпоставка коју такво објашњење подразумева, да у царском акту уставног карактера није записано изричито баш оно што се намеравало, него нешто друго. Даље, с обзиром на то да се Војводство у књизи помиње доследно као круновина, очекивало би се да се овом питању посвети већа пажња и пружи исцрпније и чвршће утемељено образложење него што то дозвољава и обим и функција једне напомене.”⁷

Овим навођењем историчара и њихових дела, како оних који нису оцењивали Војводство Србија и Тамишки Банат као круновину, тако и оних који су тврдили да је реч о круновини, нисам имао намеру да сачиним потпуни списак једних и других. Сам припадам првој групи историчара⁸ и тврдим да су они у праву, а да други греше, и да немају ослонац у релевантној документацији. Уосталом, они по правилу и не дају конкретне доказе за своју тврдњу, јер тих доказа нема. Овом приликом немам намеру да се упуштам у испитивање мотива због којих Војводство Србија и Тамишки Банат проглашавају круновином. Међутим, то што чине и како то чине поменути савремени историчари, није ништа друго него фалсификовање историје. Чињеница је да царским патентом од 18. новембра 1849. није основано Војводство Србија и Тамишки Банат као круновина. То се није могло догодити ни стога што би то било у сукобу с Октроисаним уставом, проглашеним 4. марта 1849. Све док је на снази био тај устав није објављен ниједан царски акт којим је Војводство Србија и Тамишки Банат проглашено за круновину.

Занимљиво је да две значајне установе Војводине, Музеј Војводине и Архив Војводине, имају два супротстављена виђења Војводства Србија и Тамишки Банат. Како је већ речено, по оцени академика Славка Гавриловића у књизи о Музеју, Војводство Србија није била круновина. Међутим, Дејан Микавица је био широкогруднији од цара Фрање Јосифа па је, као рецензент, одлучио да у изложбеном каталогу Архива Војводине, и у неким својим радовима, Војводству Србија и Тамишки Банат додели оно што у стварности није постојало. Таква Микавичина великодушност, и такво „научно откриће”

⁷ Љ. Кркљуш, п. д. 58, 59.

⁸ Види: В. Ђ. Крстић, „Срби у Угарској од слома револуције до нагодбе 1848–1867”, у књизи: *Историја српског народа*, књ. V2, стр. 109; Исти, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 241.

задртим аутономашима Војводине, који су спремни и на сецесију, може да послужи као озбиљан доказ Војвођанске државности. Можда је, у данашње време, у томе и прави смисао писања да је Војводство било круновина.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Academician VASILIJE Đ. KRESTIĆ
Serbian Academy of Sciences and Arts
Kneza Mihaila 35, Belgrade, Serbia
E-mail: nnpv@sbb.rs

VOIVODESHIP OF SERBIA AND BANAT OF TEMES WAS NOT CROWNLAND

SUMMARY: In his contribution, the author gave a sort of an overview of the writing of Serbian historiography so far on the issue of the Voivodeship of Serbia and the Banat of Temes, more precisely, whether it is about the crown, or about the administrative area. He cited examples of historians and their works, both those who did not consider the Voivodeship of Serbia and the Banat of Temes as crownland, as well as those who claimed that it was crownland. Declaring himself as a member of the group of historians who do not consider the Voivodeship of Serbia and the Banat of Temes to be a crownland, the author states that the proponents of the belief that the Voivodeship should be viewed as a crownland are wrong, and that they have no support in the relevant documentation, pointing out that as a rule they do not possess concrete evidence for their claim, since there is none.

KEYWORDS: Voivodeship of Serbia and Banat of Temes, crownland, Revolution of 1848, Serbian historiography, Slavko Gavrilović

Др АНДРЕЈ ЈЕФТИЋ, научни сарадник
Универзитет у Београду
Институт за филозофију и друштвену теорију
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
Е-адреса: andrej.jeftic@ifdt.bg.ac.rs

Др ЗОРКА ШЉИВАНЧАНИН, сарадник у настави
Кипарски државни универзитет
Катедра за савремене грчке и византолошке студије
Авенија Калиполиос 10 & Ересу 1, Никозија, Кипар
Е-адреса: zsljiv01@ucy.ac.cy

О СТУДИЈАМА ЈУСТИНА ПОПОВИЋА

САЖЕТАК: Рад се бави споровима вођеним на Универзитету у Београду, а потом и у јавности, везано за формалне квалификације Јустина Поповића за место доцента на Православном богословском факултету. На основу архивске грађе, сачуване у професорском досијеу, као и написа штампаних у листовима *Глас Ваљева* и *Правда*, преиспитује се да ли је отац Јустин Поповић, прије стицања докторске дипломе, завршио основне студије теологије и стекао диплому факултета. Кроз реконструкцију ових спорова и анализу аргумената које су њихови актери користили, долази се до нових закључака по питању образовања Јустина Поповића као и увида у односе међу теолозима 30-их година XX вијека, значајних за разумијевање српске интелектуалне историје.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јустин Поповић, Атина, диплома, Православни богословски факултет, Лазар Тркља, Димитрије Најдановић

УВОД

„Ја тврдим да он нема дипломе факултета и да уопште није свршио факултет”, писао је о оцу Јустину Поповићу, у марту 1935, дипломирани теолог и потоњи секретар Земљорадничке странке Лазар Тркља.¹ Тих мјесеци,

¹ Рад је дијелом настао у оквиру пројекта „Српска теологија у двадесетом веку”, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (евиденциони број 179078). Захваљујемо господину Благоју Пантелићу који нам је указао на

управо по овом питању, вођена је оштра полемика између њега и Димитрија Најдановића у новинама *Глас Ваљева* и *Правда*. Она је, међутим, била само наставак спора који је започео приликом Јустиновог избора за доцента на Православном богословском факултету (ПБФ) у Београду, двије године раније. Још тада, Никола Ђорђевић, тадашњи ректор Богословије Светог Саве, довео је у питање формалне квалификације свог бившег колеге, оца Јустина, за ову универзитетску позицију. Иако је у оно вријеме произвела приличну буру, резултовала низом дописа и одлука надлежних органа, ова полемика, готово и да није привукла пажњу научног истраживања које се бавило дјелом и животом оца Јустина.² Штавише, већина истраживача наводи како је он најприје завршио основне студије, а потом и докторат у Атини. Будући да су студије оца Јустина у Грчкој представљале предмет нашег ранијег рада, у оквиру ког је њихов процес подробно испитан, овом приликом ћемо се искључиво осврнути на питање: да ли је отац Јустин уопште завршио основне студије теологије?³

Наиме, по завршетку деветогодишње Богословије Светог Саве у Београду (1914), наставио је накратко школовање у Петрограду (1916), да би неколико мјесеци касније, заједно са групом српских богослова, прешао на Оксфорд. Тамо ће остати све до 1919, похађајући наставу предвиђену програмом за стицање звања *B. Litt.* (*Vassalaureus Litterarum*), али ће се у Србију вратити без дипломе. Рад под насловом „Философија и религија Ф. М. Достојевског” који је приложио, није био прихваћен.⁴ Заједно са другим српским богословима Јустин Поповић одлази у Атину 1919. године, гдје му је, захваљујући специјалном закону бр. 2089, признат дио основних студија и омогућено да упише четврту годину Теолошког факултета. По одслушаној години, наставља са израдом доктората који ће предати и успјешно одбранити 1926. године. Као што се види из претходног, отац Јустин је програм основних студија теологије започео у Петрограду, да би потом на Оксфорду наставио са програмом који је био еквивалент постдипломских студија који није довршио,⁵ потом је у Атини одслушао четврту годину основних студија, што

полемику између Лазара Тркље и Димитрија Најдановића и великодушно уступио неке од текстова.

² Владика Атанасије узгредно указује на постојање спора, третирајући га као Ђорђевићеву дифамацију и покушај опструкције избора Јустина Поповића у звање доцента (Атанасије Јевтић, „Животопис Оца Јустина”, *На бојочовечанском њушу*, Манастир Телије, Ваљево 1980). Игнатије Марковић на сличан начин третира питање, ограничавајући се на презентацију релевантних докумената из професорског досијеа Јустина Поповића (Игнатије Марковић, „Преподобни отац Јустин Поповић као професор Светосавске богословије”, *Српска теологија данас*, Православни богословски факултет, Београд 2011, 682–683, нап. 17). Богдан Лубардић такође указује на ове документе, не улазећи подробније у анализу овог питања, закључујући да су сумње у формалне квалификације Јустина Поповића биле одбачене гласањем на Савјету факултета (Богдан Лубардић, „Јустин Поповић у Оксфорду: између романтизованих чињеница и чињенице романтизма”, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књ. 10, Православни богословски факултет, Београд 2011, 94, 97–98).

³ Андреј Јефтић, Зорка Шљиванчанин, „Студије Оца Јустина Поповића у Атини”, *Црквене студије* 20 (2023), 163–179.

⁴ О томе детаљније: Б. Лубардић, „Јустин Поповић у Оксфорду”.

⁵ Б. Лубардић, „Јустин Поповић у Оксфорду”, 83.

му је омогућило да неколико година касније успјешно докторира. Да ли је, међутим, у том процесу школовања, испрекиданом и отежаном ратним и послјератним околностима, успио да стекне диплому основних студија?

Овим питањем приступићемо из више аспеката. Најприје ћемо размотрити (1) питање материјалног постојања ове дипломе, односно „њеног еквивалента“, како је сам отац Јустин говорио; а онда и (2) шта је овај „еквивалент дипломи“ могао да представља. Потом ћемо размотрити (3) спор који се одвијао на Православном богословском факултету приликом избора Јустина Поповића у звање доцента, а затим и (4) полемику коју су у јавности водили Тркља и Најдановић. На крају, да бисмо одговорили на питање постојања дипломе основних студија Јустина Поповића, а самим тим и валидности докторске дипломе стечене на Теолошком факултету Каподистријског универзитета у Атини, размотрићемо (5) Грчки закон бр. 2089, који је ово питање регулисао, као и његово званично тумачење.

ИЗГУБЉЕНО СВЈЕДОЧАНСТВО

У једном допису Деканату Православног богословског факултета Универзитета у Београду, Јустин Поповић наводи како је 18. новембра 1920. године добио:

Сведочанство од Теолошког факултета у Атини, као еквивалент дипломе, у коме стоји да сам стекао законско право да полажем докторски испит чим поднесем докторску дисертацију (курзив – А. Ј. и З. Ш).⁶

Ово свједочанство, требало би да буде, како и сам наводи, „еквивалент“ дипломи основних студија, којим му је омогућено право да настави са докторским студијама, односно, да приступи поменутом докторском испиту и одбрани. Међутим, ова потврда, упорно ће тврдити многи, као што ћемо видјети у наставку, није исто што и сама диплома о завршетку основних студија, па чак ни слично.

Вриједи истаћи да је горенаведено Свједочанство у неком тренутку изгубљено, тако да њим није располагао ни сам Јустин Поповић у периоду конкурисања на мјесто доцента на ПБФ. По свему судећи, предао је његов овјерен превод у архив Богословије Светог Саве, који је чуван у његовом Службеничком листу, тј. професорском досијеу. Доказ за то је „Оверени препис XII рубрике“ који је Јустин Поповић предао Богословском факултету када је умољен да достави диплому факултета. Међутим, када је премјештен у Богословију у Битољу, сходно његовим тврдњама, ректор Богословије Светог Саве Никола Ђорђевић, није доставио Битољској богословији препис превода свједочанства.⁷ Стога Јустин Поповић више није располагао никаквим

⁶ Архив Православног богословског факултета, Професорски досије Јустина Поповића, Јустин Поповић, „Деканату Теолошког факултета Београдског Универзитета, 12. децембар 1935“.

⁷ Ј. Поповић, „Деканату Теолошког факултета, 1935“.

материјалним доказом о томе да је одслушао четврту годину студија у Атини, што би било најприближније доказу да је дипломирао на Теолошком факултету Каподистријског универзитета. Једино на шта је могао да рачуна, јесте посредан доказ о томе да га је раније посједовао. Наиме, постојање *овјереној њрејиса њревода овој свједочанства*, засвједочено је у изводу из (XII рубрике) његовог Службеничког листа из Богословије Светог Саве. Међутим, дотични документ не налази се у професорском досијеу Оца Јустина, који се данас чува на Православном богословском факултету у Београду. По свему судећи, аутентични превод преписа овог свједочанства налазимо у једном од текстова теолога Лазара Тркље, који ће, како ће се у наставку видјети, дати значај допринос спору о формалним образовним квалификацијама Оца Јустина:

ПРЕПИС
Пр. Прот. 1162
Бр. Увер. 599
Такса од 20 динара

КРАЉЕВИНА ГРЧКА

Печат Универзитета и марка

РЕКТОРАТ НАРОДНОГ И КАПОДИСТРИЈСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА

издаје Сведочанство ово:

Да Г. Јустин Поповић, из Србије, који се према закону 2089 уписао као студент четврте године Теолошког факултета Каподистријанског универзитета и пратио предавања текуће 1919/20 универзитетске године, има право, да спреми и поднесе докторску дисертацију, коју ће пошто се по закону и оцени имати усмено одбранити да би био промовисан за доктора.

Атина, 18 новембра 1920
Печат
Ректор, А. Кридис с. р.⁸

Ако се ради о вјеродостојном садржају овог важног документа, а рекло би се да је то случај, онда се може закључити да свједочанство заиста није исто што и диплома основних студија. Оно прије представља потврду о томе да је Јустин Поповић испунио неопходне услове (одслушану четврту годину основних студија), предвиђене законом бр. 2089, да приступи изради докторске дисертације. У једном допису, ову чињеницу, додуше посредно, потврдиће и сам Јустин Поповић.

⁸ Лазар Тркља, „Професор Универзитета без универзитетске спреме”. Поводом написа г. Најдановића”, *Правда* бр. 10.934 (9. април 1935), 4.

„ЕКВИВАЛЕНТ ДИПЛОМИ”?

Чињеницу да свједочанство није било исто што и диплома факултета потврђује и сам Јустин Поповић, додуше посредно. Већ је напоменуто како се 10. јануара 1925 – дакле, читаве четири године након повратка из Атине и стицања наведеног документа – као суплент Богословије Светог Саве, обратио Деканату Богословског факултета у Београду. Том приликом упутио је молбу да му се одобри полагање дипломског испита, како би тиме стекао право за полагање професорског испита. Објаснио је како је на Универзитету у Оксфорду „прошао сав курс студија” као и његове колеге Иринеј Ђорђевић, Јован Стојановић и Павле Јевтић, с разликом да није добио степен *B. Litt.* јер му је одбијена дисертација. Надаље, наводи:

Универзитетске 1919–1920 године био сам са својим горепоменим колегама студент четврте године на Богословском Факултету Атинског Универзитета. Стекао сам право ка докторату, само нам Св. Синод није био испослао новац за штампање дисертације, и ми смо се морали вратити. И данас имам то право, које је пре кратког времена искористио г. Иринеј Ђорђевић, али ме послови у школи и око уређивања „Хришћанског Живота” спречавају и не допуштају паузу од 3–4 месеца, колико би ми било потребно за добијање доктората у Атини. Био бих врло захвалан ако би ми се време проведено на Богословском Факултету у Атини рачунало у семе-стре, који су потребни на Богословском факултету у Београду.⁹

У одговору на овај допис, сачињеним 12. јануара 1925. године, Савјет Факултета признаје Јустину Поповићу „шест семестара с тим, да је дужан положити све дипломске испите, прописане уредбом овог Факултета”.¹⁰ Тада је на снази била Уредба од 22. новембра 1923. године, по којој су се на крају сваког од осам семестара полагали дипломски испити из сваког од 28 предмета који су се изучавали током основних студија.¹¹ Одлуку Савјета можемо да протумачимо на два начина: (1) да је Јустин Поповић био у обавези да слуша предмете четврте године (њих шест), али и да полаже испите из свих 25 предмета са основних студија; или (2) да је Јустин Поповић био дужан да слуша и полаже само предмете са четврте године. Друго тумачење се чини вјероватнијим, и сходно томе, Јустину Поповићу су биле признате три године основних студија, а био је у обавези да слуша и полаже још шест испита са четврте године.¹²

⁹ Архив Православног богословског факултета, Професорски досије Јустина Поповића, Јустин Поповић, „Деканату Православног богословског факултета, 10. јануара 1925”.

¹⁰ Вриједи примјетити да се и у овом допису наводи како је Јустин Поповић предао факултету у Београду спомињано свједочанство са Атинског универзитета, те да га је приликом преузимања одговора примио натраг. То је још један доказ у прилог материјалног постојања овог документа.

¹¹ „Уредба Православног богословског факултета на Универзитету Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Београду”, чл. 8, 14, 15, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, god. V, br. 269 (22. novembar 1923), 1–2.

¹² Ти испити били су: Морално богословље, Упоредно богословље, Црквено право, Пастирско богословље, Омилитика, Методика богословских наука (Катихетика), Хришћанска археологија и уметност. „Уредба Православног богословског факултета”, чл. 8.

На основу горенаведеног, можемо да закључимо како је Јустин Поповић неколико година по повратку из Атине желио да стекне диплому основних студија, овог пута на Православном богословском факултету у Београду, будући да и даље није био у прилици да доврши своје докторске студије. Диплома једног или другог нивоа (основних или докторских студија) била му је потребна као професору богословије, како би могао да полаже професорски испит. Непознато је шта се десило са студијама Јустина Поповића у Београду након што му је одобрена молба да полаже дипломске испите на ПБФ. На Богословском факултету у Београду, његово име не налази се у књизи уписаних студената, тако да не постоји никакво свједочанство о томе да је уписао студије, нити да је полагао иједан испит. На основу тога, као и на основу чињенице да ни сам Јустин Поповић више никада, па ни у пријави за мјесто доцента на истом факултету неколико година касније, није спомињао студије у Београду, можемо да закључимо да ову идеју није никада реализовао. Вјероватно је процијенио да је вријеме потребно за припрему испита који су му одређени, више вриједи уложити у писање доктората. Но, из саме чињенице да је такву идеју имао, можемо да закључимо да до одбране докторске дисертације (1926) Јустин Поповић није имао никакву диплому, како основних тако ни докторских студија, која би му омогућила да приступи полагању професорског испита. На то указује и Лазар Тркља, наводећи да је то био разлог из ког је био постављен на мјесто „привременог учитеља” у Богословији у Сремским Карловцима, што је звање које су носили наставници са средњошколском спремом.¹³ Професорски испит полагао је тек у марту 1927. године, по стицању докторског звања.¹⁴

Диплома Теолошког факултета Јустина Поповића (тј. свршене основне студије), постала је предмет оспоравања приликом његовог избора у звање доцента на Катедри за догматику са упоредним богословљем ПБФ у Београду. О овоме сазнајемо на основу професорског досијеа Јустина Поповића, који се чува у архиви овог факултета. Након тога, спор ће се прелити и у јавност, када ће полемику по овом питању у дневним новинама водити два теолога: Лазар Тркља и Димитрије Најдановић. У наставку ћемо размотрити само оне дијелове полемика који се тичу формалних аспеката школовања Јустина Поповића у Атине.

ОСПОРАВАЊЕ НА УНИВЕРЗИТЕТУ

Током 1933. отац Јустин Поповић се пријавио на расписани „стечај” (конкурс) за споменути избор доцента на Богословском факултету у Београду. Савјет факултета именовao је професоре Теодора Титова и Радивоја Јосифа за „референте”, односно чланове стручне комисије за оцјену кандидата. Они

¹³ Л. Тркља, „Професор Универзитета без универзитетске спреме”.

¹⁴ А. Јевтић, н. д., 65. На ово указује и Лазар Тркља, тврдећи да је заправо испитна комисија испрва одбила Јустина Поповића и није му дозволила да полаже професорски испит, те да му је то допуштено тек након што је доставио докторску диплому (Л. Тркља, „Професор Универзитета без универзитетске спреме”). За професорски испит Јустин Поповић је приложио своју другу значајну патролошку студију, „Гносеологија Св. Исака Сирина”.

су свој реферат доставили Савјету 19. августа исте године и он је био негативан. Јустину Поповићу упућена је критика првенствено на основу радова које је приложио, док се у његове формалне квалификације није улазило. Основне замјерке биле су:

(1) да његов уџбеник *Доџмаџика* сувише наликује уџбенику протојереја Стевана Веселиновића, чиме је практично оптужен за плагијат;

(2) да су преостали радови публицистичког, а не научног карактера;

(3) да га његова критика католицизма и протестантизма не квалификују за наставника Упоредног богословља.¹⁵

Међутим, за нашу тему релевантан је аргумент који ће бити уведен накнадно у спор, према коме Јустин Поповић није имао диплому основних студија.

Наиме, у новембру 1933. године Деканату Богословског факултета сти-гао је допис који је упутио ректор Карловачке богословије, Никола Ђорђевић. У склопу свог дописа, доставио је примјерак Грчког закона бр. 2089, сходно коме је српским богословима омогућено да упишу студије на Теолошком факултету у Атини. Ђорђевић сугерише да „докторска диплома, издата по наведеном Закону, не даје права, која Закони дају докторској титули истог Факултета, по Статутима универзитетским”.¹⁶

На наредној сједници Савјета Православног богословског факултета, од 29. новембра 1933. године, дискутовано је о реферату Титова и Јосића, као и о допису Ђорђевића, о чему сазнајемо из допуне реферата коју су Титов и Јосић доставили 5. децембра 1933. године.¹⁷ У овој допуни предлажу Савјету „да се од кандидата г. Др Јустина Поповића затражи, да својој већ приложеној докторској дисертацији приложи у Саветом одређеном року и: диплому теолошке школе, предвиђену универзитетским статутима, а о којој говори и поменути грчки закон; – а дотле, да се дискусија по питању попуњавања катедре Упоредног Богословља одложи”.¹⁸

У расправу ће се потом укључити Кирил Јанић, референт Министарства просвете, упутивши и сам допис Деканату ПБФ.¹⁹ Јанић је био у групи

¹⁵ Архив Православног богословског факултета, Професорски досије Јустина Поповића, Радивој Јосић и Теодор Титов, „Савету Богословског Факултета Београдског Универзитета, 6/19. августа 1933”. Овај реферат и интерну полемику везану за избор Јустина Поповића, у одређеној мјери анализира Б. Лубардић, „Јустин Поповић у Оксфорду”, стављајући акценат на оне његове аспекте који се тичу Јустиновог рада о Достојевском који је одбијен у Оксфорду.

¹⁶ Архив Православног богословског факултета, Професорски досије Јустина Поповића, Никола Ђорђевић, „Деканату Богословског Факултета Београд. Универзитета”, бр. 1373, 25. 11. 1933.

¹⁷ Архив Православног богословског факултета, Професорски досије Јустина Поповића, Радивој Јосић и Теодор Титов, „Савету Правосл. богосл. факултета Универзитета у Београду, 5. 12. 1933”.

¹⁸ Р. Јосић и Т. Титов, „Савету Правосл. богосл. факултета Универзитета у Београду, 5. 12. 1933”.

¹⁹ Архив Православног богословског факултета, Професорски досије Јустина Поповића, Кирил Јанић, „Деканату Богословског факултета Универзитета у Београду, 11. 12. 1933”.

студената која је отишла на студије у Петроград. Међутим, по свему судећи своје студије није наставио у Оксфорду.²⁰ У сваком случају, у неком тренутку је и он дошао у Атину да настави своје студије, а у складу са поменутиим законом бр. 2089. Вјероватно у дослуху са Јустином Поповића или његовим пријатељима, Јанић је покушао да одбрани валидност дипломе Јустина Поповића. Као и сви остали који су то чинили, настојао је да покаже да је *докторска* диплома Јустина Поповића неупитна, док су они из супротног тabora упорно доводили у питање првенствено његову диплому *основних* студија. Јанићево свједочанство је важно утолико, што је током боравка у Атини радио у Српском посланству, тј. Амбасади, тако да је указао да је још тада посланство затражило и добило појашњење од грчког Министарства просвете које гласи: „доктори теологије, који ту диплому добију на основу овога закона, неће имати право на службу у Грчкој, нарочито на Универзитету”.²¹ Јанић појашњава и разлику између дипломе основних студија која се назива „птихио” и свједочанства о положеном докторату које се назива „диплома”. У закључку додаје да су у складу са истим законом своје студије у Атини окончали и Иринеј Ђорђевић, који ће касније бити асистент и доцент на ПБФ у Београду, као и Тихомир Радовановић, који ће бити биран у звање професора Старог завјета на истом факултету. Како ћемо видјети касније, случај Јустина Поповића се ипак по нечему разликује од поменуте двојице.

Јанићев допис, осим што појашњава околности везане за њихове студије у Атини, ствара и одређену забуну. Кирил наводи да је положио предвиђених пет испита, али да, за разлику од Јустина Поповића и Иринеја Ђорђевића, *није* предао докторску дисертацију, тако да је добио „само свједочанство о положеном дипломском испиту /грчки 'птихио' или 'птихиухос'”²². У наставку ће, супротно томе, рећи да „у Грчкој правог дипломског испита и нема”. Дакле, тако би испало да је Јанић добио диплому основних студија („птихио”) зато што *није* написао докторат, док Поповић и Ђорђевић нису добили ову диплому *зато што* су приложили и одбранили тезу. Могуће је да се Јанић погрешно изразио и да је добио потврду о одслушаним основним студијама, на којима је положио пет предвиђених испита, а да то свједочанство заправо није, како сам тврди, диплома основних студија, тј. „птихио”. У том случају, то је била она иста потврда којом је и Јустин Поповић располагао – о одслушаним предметима на основним студијама, што је био предуслов за приступ изради докторске дисертације. С друге стране, не може се

²⁰ Јанићево име наводи се у Архиву Петроградске духовне академије међу групом српских студената, уз Јустина Поповића, Иринеја Ђорђевића и остале. Међутим, он се спомиње у извјештају о српским студентима на Оксфорду, који је у јануару 1919. писао Јосиф Цвијовић. Богдан Лубардић с правом закључује, да по свему судећи Јанић није био дио групе која је отишла у Оксфорд. Томе у прилог говори и чињеница да је Јанић у Атини имао различит третман у односу на Поповића и Ђорђевића – било му је одређено да полаже пет испита, док су поменута двојица била у обавези да полажу два (Богдан Лубардић, „Српски богослови у Великој Британији: Кадестонски теолошки колеџ 1917–1919 – прилози и допуне I (аналитичко-документарни део)”, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књ. 14, Православни богословски факултет, Београд 2013, 52–127: 92).

²¹ Кирил Јанић, „Деканату Богословског факултета Универзитета у Београду, 11. 12. 1933”.

²² Πτυχιόχος, гр. „дипломирани”.

искључити ни могућност да је Јанић уписао раније године студије у Атини (што је, као што ћемо видјети, учинио Тихон Радовановић), те да му је, будући да је одслушао неколико година и положио предвиђене испите, ипак издата диплома основних студија, тј. споменути „птихио“.

Након сједнице Савјета ПБФ, на којој је разматрано питање дипломе Јустина Поповића, декан Димитријевић му се обратио, преко ректора Битољске богословије, и замолио га да достави диплому теолошке школе. На овај захтјев Јустин Поповић је одговорио раније наведеним дописом: да је посједовао свједочанство „као еквивалент дипломе“, чији овјерени препис је у међувремену ректор Ђорђевић, или задржао, или изгубио. Том приликом он је упутио Деканат Православног богословског факултета у Београду, да се за оригинал свједочанства обратe Деканату Теолошког факултета у Атини.²³

Након тога, Савјет ПБФ је на сједници од 25. децембра 1933. године, са седам гласова наспрам три, донио одлуку да је докторска диплома Јустина Поповића валидна и да му даје сва права која том звању иначе припадају.²⁴ На сједници од 24. јануара 1934. Савјет ће одбацити реферат Титова и Јосића и изабрати нове референте – проту Стевана Димитријевића, декана, и Душана Глумца. Они ће саставити позитиван реферат у коме се нису дотакли питања валидности дипломе.²⁵ Огорчени, Титов и Јосић, упутили су нови допис Савјету ПБФ, наводећи да је Савјет противправно одбацио њихов реферат, али и да Јустину Поповићу недостају формалне квалификације. Упркос томе, на сједници Савјета 1. фебруара 1935. године, Јустин Поповић је изабран за доцента са подједнаким бројем гласова за и против (пет напрема пет), с тим што је глас предсједавајућег декана у његову корист, био пресудан.²⁶

Обрачун дописима је очигледно настављен пошто је, како посредно сазнајемо из одговора новог декана ПБФ Лазара Мирковића,²⁷ ректор Богословије Светог Саве Ђорђевић, овог пута писао Ректорату Београдског универзитета, тражећи да се „поништи овера извода из службеничког листа или сличан документ у коме би стајало да је г. Др. Јустин Поповић дипломирао 1926 г.“²⁸ По свему судећи, Ђорђевић је настојао да сада његову диплому оспори пред Ректоратом универзитета, када му то већ није успјело да учини

²³ Архив Православног богословског факултета, Професорски досије Јустина Поповића, Јустин Поповић, „Деканату Теолошког факултета Београдског Универзитета, 12. 12. 1935“.

²⁴ „г. Др Поповић има формалне квалификације, ... и у његовој дипломи на дати му докторат од стране Атинског универзитета нема никаквих ограничења, него му се изрично признају сва права, која овај научни степен даје“ (Архив Православног богословског факултета, Професорски досије Јустина Поповића, „Записник седнице факултетског савета од 25 децембра 1933 г.“).

²⁵ Архив Православног богословског факултета, Професорски досије Јустина Поповића, Стеван Димитријевић и Душан Глумац, допис од 29. јануара 1934. Овај допис, нажалост, није сачуван у цјелини.

²⁶ И ово је било спорно питање. Доводило се у питање да ли се глас декана у оваквим ситуацијама може рачунати као одлучујући. С тим у вези, професори Правног факултета, доставили су своје тумачење Уредбе Универзитета које потврђује да је овакав начин одлучивања у складу са Уредбом. Архив Православног богословског факултета, Професорски досије Јустина Поповића, Професори права, 3. марта 1934.

²⁷ Архив Православног богословског факултета, Професорски досије Јустина Поповића, Лазар Мирковић, „Ректорату Универзитета – Београд, бр. 3029, 26. 11. 1935“.

²⁸ Лазар Мирковић, „Ректорату Универзитета – Београд, бр. 3029, 26. 11. 1935“.

пред Савјетом ПБФ. Он није отворено иступио, тврдећи да Јустин Поповић не располаже потребном дипломом. Циљ му је био, наводно, да се обрише његов потпис, како неко не би помислио да је он потврдио да је Јустин Поповић заиста посједовао диплому Теолошког факултета. Да неко не би то помислио, желио је очигледно, да сви помисле да такву диплому није ни имао. Поред тога, посредно сазнајемо да је по истом питању писао и Главној контроли, тадашњем врховном надзорном органу за административна питања.²⁹

Ректор Ђорђевић и отац Јустин су очигледно од раније имали личне несугласице. У сукоб су дошли приликом избора ректора Карловачке богословије 1930. године. Нешто раније, након смрти ректора Добросава Ковачевића, Јустин Поповић је именован од стране Светог Синода за вршиоца дужности ректора. Међутим, у марту 1930. године за ректора је постављен Ђорђевић, који је у то вријеме био професор женске гимназије у Београду. Њихов сукоб владика Атанасије је приписао великим разликама у схватању хришћанског живота између двије личности, приписујући Ђорђевићу „подршку моћника”. Управо овај сукоб Атанасије наводи као разлог из кога је Јустин Поповић, крајем 1930. године послат за помоћника епископу Јосифу Цвијовићу у Поткарпатску Русију и Чехословачку, гдје ће остати све до почетка 1932. године.³⁰

У сваком случају, Лазар Мирковић је поменути дописом реаговао на Ђорђевићев напис и замолио ректора Универзитета у Београду да преко Министарства иностраних послова од Теолошког факултета у Атини, добије појашњење спорних дијелова закона бр. 2089.³¹ Ово појашњење ће и стићи 11. фебруара 1936. године и његов званични превод и препис, сачуван је у архиви ПБФ у Београду, у професорском досијеу оца Јустина. Но, прије него што изнесемо ово појашњење, осврнућемо се и на јавну полемику по овом питању.

Док се у универзитетским оквирима водио спор о дипломи оца Јустина, он ће се дијелом прелити и у јавност, гдје ће се наставити и након његовог избора у звање доцента.

ОСПОРАВАЊЕ У ЈАВНОСТИ

Јавна полемика о дипломи Јустина Поповића започела је текстом Лазара Тркље, свршеног студента теологије, родом из Билеће и суплента гимназије у Ваљевоу, објављеним у *Гласу Ваљева* децембра 1934. године.³² У низу

²⁹ Лазар Мирковић, „Ректорату Универзитета – Београд, бр. 3029, 26. 11. 1935”.

³⁰ А. Јевтић, н. д. 64. Ђорђевић се у писму патријарху Варнави жалио на однос Јустина Поповића према њему. (И. Марковић, „Преподобни Јустин Поповић”, 685).

³¹ Архив Православног богословског факултета, Професорски досије Јустина Поповића, Лазар Мирковић, допис бр. 3180, 12. 12. 1935.

³² Лазар Тркља, „Пад моралних вредности”, *Глас Ваљева* година VII, бр. 51 (23. децембар 1934), 3. Тркља (1907–1945) је био секретар Земљорадничке странке, а током Другог свјетског рата близак сарадник Драже Михаиловића. У том периоду водио је дневник који су његови потомци као породичну тајну чували све док га недавно његов унук није приредио и публиковао – Лазар Тркља, Никола Тркља, *Рајини дневник Лазара Тркље: 1941–1944: ојкојана истина*, Службени гласник, Београд 2020.

од четири текста,³³ Тркља је дослиједно оспоравао да Јустин Поповић посје-дује диплому Теолошког факултета, односно да има завршене основне студије. Тркља је тврдио следеће:

- (1) да Јустин Поповић није завршио Теолошки факултет и да стога не посје-дује диплому која би то посвједочила;
- (2) да је тиме законитост његовог професорског звања доведена у питање;
- (3) да овај случај представља илустрацију пада моралних вриједности у савременом друштву.

Тркља први став поткрепљује тиме што: (а) Јустин Поповић није поднио ову диплому ни приликом полагања професорског испита, ни приликом избора у звање доцента на ПБФ, а да је оба пута био у обавези да то учини;³⁴ (б) у службеничком листу Јустина Поповића у Светом Синоду и у Богословији Светог Саве, нема ни преписа ни оригинала ове дипломе; (в) што Јустин Поповић сам не каже да је дипломирао било на Оксфорду, било у Атини, позивајући се на свједочанства с оба факултета која се налазе у његовом службеничком листу; (г) што у његовом службеничком листу уопште нема ових свједочанстава на која се позива, додајући и да то не би ни могла бити свједочанства о свршеним основним студијама; (д) што се његовом службеничком листу „налази један неисправан документ” у коме се нетачно наводи да је Јустин Поповић завршио предратну Карловачку, а не Београдску богословију; (ђ) што на основу Грчког закона бр. 2089 докторска диплома не важи ни у Грчкој ни у Србији без дипломе основних студија.

Поред тога што је тврдио да је ово незаконито, Тркља је у својим написима константно инсистирао на томе да је ово и неморално, нарочито с обзиром на то да је ријеч о хришћанину и монаху који се, како је тврдио, лажно представља. Такође је одбијао да улази у питање његових научних и теоријских компетенција, иако је на њима све вријеме инсистирао Најдановић, па и Миленковић, све док се не разријеша питање дипломе, које је сматрао важнијим.³⁵

Вриједи обратити пажњу на тврдњу (д) да је Јустин Поповић погрешно пријавио да је завршио предратну Карловачку богословију, а не Богословију у Београду. Наиме, Београдску богословију Светог Саве ђаци су уписивали након свршена четири разреда основне школе. Она је трајала девет година и имала је статус средње школе. С друге стране, Карловачку богословију ђаци су могли да упишу тек након свршене реалне или класичне гимназије, и она је трајала осам година. Поред тога, ова школа је располагала много

³³ Л. Тркља, „Пад моралних вредности”; „Професор Универзитета без универзитетске дипломе”? Где је истина о г. Јустину Поповићу?”, *Глас Ваљева* бр. 5 (3. фебруар 1935): 2–3; „Професор универзитета без универзитетске дипломе. Поводом написа „Где је истина””, *Правда* бр. 10.899 (5. март 1935): 4; „Професор Универзитета без универзитетске спреме: поводом написа г. Најдановића”, *Правда* бр. 10.934 (9. април 1935), 4. Поред тога, у каталожним записима могуће је пронаћи и библиографску јединицу „Професор Универзитета без универзитетске дипломе”. Поводом избора Др. Јустина Поповића доцента Богословског факултета за ванредног професора истог факултета г. Лазар Тркља, дипл. теолог упутио је г. ректору Београдског универзитета ову представку, датирану на 1939. годину. Наведени допис, међутим, нисмо успјели да пронађемо у Народној библиотеци Србије.

³⁴ Л. Тркља, „Професор Универзитета без универзитетске дипломе?”, 2.

³⁵ Л. Тркља, „Поводом написа „Где је истина””.

квалификованијим професорским кадром и у више наврата је настојала да формално задобије статус високошколске установе током друге половине XIX и почетка XX вијека. Пред почетак Великог рата, аустроугарске власти су укинуле ову богословију, која је потом премјештена за Београд, да би 1920. била у потпуности расформирана. Свршени ђак предратне Карловачке богословије по дужини и квалитету студија (премда не и формално), у много чему је био ближи статусу и стажу дипломираног студента факултета, него ли неко ко је завршио Београдску богословију. Међутим, за Тркљину тврдњу је немогуће прибавити било какав доказ, будући да о томе да је Јустин Поповић погрешно пријавио да је завршио предратну Карловачку, а не Београдску богословију, не постоји никакав писани траг.

На Тркљине написе критички је реаговао Димитрије Најдановић у своја четири текста.³⁶ Његови главни аргументи били су сљедећи:

- (1) Јустин Поповић је један од најобразованијих и најкултурнијих људи нашег времена, богате научне и књижевне продукције;
- (2) Његов морал је неупитан, одликован храброшћу и несавитљивошћу;
- (3) Квалификације Јустина Поповића су неупитне, о чему свједоче одлично положени испити, свједочанства и дипломе;
- (4) Везивање морала за школске квалификације, како чини Тркља, погрешно је;
- (5) Једини мјеродаван судија квалификација Јустина Поповића су надлежне институције – Савјет ПБФ, Универзитет, Министарство просвјете и Главна контрола – а све оне су пресудиле у његову корист.

Најдановић нарочиту пажњу посвећује (4) критици Тркљине „ултрааристократске тезе“ о повезаности квалификација са моралом. Тако настоји да прикаже, како Тркља заправо тврди да су само школски образовани људи истовремено и морални, из чега би се могло закључити да је „цео наш народ – неморалан“. Насупрот томе, он инсистира на томе да су, заправо они, често најквалификованији слојеви друштва, уједно и најнеморалнији. Такође, Најдановић инсистира на чињеници да су квалификације Јустина Поповића биле провјераване вишеструко током његовог деценију и по дугог рада у просвјети, који су морали контролисати, како Министарство просвете, тако и Главна контрола – врховно тијело надлежно за администрацију у Краљевини. На крају, „мит о Јустиновим квалификацијама“, како га Најдановић назива, прошао је процес демитологизације и пред надлежним универзитетским тијелима. Занимљиво је да указује и на постојање термина „јустинизам“ који су, како тврди, сковали његови непријатељи.³⁷

У корист тврдње (5), о пресуди надлежних институција, Најдановић наводи: (а) да је Савјет Факултета донио одлуку бр. 133/34, којом је констатовано да Јустин Поповић испуњава све услове за избор у звање доцента;

³⁶ Димитрије Најдановић, „Ко је г. Др Јустин Поповић (Поводом чланка 'Пад моралних вредности')", *Глас Ваљева* VIII, бр. 2 (13. јануар 1935), 3; „Где је истина", *Правда* бр. 10.895 (1. март 1935), 3; „Где је истина. Тезе и антитезе", *Правда* бр. 10.897 (3. март 1935), 5; „Професор Универзитета без универзитетске дипломе. Одговор г. Тркљи", *Правда* бр. 10.911 (17. март 1935), 7.

³⁷ Д. Најдановић, „Где је истина“.

(б) да је ову одлуку потврдио и Универзитетски сенат одлуком бр. 2961/34; (в) да је ово потврђено указом Министарства просвете бр. 40425/34 којим је Јустин Поповић именован за доцента; (д) да је све ово додатно потврдио Ректорат Универзитета у Београду саопштењем које је доставио листу *Правда*.³⁸

У спор се накратко умјешао др Мил. М. Миленковић,³⁹ који је, како нас Најдановић упућује, био очни лекар у Ваљеу.⁴⁰ Његова заслуга је што је спор пренесен из *Гласа Ваљева* у лист *Правда*. Настојећи да објективно сагледа њихове аргументе и покаже њихове слабости и снаге, успио је само у томе, да изазове незадовољство обојице учесника ове полемике због начина на који је њихове аргументе представио.⁴¹

Шта се може закључити из ове полемике?

Прво, евидентно је да се иницијатори оспоравања формалних квалификација Јустина Поповића нису задовољили оповргавањем истих приликом пријаве на мјесто доцента на Богословском факултету у Београду. Исти актери, попут ректора Ђорђевића, наставили су да дјелују према универзитетским тијелима и надлежним административним органима, док су неки други, попут Тркље, ствар настојали да изнесу пред лице јавности.

Друго, као што је већ наведено, оспораватељи су настојали првенствено да докажу како Јустин Поповић није имао завршене (било какве) основне студије теологије. На основу тога, а у свјетлу чињенице да је Грчки закон бр. 2089 предвиђао одређена ограничења у погледу докторске дипломе, сматрали су да ни његова докторска диплома, самим тим, није била валидна. С друге стране, Најдановић и остали, настојали су да покажу да његова докторска диплома јесте ваљана, док су питање дипломе основних студија суштински избјегавали. Први су оспоравали ту диплому и посљедично докторску титулу, док су други бранили потоњу, а имплицитно тиме и посједовање других квалификација, у чије именовање нису хтјели да се упуштају. Поред тога, Најдановић је одбрану у великој мјери, заснивао на истицању моралних, духовних, теолошких и других квалификација Јустина Поповића. Иако је тиме одао признање његовој личности, није успио у намјери да одбаци главну оптужбу – ону о непосједовању дипломе основних студија.

Треће, и најважније, у свјетлу свих сагледаних чињеница можемо да закључимо да Јустин Поповић заиста *није* посједовао диплому основних студија теологије. Друкчије речено, он јесте докторирао теологију, али никада није завршио теолошки факултет.

Ако није посједовао диплому основних студија, да ли је онда докторска диплома Јустина Поповића била ваљана, и да ли је испуњавао формалне услове за избор у звање универзитетског наставника?

³⁸ Најдановић цитира ово саопштење у тексту (Д. Најдановић, „Тезе и антитезе”). Том приликом тврди да је ово саопштење објављено у листу *Правда* (28. фебруар 1935, стр. 9; 5. март 1925, стр. 14). Очигледно је ријеч о погрешно наведеној години у другом случају (5. март 1925), док се у том броју за наведени дан из 1935, заправо налази наведени Тркљин текст. Поред тога, саопштење нисмо били у прилици да пронађемо ни у броју од 28. фебруара, нити у било ком другом доступном броју овог листа из наведене године.

³⁹ Мил. М. Миленковић, „Где је истина?”, *Правда* бр. 10.886 (20. фебруар 1935), 6.

⁴⁰ Д. Најдановић, „Тезе и антитезе”.

⁴¹ М. Миленковић, н. д.

РАЗРЈЕШЕЊЕ: ЗАКОН БР. 2089 И ЊЕГОВО ТУМАЧЕЊЕ

Као што смо видјели, сходно специјалном закон бр. 2089, српским студентима, било је омогућено да по убрзаној процедури наставе докторске студије, тј. било им је допуштено да по предаји докторске дисертације, приступе докторском испиту. Овдје ћемо размотрити текст тог закона и тумачење које је дао Теолошки факултет у Атини, како бисмо понудили одговор на претходно постављено питање: да ли је докторска диплома Јустина Поповића била валидна?

Имајући у виду ратна дешавања која су задесила Србију, а нарочито студенте теологије који су се у избеглиштву селили од Петрограда до Оксфорда, као и чињеницу да у том тренутку још увијек није ни било могуће стећи диплому Теолошког факултета у Краљевини СХС (јер он те, 1920. није ни постојао), Факултет у Атини је, сходно договору Српске и Грчке владе, изашао у сусрет српским студентима, како би им омогућио да стекну потребно образовање и са њим се врате да помогну отаџбини. Законом бр. 2089, донесеним специјално за српске студенте теологије, омогућено им је да упишу четврту годину студија Теолошког факултета Каподистријског универзитета. Најважнији дијелови овог закона гласе:

Члан 1.

Ђаци завршне године Богословије у Београду могу да изврше директан упис на другу годину студија Теолошког факултета Каподистријског универзитета.

Они од горепомнутих, који су похађали студије на Теолошком факултету иностраног универзитета у току текуће академске године, имају право на упис на четврту годину Теолошког факултета Каподистријског универзитета, уколико се налазе на завршној години или су окончали три године студија, на трећу годину, уколико се налазе на другој години студија, а на другу годину уколико су окончали прву годину студија.

Са онима који се спомињу у ставу бр. 1 изједначавају се, у току текуће универзитетске године, само они који имају бар једну годину студија теологије или филозофије на иностраном универзитету или уколико имају диплому признате иностране гимназије.

Члан 2.

Они коју су у току текуће универзитетске године уписани на четврту годину студија, на основу друге алинеје претходног члана, након завршетка студија на Теолошком факултету Каподистријског универзитета, приступају полагању испита које организује Савјет професора Теолошког факултета, а уколико забиљеже успјех на испитима, додељује им се диплома доктора Теолошког факултета Каподистријског универзитета.

Стицањем ове дипломе, а без дипломе о завршеним основним студијама Теолошког факултета, која је предвиђена универзитетским

тијелима, не остварују се права која се важећим законима предвиђају приликом стицања дипломе о завршеним основним студијама.⁴²

Након одслушане четврте године основних студија и предаје докторске дисертације, студенти би стекли услове да полажу докторски испит. Он се састојао из полагања испита које би одредио Савјет Факултета, како смо претходно видјели, након чега би кандидати усмено бранили дисертацију. Од српских богослова није захтјевано да приложе доказе о свршеним дипломским студијама, јер се онда, може се претпоставити, од њих не би ни захтјевало да се најприје упишу на четврту годину основних студија.⁴³ С друге стране, по одслушаној четвртој години студија стицали су потврду која није била еквивалент дипломи основних студија, него доказ о испуњености услова за упис на докторске студије – односно за касније полагање докторског испита и усмену одбрану докторске дисертације. У центру свих раније разматраних спорова била је 2. алинеја 2. члана, у којој се каже да се стицањем докторске дипломе без завршених основних студија, не остварују уобичајена права која иду уз диплому основних студија предвиђена законом.

Тумачење овог закона, односно спорне 2. алинеје 2. члана, налазимо у допису који је упутио декан Факултета у Атини, проф. Амилка Аливизатос, одговарајући на раније споменути допис декана Лазара Мирковића.⁴⁴ Оно што је од нарочитог значаја, јесте, што је Аливизатос био творац споменутог закона, како се у овом допису и наводи. Штавише, он је био присутан на свим сједницама атинског Теолошког факултета на којим се говорило о докторском раду Јустина Поповића, укључујући и ону на којем је проглашен за доктора наука, о чему уосталом свједоче и записници са сједница.⁴⁵ Званично појашњење спорне 2. алинеје чл. 2 овог закона које је добио Деканат, односно, његов званични превод, због значаја за разрјешење питања овог рада, наводимо у цјелини:

Потпуне су повластице и права која су дата на основу тог закона и који проистичу из те титуле; према томе, сопственик те дипломе не само да се признаје као доктор теологије наше школе, већ на основу тог научног степена може да заузима и виши положај, као на пример доцент или професор университета, или ма који други положај, за који се као квалификација тражи степен доктора.

Права, која се поред осталих наводе у тој алинеји и члану, којих се лишава сопственик те дипломе, не као сопственик, као и сведоцба богословског факултета, односе се на његово постављење у грчкој држави, на положаје за које се као квалификација тражи сведоцба, а специјално на положаје професора у гимназијама, пароха, епископа и т. д.

⁴² „Νόμος 2089”, *Εφημερίς Της Κυβερνήσεως* 62 (14. 3. 1920), 595.

⁴³ Ово се односи на оне богослове који су претходно боравили на школовању у Оксфорду, док су неки други, попут споменутог Кирила Јанића, по свему судећи, уписани на раније године студија.

⁴⁴ Архив Православног богословског факултета, Професорски досије Јустина Поповића, Амилка Аливизатос, „Ректорату Атинског Универзитета, 11. 2. 1936”.

⁴⁵ А. Јефтић и З. Шљиванчанин, н. д.

Према томе, ограничења која се наводе у том члану, односе се поглавито на заузимање ма ког јавног положаја у грчкој држави, немајући никакве везе са вредношћу докторске дипломе, која се сматра и јесте потпуна.⁴⁶

Закон је очигледно ограничио важење овако стечене докторске дипломе. Она је била намијењена српским студентима, а од њих се очекивало да се по завршетку студија врате својој отаџбини и тамо служе Цркви и народу. Уколико би покушали да своју службу потраже у Грчкој, били би у обавези да накнадно стекну диплому основних студија. Није забиљежен случај да је неко ту могућност искористио. Сам закон, очигледно, писан је тако, да свакога обесхрабри у таквој намјери – јер би кандидат након стеченог докторског звања морао да упише основне студије испочетка. Међутим, изван граница Грчке, стечена докторска диплома имала је пуно важење и пружала је носиоцима сва уобичајена права.

Као што смо видјели, са докторском дипломом атинског Факултета, стеченом у складу са законом бр. 2089, на Богословски факултет у Београду у наставна звања су претходно бирани Тихон Радовановић и Иринеј Ђорђевић. Међутим, треба истаћи и важну разлику између Јустина Поповића и поменути двојице. Наиме, како нас у раније наведеном допису извјештава Кирил Јанић, Радовановић је након Богословије у Београду одслушао три године академских студија у Атини, тако да је стекао и „птихио” и „диплому”, тј. диплому основних и диплому докторских студија.⁴⁷ Како се из 1. алинеје 1. чл. закона бр. 2089 да закључити, свршеним ђацима Београдске богословије било је омогућено да одмах упишу другу годину студија. То објашњава зашто је Радовановић стекао диплому основних студија, будући да је третиран као редовни студент основних студија. С друге стране, Иринеј Ђорђевић је успјешно стекао звање *B. Litt.* на Оксфорду, прије него што се упутио у Атину.⁴⁸ Ни у његовом случају, дакле, докторска диплома није била уједно и једина коју је посједео.

На основу свега изнесеног, можемо да закључимо да Јустин Поповић заиста није стекао диплому основних студија у Атини, иако је уписан на четврту годину Теолошког факултета Каподистријског универзитета. Он је искористио могућност која му је била понуђена, да му се признају претходне године школовања на Оксфорду и омогући да, након одслушане године, приступи изради докторске дисертације. Докторска диплома коју је овом

⁴⁶ А. Аливизатос, н. д.

⁴⁷ Кирил Јанић, н. д.

⁴⁸ Игнатије Марковић („Просветно-педагошки рад епископа Далматинског др Иринеја Ђорђевића”, *Српска теологија данас*, Православни богословски факултет, Београд 2011, 451) наводи да је ово звање Ђорђевић стекао одбранивши рад на тему *Религијски сиорови у XVI веку*, уз оцјену „brilliant”. Поред Ђорђевића, Богдан Лубардић (*Јустин Ђелијски и Енџелска: џушеви рецејције бришанске теологије, књижевности и науке*, Православни богословски факултет, Београд, 2019, 40), наводи да су своје тезе успјешно одбранили и Јован Стојановић (*Религијска философија Владимира Соловјова*, Оксфорд 1919), Јелисије Андрић (*Историја Српске Цркве: од заснивања независности до папа Патријаршије 1219–1463*, Оксфорд 1919), и Павле Јевтић (*Концејиција карме и реинкарнације у хиндуистичкој религији и философији*, Лондон 1926).

приликом стекао, била је, сходно званичном тумачењу, пуноважна изван Грчке и омогућавала му да конкурише за наставна звања на Универзитету у Београду. У случају да је одлучио да своју службу настави у Грчкој, био би у обавези да поново упише основне студије.

ЗАКЉУЧАК

На основу претходно наведеног јасно је да је отац Јустин Поповић по повратку из Оксфорда, гдје му је одбијен рад за стицање звања *B. Litt.*, студије наставио на Теолошком факултету Каподистријског универзитета у Атини. Посебним законом бр. 2089, донесеним специјално за српске студенте теологије, омогућено му је да упише четврту годину основних студија. Одслушана година била је предуслов за приступ припреми докторске дисертације, као и за усмену одбрану дисертације и докторски испит.

Након што је одслушао четврту годину и провео још неко вријеме у Атини, вратио се у Србију гдје је почео да ради као привремени учитељ у Богословији Светог Саве. Као потврду да је испунио услове за приступ изради доктората, добио је свједочанство факултета. Како му је за полагање професорског испита била неопходна диплома факултета, разматрао је могућност, па чак и упутио молбу, да своје основне студије теологије оконча на Православном богословском факултету у Београду. Иако је добио позитиван одговор, под условом да одслуша четврту годину студија и положи предвиђене испите (њих шест), ову могућност није никада искористио.

Умјесто тога, довршио је своју докторску дисертацију и успјешно је одбранио у Атини 1926. године. Тако је стекао звање доктора теологије. Међутим, седам године касније, након пријаве на конкурс ПБФ Универзитета у Београду, за мјесто доцента на предмету Упоредно богословље, његова диплома доведена је у питање у допису протојереја Николе Ђорђевића Деканату факултета. Некадашњи колега Јустина Поповића из Богословије Светог Саве у Сремским Карловцима, тадашњи ректор ове установе, тврдио је како је његова докторска диплома неважећа без дипломе основних студија. Својој већ формираној негативној оцјени научних квалификација Јустина Поповића, горепоменути потписници реферата придодали су и овај аргумент. То је успорило избор Јустина Поповића и условило настанак читавог низа дописа чији је циљ био да установе тачан смисао закона бр. 2089, а самим тим и валидности његове докторске дипломе.

У међувремену, спор је изашао из оквира универзитетских тијела и пренио се у јавност. У низу текстова штампаних у новинама *Глас Ваљева* и *Правда*, Лазар Тркља и Димитрије Најдановић спорили су се око формалних квалификација Јустина Поповића. Тркља је упорно доводио у питање његову докторску диплому, тврдећи да је она неважећа без дипломе основних студија, коју он није посједовао. С друге стране, Најдановић је настојао да уздигне моралне, научне и друге квалификације јеромонаха Јустина Поповића.

Захваљујући допису декана Теолошког факултета у Атини, Амилке Аливизатоса, недоумица по питању тачног смисла спорног члана закона бр. 2089 разрјешена је. Показано је да је докторска диплома Јустина Поповића

у потпуности важећа и да му пружа сва права која њени носиоци иначе уважавају, па и право предавања на Универзитету. Њено ограничење важило је једино за Грчку, јер је смисао закона био у томе да олакша српским богословима стицање докторског звања и повратак ради служења отаџбини и свом народу. Отуда су и Савјет Богословског факултета, Сенат Универзитета у Београду, а на крају и Министарство просвете, оцијенили и потврдили да Јустин Поповић испуњава све потребне квалификације и следствено одобрили његов избор у звање доцента.

На крају, можемо да закључимо, да отац Јустин заиста није посједовао диплому основних студија. Међутим, у томе није било његове кривице. Невољно се потуцајући по Европи, заједно са другим српским богословима избеглицама погођеном Великим ратом, искористио је прилику коју му је Краљевина Грчка понудила. Испунио је све прописане услове, положио докторски испит и одбранио дисертацију са похвалама. Као што је познато, много пута током свог живота Јустин Поповић, био је премјештан, затваран, оспораван и подвргнут различитим нападима. Ова епизода представља један од таквих случајева *антијустинизма*, да парафразирамо Најдановићев израз, који на срећу, није непосредно уродио плодом. Уосталом, таква судбина задесила је и све остале сличне покушаје. Деценијама касније, они су постали тек градивни елементи за житије једног светитеља. То је случај и са овом епизодом која, и поред тога, представља важну секвенцу у српској интелектуалној историји. Она нам открива детаље значајне за проучавање лика и дјела овог духовног и интелектуалног великана.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ANDREJ JEFTIĆ, PhD, Research Fellow
University of Belgrade
Institute of Philosophy and Social Theory
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
E-mail: andrej.jeftic@ifdt.bg.ac.rs

ZORKA ŠLJIVANČANIN, PhD, Teaching Associate
University of Cyprus
Department of Byzantine and Modern Greek Studies
10, Kallipoleos Ave. & 1, Eressou str., Nicosia, Cyprus
E-mail: zsljiv01@ucy.ac.cy

ABOUT THE STUDIES OF JUSTIN POPOVIĆ

SUMMARY: When Justin Popović was appointed an assistant professor at the Faculty of Orthodox Theology of the Belgrade University in 1934, his formal qualifications were called into question. Specifically, his undergraduate diploma was the subject of scrutiny. The controversy was led within the governing bodies of the Faculty and the University but it also soon became public. In the *Glas Valjeva*⁴⁹ and *Pravda*⁵⁰ newspapers, a debate on these matters

⁴⁹ Voice of Valjevo

⁵⁰ Justice

between Lazar Trklja and Dimitrije Najdanović took place. Through archival and historical material research, all aspects of this controversy are examined for the first time in this paper. A previously unknown fact that Justin Popović has indeed never finished undergraduate studies in theology is proven beyond a reasonable doubt. On the other hand, it is also shown that he enjoyed all the rights belonging to the doctor of theology and thereby fulfilled the formal qualifications necessary for the university position. This conclusion is supported by the analysis of Greek law no. 2089, and its authentic interpretation. As in the case of many other Serbian students, the law enabled Fr Justin to acquire the PhD degree at the Kapodistrian University of Athens more easily.

KEYWORDS: Justin Popović, Athens, Diploma, Faculty of Orthodox Theology, Lazar Trklja, Dimitrije Najdanović

Др АЛЕКСАНДРА ВУЛЕТИЋ, виши научни сарадник
Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36/II, Београд, Србија
Е-адреса: aleksandra.vuletic@iib.ac.rs

СМРТНОСТ ЖЕНА НА ПОРОЂАЈУ У СТАТИСТИЦИ МОРТАЛИТЕТА СРБИЈЕ 1888–1910.

САЖЕТАК: Рад се бави утврђивањем стопа смртности на порођају у Србији 1888–1910. године. Писан је на основу података званичне статистике публикованих у Краљевини Србији крајем XIX и почетком XX века. Осим утврђивања стопа смртности на порођају, смртност породиља посматрана је и у контексту опште смртности жена, смртности жена у репродуктивном периоду, у компарацији са смртношћу мушкараца, као и према типу насеља и окружној подели.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: породиље, порођај, жене, смртност, морталитет, стопе морталитета, становништво, Србија, XIX век

Становништво Србије у XIX веку имало је високе стопе природног прираштаја; високе стопе морталитета биле су праћене још вишим стопама наталитета, као и високим стопама нупцијалитета. До почетка 80-их година XIX века стопе морталитета кретале су се углавном изнад 30%, што је карактеристика предтранзиционе фазе у демографском развоју; у тој фази доминантан утицај на смртност становништва имају природни фактори, као што су еколошке карактеристике поднебља и епидемије заразних болести. У претпоследњој деценији XIX века стопе морталитета почеле су постепено да падају на вредности испод 30%, а почетком XX века и испод 25%.¹

У развијеним земљама Западне и Северне Европе, опадање стопа морталитета почело је већ крајем XVIII и почетком XIX века. Смањење стопа смртности и улазак у прву фазу демографске транзиције, углавном се повезује са факторима државне интервенције усмереним на сузбијање заразних болести, побољшање хигијенских и санитарних услова, здравствених прилика, исхране и сл., као и побољшање услова на порођају. Паралелно са опадањем

¹ О овоме опширније у: Александра Вулетић, „Природно кретање становништва Србије пред почетак демографске транзиције”, *Српске ситуације* 7 (2016), 203–220.

општих стопа морталитета, опадала је и смртност породиља. Осим побољшања општих друштвених прилика, сматра се да је опадању њихове смртности нарочито допринело увођење стручне акушерске асистенције и стерилних услова на порођају.¹

Досадашња истраживања морталитета становништва Србије у XIX и почетком XX века, нису се посебно бавила феноменом смртности жена на порођају. Најважнији извори за његово изучавање су матичне књиге и подаци званичне статистике, који се у Србији публикују од друге половине XIX века. У овом чланку ћемо на основу најранијих података из званичне статистике, покушати да израчунамо стопе смртности породиља у Србији, као и да смртност породиља посматрамо у ширем контексту морталитета становништва крајем XIX и почетком XX века.

ИЗВОРИ И МЕТОДОЛОГИЈА

Матичне књиге рођених, умрлих и венчаних, у Србији се континуирано воде од 1837. године. Сумарне изводе виталне статистике – годишњи број рођених, умрлих и венчаних, државна управа је у другој половини XIX века почела да објављује, прво у серијској публикацији *Државопис Србије*, а потом у *Стайнстатистици Краљевине Србије*; ови подаци се у континуитету могу пратити од 1862. године. Од средине друге половине XIX века, евиденцију виталних догађаја у матичним књигама пратило је уписивање знатно већег броја података него до тада, међу којима је био и узрок смрти. У последњој деценији XIX века почело је и публиковање знатно већег броја података из домена виталне статистике, међу којима су били и подаци о узроцима смрти. Смрт на порођају један је од 27 узрочника смрти, који се у статистичким публикацијама наводе за период 1888–1910; са несрећним случајевима, убиствима и самоубиствима, смрт на порођају била је сврстана у поткатегорију неприродних смрти. Имајући у виду да је српска статистика настала и развијала се по угледу на западноевропске образце, и ова категоризација узрочника смрти настала је угледањем на њих.²

Подаци о морталитету становништва, који обухватају и узроке смрти, објављени су за раздобље 1888–1905, у шест томова публикације *Стайнстатистика Краљевине Србије*; узроци смрти су у одељку „Умрли по болестима” класификовани по срезовима, окрузима, месецу и годишњем добу смрти, а

¹ Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999, 115–124.

² У рубрици неприродне смрти, као одредница наведено је – *женске на порођају*, као и израз на француском – *accidents de l'accouchement*. Као узрочници смрти наведени су: урођена слабост, фрас, богиње, шарлах, врућица (тифус), срдобоља (дизентерија), гушобоља (дифтерија), велики кашаљ, друге заразне болести, грозница, јектика (туберкулоза), запаљења (плућа, мозга, других органа), кожне болести, болести костију, болести срца, болести органа за дисање, болести органа за варење, капља, рак (канцер), старачка слабост, друге болести, неприродна смрт (несрећни случајеви, убијени, самоубиства, женске на порођају), видети нпр: *Стайнстатистика Краљевине Србије* 19 (1904), 62–65 (у даљем тексту: *СКС*). О развоју статистике у Србији опширније у: Александра Вулетић, „Статистика у служби државне управе и унапређења народног благостања у Србији 19. века”, у: *Државе и политичке ујравњања у Србији (18–20. век)*, Београд 2017, 227–246.

од 1891. и по градским и сеоским срединама. Осим табеларно представљених података, у уводном делу сваког тома ове публикације дати су и сумарни подаци и анализе појединих показатеља виталне статистике, међу којима су и подаци о узроцима смрти. Подаци за 1905–1910. нису објављени због избијања ратова.³ Од 1893. године изводи из виталне статистике објављивани су и у новопокренутој едицији „Статистички годишњак”; у оквиру одељка „Умрли по болестима” дати су подаци за целу Србију, класификовани на градске и сеоске средине. У *Статистичком власнику* објављени су и подаци којих нема у *Статистички Краљевине Србије*, за период 1905–1910.⁴

У уводу четвртог тома *Статистичке Краљевине Србије*, у којем су први пут објављени детаљнији подаци о смртности становништва, начелник статистичког одељења Богољуб Јовановић упозорио је да објављене податке „треба узети само као приближне и да ће бити потребно доста времена да они буду тачнији”. Ова његова примедба је разумљива, с обзиром на то, да приликом прикупљања статистичких података, увек постоје одређена одступања у односу на реалне догађаје које одсликавају; степен тих одступања варира, зависно од врсте података који се прикупљају и околности у којима се то чини. То нису недостаци само српске, већ и осталих европских статистика. Јовановић је, међутим, као посебно проблематичне издвојио податке о узроцима смрти и годинама преминулих. Те податке у матичне књиге уносили су свештеници на основу изјава родбине преминулих, а не на основу лекарских извештаја када су болести у питању, односно, увида у матичне књиге рођених, у случају година преминулих. С обзиром на то да у великом броју случајева, нарочито у сеоским срединама, преминули нису били ни визитирани од стране лекара, изјаве рођака преминулих о узроцима смрти не могу се сматрати довољно поузданим.⁵ И поред оправданости Јовановићеве примедбе о квалитету података који се односе на узрочнике смрти, сматрамо да је смрт на порођају један од малобројних узрочника који је могао бити и лаички перцепиран, односно за који није била неопходна лекарска потврда. Квалитет ових података могао је, евентуално, бити нарушен небрижљивом регистрацијом смртних случајева на порођају у матичним књигама, што је са данашње дистанце тешко проверљиво.

Осим квалитета статистичких података, постоји и методолошки проблем, а тиче се квалификације термина *смрт на порођају* и коришћења термина *породиља*. Иако у статистичким изворима није дефинисан, претпостављамо да се термин *смрт на порођају* (тачније: *умрли*; *женске на порођају*) односио

³ Подаци за 1888–1890: *СКС* 4 (1895), 58–59, 180–181, 322–323; за 1891: *СКС* 8 (1898), 536–537; за 1892: *СКС* 15 (1901); за 1893: *СКС* 17 (1902), 536–537; за 1894–1899: *СКС* 19 (1904), 64–65, 174–175, 284–285, 394–395, 504–505, 614–615; за 1900–1905: *СКС* 21 (1907), 80–81, 214–215, 352–353, 490–491, 632–633, 774–775. Публиковање података није се одвијало у правилним временским размацима, па ни количина објављених података у одговарајућим томовима *СКС* није истоветна за све године; исто важи и за сумарне податке и анализе смртности породиља у уводним деловима публикација.

⁴ *Статистички годишњак* 1–13 (1893–1913), у даљем тексту: *СГ*. У овој едицији која је излазила сваке, или сваке друге године, објављивани су прикупљени статистички подаци о становништву и привреди за претходну, односно претходне две године.

⁵ О подацима који су прикупљени и начину њиховог прикупљања видети опширније у: *СКС* 4 (1895), стр. I–VI; *СКС* 8 (1898), стр. I–III.

само на случајеве смрти који би се десили у току порођаја. С обзиром на то да смртност жена у вези с биолошком репродукцијом обухвата и случајеве смрти у периоду породилства (под којим се обично подразумева шест или, ређе, осам недеља), дакле и случајеве који су у директној или индиректној вези са трудноћом и порођајем, научна истраживања углавном су усмерена на проучавање ширег феномена, тј. смртности породилца уопште. Према неким, грубим проценама страних истраживача, две трећине смрти породилца у XIX веку чинили су смртни случајеви на порођају, док се једна трећина односила на случајеве смрти у постпорођајном периоду. Статистика морталитета, међутим, не омогућава увид у број смртних случајева у периоду породилства; за такво истраживање неопходан је увид у матичне књиге и укрштање података о рођењима и умирањима жена у постпорођајном периоду, што превазилази оквире овог рада. Из наведених разлога и наше повремено коришћење термина *породилца*, треба схватити само условно; он се у овом раду, када је у питању смртност жена у Србији, првенствено односи на смртне случајеве на порођају.

Циљ овог рада је да, на основу података званичне статистике, пружи најопштији увид у смртност жена на порођају у Србији, као и у смртност жена у репродуктивном периоду у најранијем периоду за који та врста података постоји (1888–1910). Компаративна анализа матичних књига рођених и умрлих могла би да пружи дубљи увид у ову проблематику, али такав приступ је нужно лимитиран на мање територијалне јединице за коју је ова врста грађе сачувана. С друге стране, публиковани статистички подаци омогућавају анализу ширег спектра питања од оних који су обухваћени овим радом (смртност жена на порођају у контексту професије, вероисповести, годишњег доба и сл.), али су због дужине рада анализе тих параметара остављене.

Укупна смртност жена на порођају

У раздобљу 1888–1910. просечна стопа женског морталитета у Србији је са 30%, колико је износила током 60-их и 70-их година, опала на 25%. Иако је постепено опадала, и даље је на годишњем нивоу имала велике осцилације; у поменутом периоду кретала се између 21,5% (1901) и, чак, 34% (1892).⁶ Знатна колебања стопе морталитета била су резултат утицаја спољних фактора (попут епидемија, сушних година и сл.), који су још увек у појединим годинама знатно повећавали смртност становништва. У којој мери је смртност на порођају учествовала у укупној смртности жена 1888–1910. приказано је у следећој табели.

⁶ Просечна стопа женског морталитета била је 25,6%, док је стопа мушког морталитета била за промил мања, 24,6. Занимљиво је да је у претходном периоду, током 60-их и 70-их година XIX века, када су се опште стопе морталитета кретале око 30%, мушки морталитет био већи од женског. Међутим, инверзију у вредностима мушког и женског морталитета до које је дошло на прелому два века, није могуће објаснити без детаљне анализе смртности по старосној структури. Опширније у: Александра Вулетић, „Морталитет мушкараца и жена у Србији 1862–1910. године”, *Историјски часопис* 77 (2022), 411–431.

Година	Број умрлих жена	Број умрлих на порођају	Удео умрлих на порођају (%)
1888.	24.711	433	17,5
1889.	26.388	498	18,9
1890.	27.022	525	19,4
1891.	28.344	510	18,0
1892.	36.543	596	16,3
1893.	32.495	564	17,4
1894.	31.092	602	19,6
1895.	30.424	568	18,7
1896.	31.573	555	17,6
1897.	31.588	602	19,1
1898.	27.137	458	16,9
1899.	29.268	512	17,5
1900.	28.965	525	18,1
1901.	26.432	521	19,7
1902.	28.730	457	15,9
1903.	30.060	471	15,7
1904.	28.095	568	20,2
1905.	32.759	540	16,5
1906.	32.823	533	16,2
1907.	30.995	524	16,9
1908.	33.587	490	14,6
1909.	41.462	523	12,6
1910.	32.665	490	15,0

Табела 1. Удео умрлих на порођају у укупној смртности жена 1888–1910.⁷

Број жена које су у Србији од 1888. до 1910. умирале на порођају кретао се између 433 и 602 годишње, са уделом у укупној смртности жена између 12,6% и 20,2%; од хиљаду умрлих жена током једне године, у просеку је 17,3 умирало на порођају. Удео умрлих на порођају у укупној смртности жена, временом је опадао. У првој половини посматраног одсека (1888–1899) смртност на порођају била је 18,1%, док је 1900–1910. тај удео опао на 16,5%; најмање вредности током целог периода забележене су у последње три године. Осцилације у броју умрлих породиља биле су мање од осцилација у укупном броју умрлих жена, пошто је смртност на порођају у мањој мери била подложна спољним факторима који су доводили до повећане смртности и жена и мушкараца у појединим годинама. Из тих разлога, као много релевантнији показатељ смртности жена на порођају, узима се њихов удео у укупном броју породиља.

⁷ СГ 1 (1893), 74, 79; СГ 2 (1894/95), 114, 115, 125, 129; СГ 3 (1896/97), 125, 126, 147, 151; СГ 4 (1898/99), 133, 134, 155, 159; СГ 5 (1900), 133, 155; СГ 6 (1901), 169, 181; СГ 7 (1902), 168, 194; СГ 8 (1903), 168, 181; СГ 9 (1904), 173, 218; СГ 10 (1905), 164, 208; СГ 11 (1906), 165, 212; СГ 12 (1907/08), 122, 123, 200, 201; СГ 13 (1909/10), 112, 114, 138, 142. Подаци о броју жена умрлих на порођају 1892. и 1893. су нешто другачији у публикацији СКС: за 1892. наведено је 600, а за 1893. годину – 569, видети: СКС 15 (1901), стр. ХСVII, СКС 17 (1902), стр. ХСII.

Година	Број породиља	Број умрлих на порођају	Удео умрлих на порођају (%)
1888.	95.032	433	4,6
1889.	93.881	498	5,3
1890.	87.165	525	6,0
1891.	97.865	510	5,2
1892.	93.631	596	6,4
1893.	94.818	564	5,9
1894.	95.940	602	6,3
1895.	101.185	568	5,6
1896.	96.407	555	5,8
1897.	101.386	602	5,9
1898.	84.566	458	5,4
1899.	96.129	512	5,3
1900.	104.888	525	5,0
1901.	96.882	521	5,4
1902.	98.670	457	4,6
1903.	106.226	471	4,4
1904.	106.994	568	5,3
1905.	101.803	540	5,3
1906.	114.585	533	4,6
1907.	113.174	524	4,6
1908.	105.429	490	4,6
1909.	111.776	523	4,7
1910.	113.825	490	4,3

Табела 2. Смртност жена на порођају у односу на укупан број породиља 1888–1910.⁸

У раздобљу 1888–1910. у Србији је од 1000 породиља на порођају умрло, у просеку, 5,2. Као што је удео умрлих породиља временом опадао у укупној смртности жена, тако је опадао и у односу на укупан број породиља:

⁸ СКС 4 (1895), XVIII, XXVII; СГ 1 (1893), 68, 72, 79; СГ 2 (1894/95), 101–102, 110, 112, 125, 129; СГ 3 (1896/97), 111–112, 120, 122, 147, 153; СГ 4 (1898/99), 119–120, 128, 130, 157, 159; СГ 5 (1900), 128, 130, 147; СГ 6 (1901), 164–165, 181; СГ 7 (1902), 163, 165, 185; СГ 8 (1903), 163, 165, 181; СГ 9 (1904), 168, 170, 191; СГ 10 (1905), 158, 160, 177; СГ 11 (1906), 160, 162, 181; СГ 12 (1907/08), 112, 116, 148, 150; СГ 13 (1909/10), 102, 103, 106, 107, 138, 142. Подаци у табели о броју породиља за период 1900–1910. добијени су сабирањем података о породиљама са живорођеном и мртворођеном децом у одговарајућим свескама *Стайнстийичкој годишњака*. За период пре 1900. не постоје подаци о укупном броју породиља (у СКС 21 дати су подаци о броју *угајних* породиља за период 1896–1905, стр. XXX), па смо их израчунали на основу збира живорођене и мртворођене деце, од којег смо одузели број близаначких рођења и двоструки број тројних рођења у одговарајућој години. С обзиром на то да се подаци о вишеструким рођењима односе само на живорођену, а не и на мртворођену децу, добијени подаци о броју породиља до 1900. нису сасвим егзактни; поређењем са аналогним подацима за период 1900–1910. установили смо да се одступања крећу у распону 20–60, што, имајући у виду наведене цифре, сматрамо прихватљивим одступањем.

од 1888. до 1899, тај удео износио је 5,6%, док је у наредних једанаест година опао на 4,8%. Шта овакви показатељи говоре о смртности жена на порођају у Србији крајем XIX и почетком XX века? У четвртном тому *СКС*, у којем су подаци о броју умрлих по први пут разврстани према узроцима смрти, посматрани су параметри за раздобље 1888–1890, у којем је број умрлих на порођају у односу на укупан број породиља растао (4,6%, 5,3%, 6,0%), а наведене вредности су пропраћене коментаром: „Из ових процената види се, да је прираштај смртних случајева при порођају врло велики, и да је потребно старати се о средствима која би број ових случајева свела на најмању меру.”⁹ У једном од наредних томова ове публикације, у којем су презентовани подаци за 1892. годину, удео умрлих на порођају, у износу од 6,4%, пропраћен је речима да је то „према нашим постојећим приликама незнатно”.¹⁰ Ова констатација оновремених статистичара проистацала је из увида у здравствене и опште друштвене прилике у Србији у поређењу са приликама у другим европским земљама. Иако су бројеви умрлих од појединих болести у Србији (туберкулоза, дизентерија...) у појединим томовима *Сјатајисџике Краљевине Србије* поређени са бројевима умрлих у другим европским земљама, са бројем умрлих на порођају то није био случај.

У савременој литератури доступни су подаци о смртности породиља у многим европским земљама, али је њихова компарација отежана због различитих извора тих података (официјелне статистике, матичне књиге), њиховог квалитета, метода коришћених у њиховој екстракцији из других података, различитих дефиниција породиље (временско трајање постпорођајног периода) и сл. Стога је свака компарација смртности породиља условна. Најранији подаци о смртности породиља потичу из средине XVIII века и односе се на Шведску и Енглеску. Стопе смртности породиља у Шведској се средином XVIII века, у зависности од извора података, процењују на вредности од 9% до 13%, а у Енглеској на 10,5%. У другој половини XVIII века у овим земљама отпочела је прва фаза демографске транзиције, односно опадање стопа морталитета. У Енглеској, стопа смртности породиља је до 1800. године пала на 7,5%, од 1800. до 1850. године кретала се око 5%, да би потом опадала нешто споријим темпом и почетком XX века, износила 4,4%. У Шведској се опадање општих стопа смртности одвијало нешто брже, па је и стопа смртности породиља почетком XX века нижа него у Енглеској и износила је 2,3%. Опадање стопа смртности породиља у Шведској било је у том периоду знатно веће него опадање дечјег морталитета.¹¹

Према доступним подацима за Холандију, стопе морталитета породиља у овој земљи су средином XIX века износиле 12,5%, а 1915. године само

⁹ *СКС* 4 (1895), стр. XLVII.

¹⁰ *СКС* 15 (1901), стр. XCVII.

¹¹ У Шведској су у периоду 1850–1880. и опште стопе смртности и стопе смртности породиља услед заразних болести биле повећане, али су потом наставиле да падају бржим темпом. Видети: Ulf Höggberg, “The Decline in Maternal Mortality in Sweden: The Role of Community Midwifery”, *American Journal of Public Health* 94/8 (2004), 1312–1320; Geoffrey Chamberlain, “British maternal mortality in the 19th and early 20th centuries”, *Journal of the Royal Society of Medicine* 99 (2006), 559–563. Видети и: M. Manfredini, M. Breschi, A. Fornasin, S. Mazzoni, S. De Iassio, A. Coppa, “Maternal Mortality in 19th and Early 20th-century Italy”, *Social History of Medicine*, XXXIII, 3 (2020), 860–880.

2,6%. У САД се почетком XX века смртност породиља кретала око 5,2–8,5%. У Француској, у којој је процес демографске транзиције отпочео раније, и у којој је опадање општих стопа морталитета до средине XIX века било веће него у Шведској и Енглеској, опадање стопа смртности породиља било је спорије, па се средином XIX века ова стопа кретала око 10%. У осталим европским земљама, ситуација је била сличнија Француској него Шведској и Енглеској. У Немачкој, стопа смртности породиља средином XIX века достигала је 12%, док је у Славонији показивала узлазни тренд све до шездесетих година XIX века, када је износила и преко 16%.¹²

Смртност жена на порођају према типу насеља и окружној подели

Крајем XIX и почетком XX века у Србији се становништво у градским и сеоским насељима разликовало по многим демографским параметрима, укључујући и просечну дужину живота. Мушкарци у урбаним срединама били су, у просеку, 5,6 година дуговечнији од мушкараца у сеоским, док је код жена та разлика била нешто мања – три године, такође у корист оних у градским срединама.¹³ Градско и сеоско становништво имало је и различиту дистрибуцију смртности према узрасту и брачном стању, што се може видети из наредне табеле.

Узраст/Брачно стање	Град	Село
У 1. години	22,9	24,2
Неудате	33,1	35,6
У браку	25,0	26,7
Удовице	18,7	13,4
Разведене	0,4	0,1
Укупно	100%	100%

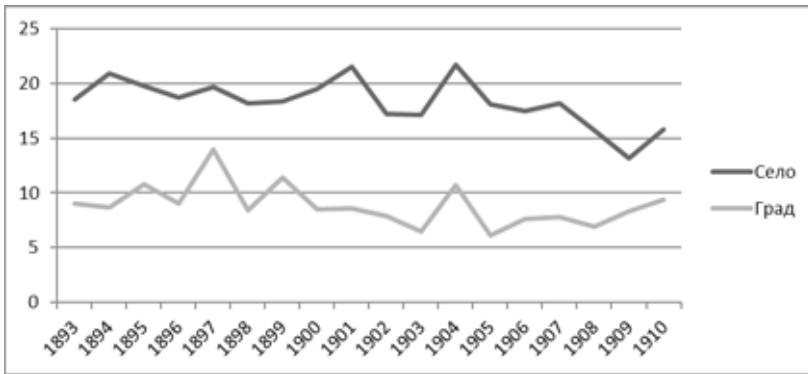
Табела 3. Дистрибуција смртности жена према узрасту/брачном стању 1896–1905.¹⁴

Жене на селу су у односу на жене у граду у већем броју умирале у детињству и младости, као и у фази брачног живота са којом се поклапао и њихов репродуктивни период. У којој мери је смртност жена на порођају учествовала у укупној смртности жена у градским и сеоским срединама, приказано је у наредном графикону.

¹² В. Е. Оry, F. W. Van Poppel, “Trends and risk factors of maternal mortality in late-nineteenth-century Netherlands”, *The History of the Family* 18/4 (2013), 481–509; G. Chamberlain, *op. cit.*; М. Manfredini et al., *op. cit.* Пораст смртности породиља у Славонији приписиван је мобилизацији мушкараца у војску, када је на жене и породиље падао већи терет обавеза у домаћинству, М. Manfredini et al., *op. cit.*, 864.

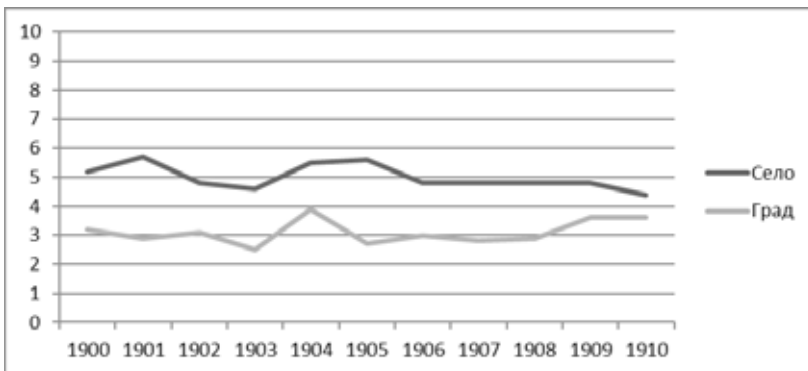
¹³ Подаци се односе на 1896–1905. Просечна старост умрлих мушкараца у граду била је 27,6, а на селу 22 године; просечна старост умрлих жена у граду била је 25,9, а на селу 22,9 године, *СКС* 21 (1907), стр. XLII.

¹⁴ *СКС* 21 (1907), стр. XXXVII.

Графикон 1. Удео умрлих на порођају у укупном броју умрлих жена у градским и сеоским срединама 1893–1910. (у промилима)¹⁵

Учешће смртности жена на порођају у укупној смртности жена било је двоструко веће у градским (у просеку 8,9‰), него у сеоским срединама (18,3‰). Учешће смртности породиља у укупној смртности временом се смањивало у обе средине; у градовима је са просечних 9,8‰ у првој половини посматраног периода опало на 7,9‰, док је у сеоским са 19,5‰ опало на 17,2‰. Разлике у смртности жена на порођају у урбаним и руралним насељима постојале су и у односу на укупан број породиља.

Графикон 2. Смртност жена на порођају у односу на укупан број породиља у градским и сеоским срединама 1900–1910. (у промилима)¹⁶

¹⁵ СГ 1 (1893), 74, 79; СГ 2 (1894/95), 114–115, 125, 129; СГ 3 (1896/97), 125–126, 147, 151; СГ 4 (1898/99), 134, 139, 155, 159; СГ 5 (1900), 133, 155; СГ 6 (1901), 169, 181; СГ 7 (1902), 168, 194; СГ 8 (1903), 168, 181; СГ 9 (1904), 173, 218; СГ 10 (1905), 164, 208; СГ 11 (1906), 165, 212; СГ 12 (1907/08), 122–123, 200–201; СГ 13 (1909/10), 112, 114, 135, 138.

¹⁶ СГ 5 (1900), 125, 126, 131, 145, 148; СГ 6 (1901), 162, 164, 166, 181, 187; СГ 7 (1902), 163, 165, 181, 187; СГ 8 (1903), 163, 165, 181, 192; СГ 9 (1904), 168, 170, 187, 220; СГ 10 (1905), 158, 160, 178, 220; СГ 11 (1906), 160, 163, 179, 212; СГ 12 (1907/08), 106–109, 116–117, 149–150, 200–201; СГ 13 (1909/10), 102–103, 106–107, 138, 142, 188–189.

У првој деценији XX века удео умрлих на порођају у укупном броју породиља износио је 3,1% у градским, наспрам 5% у сеоским срединама. Најнижи удео умрлих на порођају у наведеном периоду имао је Београд – 1,9%. Посматрани период је релативно кратак за анализу на хронолошком нивоу; ако га ипак поделимо на два дела, видећемо да је у сеоским срединама дошло до благог опадања удела умрлих породиља (са 5,2% у првих шест година на 4,7 % у преосталих пет), док у градским тог побољшања није било (са 3,05% удео је незнатно порастао на 3,2%). Као разлози веће смртности породиља у сеоским срединама, намећу се мања доступност здравствене неге у односу на градске средине, као и већа изложеност жена на селу тешким физичким пословима у домаћинству.

И док је у Србији смртност породиља у градским срединама била мања него у сеоским, у развијеним европским земљама било је обрнуто. У Енглеској, на пример, смртност породиља била је већа у граду него на селу, а слична ситуација била је и у неким подручјима Француске и Белгије. Ове разлике у смртности породиља биле су резултат различитог положаја жена у градским и сеоским срединама. За разлику од Србије, у развијеним индустријским земљама жене у градовима имале су активну радну улогу. Многе од њих радиле су у фабрикама, у релативно тешким условима. Осим тога, и живот у индустријским градовима, чије је становништво брже расло од обезбеђења адекватних санитарних услова и стамбене инфраструктуре, доприносио је већој смртности градског становништва, а нарочито породиља, које су биле један од његових најрањивијих делова.¹⁷

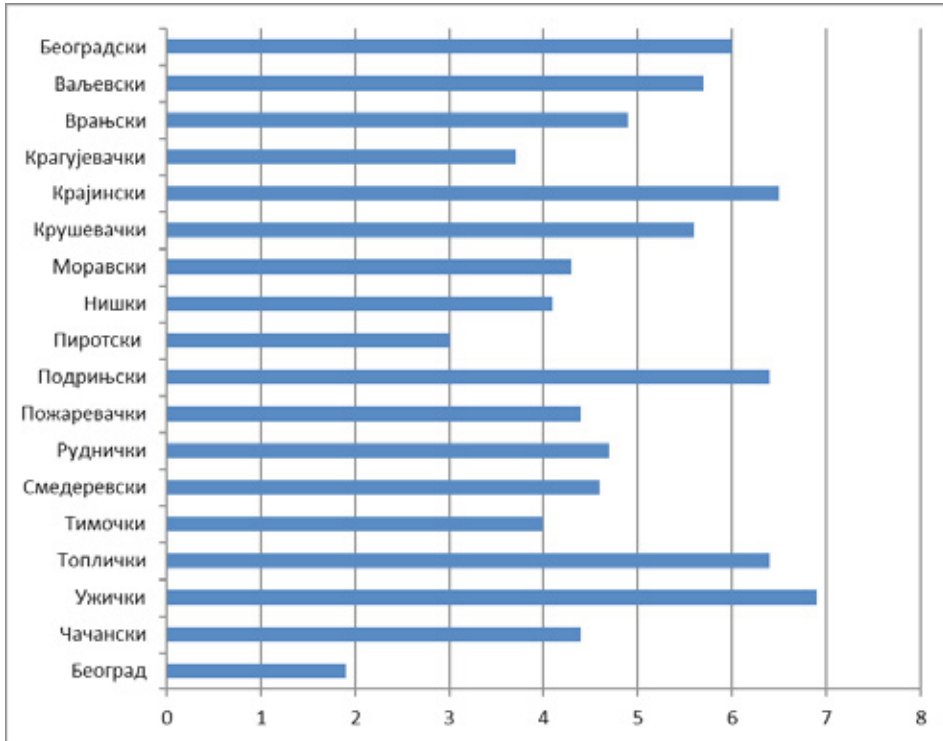
Осим на релацији село–град, разлике у смртности породиља могу се пратити и на регионалном нивоу. Статистички извори којима располажемо омогућавају праћење разлика на нивоу округа, али због релативно честих промена окружних граница, спајања и подела појединих округа, то праћење није једноставно у дужем временском периоду за целу територију Србије. У наредном графикаону издвојили смо период 1900–1905. године, у којем је једина већа административна промена било издвајање Чачанског округа из територије Рудничког округа 1903. године.

Окружне разлике у смртности жена на порођају, у знатној мери поклапају се са разликама у другим демографским параметрима које су регистроване крајем XIX и почетком XX века.¹⁸ Највеће вредности имали су Ужички и Подрињски округ на западу, Крајински округ на истоку Србије и Топлички, који је спадао у ред тзв. нових округа. Видели смо већ да је Београд имао најмањи удео у смртности породиља унутар категорије градских средишта, а убедљиво најмањи удео имао је и на нивоу окружне поделе. Ако се Београд, као посебна административна јединица остави по страни, најмањи удео у смртности породиља имао је Пиротски округ који је, попут Топличког, припадао групи нових округа, а међу онима са најмањом смртношћу били су и

¹⁷ M. Manfredini et al., *op. cit.*, 864.

¹⁸ Опширније у: А. Вулетић, „Природно кретање становништва”...; иста, „Демографске карактеристике становништва нових округа у време присаједињења Кнежевине Србији”, *Пирот – од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја*, Пирот 2018, 129–140.

Крагујевачки и Тимочки округ. Географски посматрано, највише стопе смртности породиља забележене су у југозападној Србији, а најмање у централним и југоисточним деловима земље.

Графикон 3. Удео умрлих жена на порођају у укупном броју породиља (у %) по округима 1900–1905.¹⁹

Смртност жена на порођају према узрасту и брачном стању

Класификација података о умрлима по узрасту, брачном стању и годинама брачног стажа у статистичким публикацијама омогућава, у извесној мери, шири увид у смртност жена у репродуктивном добу. Податке о смртности жена на порођају је тако могуће сагледати у ширем контексту смртности жена у периоду биолошке репродукције, као и у контексту смртности мушкараца одговарајуће животне доби.

У наредној табели представљена је расподела жена умрлих на порођају 1893–1910. према петогодишњим старосним категоријама.

¹⁹ СКС 21 (1907), 53, 81, 185, 215, 323, 353, 461, 491, 603, 633, 745, 775. Подаци за Чачански округ, који је 1903. издвојен из Рудничког, дати су за период 1903–1905, док се подаци за Руднички округ односе на територију коју је у наведеним годинама обухватао.

Узраст	Удео у смртности (%)
Млађе од 21 год.	7,8
21–25	24,7
26–30	27,2
31–35	17,7
36–40	17,2
41–45	4,3
45+	1,0
Укупно	100%

Табела 4. Расподела смртности жена на порођају према узрасту 1893–1910.²⁰

Највећи број жена на порођају умирао је у доби од 26 до 30 година, а по бројности су потом биле оне између 21. и 25. године старости. Број умрлих у наведеним узрастима одсликава и бројност породиља тог узраста – највећи број породиља у Србији био је старости 26–30 година, а потом су по заступљености биле жене између 21. и 25. године живота. Међутим, у млађим и старијим старосним групама, број жена умрлих на порођају не рефлектује заступљеност укупног броја породиља тог узраста. Известан увид у однос између броја жена умрлих на порођају и укупног броја породиља тог узраста дају подаци у следећој табели за 1905. годину.

Узраст мајке	Број живорођене деце	Број жена умрлих на порођају	Удео умрлих на порођају
Млађе од 21 год.	12.836	69	5,4
21–25	24.413	117	4,8
26–30	35.666	141	3,9
31–35	13.547	79	5,8
36–40	10.740	114	10,6
41–45	2.222	16	7,2
46–50	397	4	9,4
50+	30		
Непознато	391		
Укупно	100.242	540	

Табела 5. Удео жена умрлих на порођају у укупном броју породиља са живорођеном децом расподељених према узрасту (у %) 1905.²¹

²⁰ СГ 2 (1894/95), 134–135; СГ 3 (1896/97), 161–162; СГ 4 (1898/99), 170–171; СГ 5 (1900), 155; СГ 6 (1901), 193; СГ 7 (1902), 194; СГ 8 (1903), 200; СГ 9 (1904), 218; СГ 10 (1905), 208; СГ 11 (1906), 210; СГ 12 (1907/08), 200–201; СГ 13 (1909/10), 188–189.

²¹ Табела је рађена на основу броја жена умрлих на порођају у одређеној старосној групи и броја живорођене деце разврстаних по узрасту мајке. Иако број живорођене деце није истоветан броју породиља, сматрамо да у недостатку укупног броја породиља разврстаних по старосним групама, оваква расподела најприближније осветљава разматрану проблематику, СГ 10 (1905), 154, 208.

Иако је највећи број жена умрлих на порођају у Србији био старости између 26 и 30 година, видимо да су оне, у поређењу са укупним бројем породиља тог узраста, најмање биле подложне смртном исходу порођаја. Највећи ризик од смрти био је у групи старијих породиља (36–40 година). Породиље млађе од 21 годину биле су подложније смрти од оних између 21. и 30. године живота, што је, претпостављамо, било у вези са недовољном телесном развијеношћу најмлађих породиља у овој узрасној групи. Према подацима за 1905. годину, породиље старије од 40 година имале су мању смртност од оних узраста 35–40 година, али због релативно малог броја породиља, као и броја умрлих на порођају у тој старосној групи, нисмо сигурни да ли је тај однос репрезентативан и за остале календарске године.²²

Специфичан увид у расподелу смртности породиља према узрасту даје и њихова расподела на две старосне категорије – млађе и старије од 25 година у односу на укупан број умрлих жена. Подаци у овој табели односе се само на *угаће* жене, али ако се има у виду да се рађање деце у то време у више од 95% случајева одвијало у браку, ова класификација се може сматрати релевантном за оновремену женску популацију.

Година	Млађе од 25 година	Старије од 25 година	Укупно
1901.	12,5	5,6	6,8
1902.	10,5	4,8	5,8
1903.	10,4	5,1	6,1
1904.	13,0	5,6	6,9
1905.	10,8	4,7	5,8
Просечно	11,4	5,2	6,3

Табела 6. Удео смртности жена на порођају у смртности удатих жена 1901–1905. (у процентима)²³

У категорији удатих жена, од стотину умрлих у периоду 1900–1905, на порођају је, у просеку, умрло 6,3 жена. У категорији удатих жена млађих од 25 година, 11,4 од стотину је умрло на порођају; овај податак је најрелевантнији у оваквој расподели смртности на порођају, с обзиром на то да су све жене у овој групи биле у фертилном животном добу. Удео умрлих породиља у смртности удатих жена старијих од 25 година био је више него упола мањи, пошто су у овој групи биле и жене у касним фазама фертилног периода, као и оне које су из њега изашле.

Смртност жена на порођају представља један од највидљивијих аспеката смртности жена у репродуктивном периоду, како у статистици, тако и у реалном животу. Међутим, многи смртни случајеви који су били у вези са трудноћом или су наступили као последица (или једна од последица) порођаја,

²² О неповољним последицама уласка у брак пре постизања физиолошке зрелости и заступљености ове појаве у српском друштву писао је Милан Јовановић Батут, *Природни йирасиј сѣановнищйва Србије и њејов биоийчки значај*, Београд 1932, 63–68.

²³ СКС 21 (1907), стр. XLVII.

нису видљиви у до сада презентованим статистичким подацима. Специфичан увид у смртност жена у репродуктивном периоду може стога да пружи компарација смртности удатих жена са смртношћу ожењених мушкараца, расподељених према годинама брачног живота.

Године проведене у браку	Мушкарци	Жене
0–5	9,5	17,7
6–10	8,8	13,9
11–15	8,0	11,1
16–20	11,0	12,3
21–25	9,3	7,6
26–30	11,2	8,9
30+	36,6	23,9
Непознато	5,6	4,6
Збир	100%	100%

Табела 7. Расподела смртности по полу и по времену трајања брачног живота 1901–1905.²⁴

Током првих пет година брачног живота, смртност жена била је готово двоструко већа од смртности мушкараца. Као разлози „вишка” смртности женског пола у том животном добу, намећу се мањак медицинске неге у трудноћи и у постпорођајном периоду, изложеност тешким физичким пословима, лоша исхрана трудница и породиља и други разлози проистекли из општих друштвених прилика тог доба. И у наредних петнаест година брачног живота жене су умирале више од мушкараца, али се разлика у mortalитету међу њима постепено смањивала. Већу смртност мушкарци су имали тек после 20 година брачног живота, у периоду када је репродуктивни период удатих жена био у завршној фази, а највећу разлику у односу на жене достигали су после 30 година, односно по завршетку женског репродуктивног периода.

У наредној табели представљена је расподела смртности по полу током првих пет година брака, у временском одсеку када су разлике у смртности мушкараца и жена биле најизраженије.

У години брака	На 100 умрлих мушкараца умрло је жена
Првој	190,8
Другој	195,4
Трећој	205,6
Четвртој	185,1
Петој	162,4
Просечно	187,0

Табела 8. Расподела смртности по полу током првих пет година брака 1901–1905.²⁵

²⁴ Исто, стр. XLV.

²⁵ Исто.

Велика несразмера у смртности ожењених и удатих у првој години брака порасла је у другој години, да би највећу вредност достигла у трећој години брачног живота, када је број умрлих жена био више него двоструко већи од броја умрлих мушкараца. У наредне две године разлика се постепено смањивала и, као што смо видели у претходној табели, наставила да се смањује у наредним годинама брачног живота. Из ових података видимо да је улазак жена у фертилну фазу живота носио већи ризик од смрти него што то статистика смртности на порођају показује.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Према подацима званичне статистике, број жена у Србији које су у периоду 1888–1910. умирале на порођају, кретао се између 433 и 602 годишње; у укупном броју умрлих жена, удео жена умрлих на порођају у том периоду био је у просеку 17,3%. Посматрана у контексту укупног броја породиља, просечна стопа умрлих на порођају износила је 5,2%. Ако се посматрани хронолошки период подели на два дела, уочљиво је благо опадање смртности жена на порођају у другом делу периода, и у односу на укупан број умрлих жена и у односу на укупни број породиља.

Учешће смртности жена на порођају у укупној смртности жена било је двоструко веће у градским него у сеоским срединама, с тенденцијом смањивања у обе средине. Разлике у смртности жена на порођају у урбаним и руралним насељима постојале су и у односу на укупан број породиља – у првој деценији XX века удео умрлих на порођају у укупном броју породиља износио је 3,1% у градским, наспрам 5% у сеоским срединама. На нивоу региона, разлике у смртности жена на порођају у знатној мери се поклапају са разликама у другим демографским параметрима које су регистроване крајем XIX и почетком XX века; највише стопе смртности жена на порођају забележене су у југозападној Србији, а најмање у централним и југоисточним деловима земље.

Специфичан увид у смртност жена на порођају пружа њихова расподела на старосне групе. Тако, на пример, од стотину умрлих жена старости 18–25 година, њих 11,4 умирало је на порођају. У односу на укупан број породиља, најмања (релативна) смртност на порођају регистрована је у старосној групи у којој је породиља било највише – између 26 и 30 година. Највећи ризик од смрти био је у групи породиља старијих од 35 година, док су породиље млађе од 21 годину биле подложније смртном исходу порођаја од оних између 21. и 30. године живота, што се обично доводи у везу са недовољном телесном развијеношћу најмлађих породиља у тој узрасној групи.

Смртност жена на порођају је и у статистици и у реалном животу највидљивији, али не и једини сегмент смртности жена у фертилном периоду. Специфичан увид у смртност жена у тој животној фази пружа компарација са смртношћу мушкараца: током читавог фертилног периода смртност жена била је већа од смртности мушкараца, а највећа разлика међу њима била је на почетку репродуктивног периода, током првих година брачног живота, када је смртност жена била готово двоструко већа од смртности мушкараца. Као разлози „вишка” смртности женског пола у том животном добу намећу

се мањак медицинске неге у трудноћи и у постпорођајном периоду, учестале трудноће, изложеност тешким физичким пословима, лоша исхрана трудница и породиља и други разлози проистекли из општих друштвених прилика тог доба. Улазак у фертилну фазу живота за жене носио је већи ризик од смрти него што то статистика смртности на порођају показује.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ALEKSANDRA VULETIĆ, PhD, Senior Research Associate
The Historical Institute of Belgrade
Kneza Mihaila 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: aleksandra.vuletic@iib.ac.rs

MATERNAL MORTALITY AT CHILDBIRTH IN THE MORTALITY STATISTICS OF SERBIA 1888–1910

SUMMARY: According to the data of official statistics, the number of women in Serbia who died at childbirth between 1888 and 1910 ranged between 433 and 602 per year; in the total number of women who died, the share of women who died during childbirth was, on average, 17.3%. In the context of the total number of women giving birth, the average rate of deaths during childbirth was 5.2%. If the observed chronological period is divided into two parts, a slight decrease in the mortality of women during childbirth is noticeable in the second part of the period, both in relation to the total number of female deaths and in relation to the total number of women giving birth. The share of female mortality during childbirth in total female mortality was twice as high in urban than in rural areas, with a tendency to decrease in both areas. Differences also existed in relation to the total number of women giving birth – in the first decade of the 20th century, the share of deaths during childbirth in the total number of women giving birth was 3.1% in urban areas, compared to 5% in rural areas. At the regional level, differences in female mortality during childbirth largely coincide with differences in other demographic parameters that were registered in the late 19th and the early 20th century; the highest rates of female mortality during childbirth were recorded in southwestern Serbia, and the lowest in the central and southeastern parts of the country. A specific insight into the mortality of women at childbirth is provided according to their distribution by age group. In relation to the total number of women giving birth, the lowest (relative) mortality during childbirth was registered in the age group in which there were the most women giving birth – between 26 and 30 years old. The highest risk of death was in the group of women who gave birth over 35 years of age, while women who gave birth under the age of 21 were more susceptible to death in childbirth than those between the ages of 21 and 30, which is usually linked to the insufficient physical development of the youngest women who gave birth in that age group. Female mortality during childbirth is the most visible, but not the only segment of female mortality in the fertile period. A specific insight into the mortality of women in that stage of life is provided by a comparison with the mortality of men: during the entire fertile period, the mortality of women was higher than the mortality of men, and the biggest difference between them was at the beginning of the reproductive period, during the first years of married life, when the mortality of women was almost twice as high as the mortality of men. Lack of medical care during pregnancy and in the postpartum period, frequent pregnancies, exposure to heavy physical work, poor nutrition and other reasons stemming from the general social circumstances of that era are cited as the reasons for the excess mortality of the female sex at that age. Entering the fertile phase of life for women carried a greater risk of death than the birth mortality statistics indicate.

KEY WORDS: Maternity, Childbirth, Women, Mortality, Mortality Rates, Population, Serbia, XIX century

Мер НИКОЛА СТАНКОВИЋ
Београд, Србија
Е-адреса: nikolastanza1994@gmail.com

ЕМИГРАНТСКА ВЛАДА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И АЛБАНСКО ПИТАЊЕ (1941–1944)

САЖЕТАК: Рад има за циљ да предочи основе на којима је почивала политика емигрантске владе Краљевине Југославије према албанском фактору на Балкану, преваходно кроз сагледавање односа њених представника с бившим албанским краљем Зогуом и другим савезничким инстанцама. Збрињавање југословенских заточеника у италијанским логорима у Албанији, заузимало је, поред настојања владе да свог министра војног, генерала Драгољуба Михаиловића, упуту на сарадњу са припадницима албанског покрета отпора, централно место у њеним ангажовањима и даљим пројекцијама будућности југословенско-албанских односа. Комунистичка револуција која је попримила широке размере у Југославији и Албанији у току 1944. године, обескорениће ионако крхке дотадашње прокламоване планове и постигнуте договоре на овом пољу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, емигрантска влада Краљевине Југославије, Албанија, Ахмет Зогу, генерал Драгољуб Михаиловић

Политика југословенске краљевске владе према албанском питању, одвијала се на два нивоа. Првом, високом нивоу, где је циркулисала у троуглу југословенско-грчко-британске спољне политике и другом, који је био у равни егзистенцијалне угрожености српског народа на територији анектираној од стране италијанског окупатора, а под контролом албанских структура. Диспаритет између два нивоа, најбоље се огледао у парадоксима проистеклим из њиховог стапања приликом доношења одређених политичких одлука. Ипак, решеност владе да се на основу давно формулисаних принципа бави Албанијом сведочи у прилог њене тежње за јасним профилисањем стратегије према том немирном суседу, чије разумевање нужно захтева укратко изложу предисторију односа двеју земаља. Имајући у виду да је Ахмет (или Ахмед) Зогу, током више од две деценије пре избијања Другог светског рата, био битна фигура у политичком животу Албаније, неопходан је осврт на његове прве контакте с југословенским властима. Они датирају из времена када те власти још увек нису биле југословенске, већ српске, из периода ратне

1915. и 1916. године. Млади албански бег се, већ тада, у преписци с Николом Пашићем, председником српске владе, изјаснио за пријатељство „малих балканских народа” угрожених германско-бугарском најездом.¹ Војни слом Србије и привремени тријумф Централних сила пробудио је изражени прагматизам Ахмета Зогуа и он се, у складу са својим могућностима и тренутним положајем Србије, прихватио положаја понуђеног из Беча и постао заповедник албанских добровољаца у аустроугарској војсци.² Два наведена примера указују на контрадикторност, представљају константни образац понашања албанског бега, обједињавајући његову жељу за сарадњом с балканским државама, зарад неутралисања утицаја великих сила на том простору, и његову склоност да се стави на располагање ономе ко му у датом тренутку понуди више.³ Политика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца према албанској држави 1922. године, могла се сажети у констатацији министра иностраних послова др Момчила Нинчића, изреченој у Народној скупштини јула исте године, о томе како су се доскорашње „несрећности” у самој Албанији преливале преко југословенских државних граница и угрожавале њене јужне крајеве. Истакнуто је да су се прилике знатно поправиле, што је довело до званичног признања албанске државе и одашиљања дипломатског представника у Тирану.⁴ Радило се о упадима албанских качака и бугарских комитета с албанске територије и спору око разграничења, проблемима који су нову државну заједницу, Краљевину СХС, умногоме оптерећивали, те се може сматрати као сасвим разумљив рефлекс њене политичке елите да у суседној држави пронађе поузданог сарадника, у додиру с ким би могла да изнађе решења за спорна питања. Личност која се својим положајем и ауторитетом наметала као очигледни саговорник био је Ахмет Зогу, министар унутрашњих дела у албанској влади 1921. и 1922. године и председник Министарског савета од 1923. године. О његовој личности и његовом положају почетком 1924. године, један српски новинар записао је: „За свој успех Ахмет-бег има да захвали угледу своје куће, јаком фису, паметној мајци и необичним личним способностима. Зато је његово име на устима свију и пријатеља и непријатеља. Он води Албанију са великим самопоуздањем.”⁵ Чвршће везе са Зогуом успостављене су стицајем околности током исте године, када је био збачен с власти и приморан да потражи уточиште у југословенској краљевини, чију границу је прешао с још 170 својих присталица (жандарма) 22. јуна 1924. године.⁶ За време свог боравка у Београду, Зогу је одседао у

¹ Душан Т. Батаковић, „Ахмед-бег Зогу и Србија”, *Зборник радова Историјској инститиуцији*, Књ. 5 (1987), 175.

² Исто.

³ *Југословенска држава и Албанци*, том I, приредили Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, Београд 1998, 368–369, 500, 504–505, 594, 601, 603, 683, 702, 705; *Југословенска држава и Албанци*, том II, приредили Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, Београд 1999, 58–59, 184, 188–189, 218–221, 240, 287, 300, 310, 313; Божица Славковић, „Батаљони организованих Арнауата”, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2012), 64.

⁴ М. Нинчић, *Свољна историја Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у год. 1922–1924*, Београд 1924, 18–19.

⁵ Милосав Јелић, *Албанија: Зайиси о људима и догађајима*, Београд 1933, 41.

⁶ Jason Hunter Tomes, *King Zog of Albania: Europe's Self-Made Muslim King*, New York University Press, New York 2003, 65.

Хотелу „Бристол”. Разлози за предусретљивост београдских власти према њему, поред већ изложених, били су изнуђени большевичким ставом нове албанске владе Фана Нолија и тиме што је исту подржао „Косовски комитет”, албанска милитантна иредентистичка организација.⁷ Уз то, опасности од утицаја и амбиција Краљевине Италије управљених ка Албанији биле су додатни подстрек да Краљевина СХС своју политику према Албанији заснива на начелу „Балкан балканским народима”, односно, да има у интересу њену апсолутну независност. Сам Зогу се, приликом својих јавних иступања, такође разметао као борац за права балканских народа, напомињући да је то, у ствари, и разлог његовог одласка у прогонство.⁸ Албанском вођи финансијску подршку да се врати на власт пружила је наводно англо-персијска нафтна компанија, са педесет милиона динара аванса за будућу експлоатацију ресурса у Албанији. Овај новац обезбедио је услуге белогардејских трупа генерала Врангела и албанских добровољаца из граничних области, којима је Зогу крстарио аутомобилом и вршио регрутацију, плаћајући три златна наполеона по месецу службе. За све предочене подухвате јасно је да су били неизводљиви без подршке југословенске владе.⁹ Руске јединице у снази од 150–200 људи, предводио је пуковник Миклашевски, а сам одред садржао је, поред пешадијских трупа, одељење митраљезаца и једну батерију топова.¹⁰ Војска коју је у Краљевини СХС сакупио Ахмет Зогу, 13. децембра 1924. године, упала је у Албанију из правца Македоније, предвођена самим Зогуом и са простора Косова, под вођством његовог зета Гани-бега, тада градоначелника Ђаковице. Главни бој између владиних и побуњеничких снага одиграо се код Пишкопеје и, након победоносног исхода, трупе Ахмета Зогуа умарширале су у Тирану 24. децембра. По његовом освајању власти, Косовски комитет је забрањен и Гани-бег Криезију је, у блиској координацији с југословенском војском, на Косову до 29. марта 1925. елиминисао качаке. У надолазећим месецима Зогу је своју власт поставио на чврсту основу, када је 31. јануара 1925. изабран за председника Албанске републике. По свему судећи, овај пројекат се показао као успешан и исплатив за Краљевину СХС, нарочито у домену разграничења, односно корекције границе у њену корист, коначним присаједињењем манастира Свети Наум.¹¹ Њен утицај у Албанији тада је био на врхунцу. По узору на споменице Краљевине Србије из Великог рата, Ахмет Зогу је израдио споменице за своје следбенике и установио Орден Скендер-бега. Ратна доктрина најистакнутијих албанских официра, међу којима је био и Гани-бег Криезију, извирала је из београдских војних стручних књига и часописа.¹² Међутим, немогућност Краљевине СХС да у наредним годинама парира италијанској финансијској и економској пенетрацији у Албанији резултирала је постепеним, премда

⁷ Исто, 71.

⁸ Dr Nikola Žutić, *Vatikan i Albanci u prvoj polovini XX veka (do 1941)*, Beograd 2000, 53.

⁹ J. H. Tomes, *n. d.*, 72.

¹⁰ Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*, Београд 2006, 57–58.

¹¹ J. H. Tomes, *nav. delo*, 72–75; Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knjiga prva, Beograd–Zagreb 1986, 232–235, 291.

¹² М. Јелић, *нав. дело*, 106–107.

брзим, подвргавањем албанске државе италијанској хегемонији. Потписивањем Првог италијанско-албанског пакта (Први тирански пакт) 27. новембра 1926. године, затим и Другог тиранског пакта 27. новембра 1927. године, Италија је готово начинила од Албаније свој протекторат.¹³ Захваљујући подршци италијанског диктатора Бенита Мусолинија, Зогу се 1928. прогласио за краља Албанаца.¹⁴ Следећу етапу југословенско-албанских односа карактерише понуда италијанског министра иностраних послова југословенском председнику владе, др Милану Стојадиновићу, о подели Албаније јануара 1939. године. Сам Стојадиновић био је склон оваквом решењу, јер се у пракси показала неостваривост тежње југословенске политике да по начелу „Балкан балканским народима” одврати Италију од интервенције у Албанији. Међутим, његов скори пад с власти означио је и одбацивање оваквог решења, будући да сам кнез – намесник Павле и наредна влада нису делили његове погледе на албанско питање.¹⁵ Нови министар иностраних послова Александар Цинцар Марковић на дан инвазије Италије на Албанију, 7. априла 1939. године, југословенском посланику у Стокхолму послао је, ради знања и управљања, депешу о тој интервенцији. У депеши стоји да је због неуспелих преговора с краљем Зогуом, Италија решила да га обори с власти, јер није имала више поверења у њега. Италијански министар спољних послова наглашавао је да интервенција има за циљ, пре свега, да заштити италијанске привредне интересе (петролејске изворе и руднике), те да никако нема антијугословенски карактер.¹⁶ У депеши посланику од министра иностраних послова на дан завршетка операција у Албанији 12. априла, можемо прочитати његову директиву посланику да у иностранству побија тенденциозне вести о југословенском пристанку на оружану интервенцију у Албанији у циљу њене деобе са прекоморским суседом. Закључујући да би свако држање које не подразумева контакт са италијанском владом у циљу обезбеђивања југословенских интереса, угрожавало би мир у том делу Европе.¹⁷ За то време албански краљ Зогу се са својом породицом, припадницима своје гарде, личним пртљагом и другим лојалним особљем дао у бекство и обрео најпре у Грчкој. Званичници Краљевине Грчке нису гледали на његов долазак са одобравањем, плашећи се да он може послужити као повод Мусолинију да нападне Грчку, захтевали су да Зогу избегава сваки публицитет. Он сам, као и чланови његове породице и истакнутији пратиоци, становали су у једном хотелу у Лариси, док је остатак пратње боравио у вагонима на прузи. Увидевши да су италијанске снаге застале на граници, грчки краљ Ђорђе II повукао

¹³ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, II том, priredio Momir Stojković, Beograd 1998, 260–261, 278–279; Bogdan Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918–1941*, Zagreb 1975, 46, 48; H. Džejsms Bergvin, *Imperija na Jadranu: Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, Beograd 2007, 24.

¹⁴ B. Krizman, *nav. delo*, 51; Živko Avramovski, *nav. delo*, 508; Стеван К. Павловић, *Исцјоприја Балкана 1804–1945*, Београд 2004, 440.

¹⁵ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Buenos Aires 1963, 566–572; Jacob V. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1972, 148; Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knjiga treća, Beograd 1996, 72, 80.

¹⁶ Архив Југославије (АЈ), ф. Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945. (103), 382–1–3.

¹⁷ Исто.

је претњу о депортацији. Пратња која је испрва садржала 115 лица, спала је на 33 након што је детронизовани краљ већину исплатио и послао кућама. Сви остали, на челу са њим, напустили су Грчку 2. маја, упутивши се возом у Истанбул, где су дочекани са свим почастима као да нису били у бекству. Албански свргнути монарх и сви у његовој пратњи, затражили су политички азил у Француској и Великој Британији, при чему се у Лондону одмах поставило питање издржавања ових албанских избеглица. Да захтев за азил добије повољан епилог, допринела је процена Форин офиса, да краљ располаже са најмање 50.000 фунти у злату и 2.000.000 у једној страни банци.¹⁸ Зогу је своје аутомобиле и старије сестре одао бродом у Марсељ, док је са својом супругом Жералдином, сином Леком и млађим сестрама, наставио пут у Француску најчуднијом могућом рутом плашећи се италијанског препада на мору. Првог јула, допловили су у Румунију бродом из Турске, а након четири дана се обрели у Варшави, одакле су наставили пут и обишли Литванију, Летонију и Естонију, отиснувши се из Риге у Шведску 17. јула, да би се цела породица напокон поново нашла на окупу у Версају 8. августа.¹⁹ Краљевска породица је у складу с потребама неколико пута мењала место становања у Француској. Нацистичка инвазија Француске приморала је албанске изгнанике да се 11. јуна 1940. у избегличкој колони запуте ка Енглеској, да би се 24. јуна евакуисали једним трговачким бродом који је превозио пољске војнике и цивиле и искрцали на енглеском копну.²⁰ Брзи војни слом Краљевине Југославије у краткотрајном Априлском рату 1941. године, принудио је њеног монарха, владу, део војних јединица и цивилних избеглица, да своје уточиште потраже у окриљу својих британских савезника, тј. напусте Југославију и борбу наставе из иностранства.

Након ступања на британску ратну територију и прввременог боравка на Средњем истоку, југословенски суверен краљ Петар II Карађорђевић и његова влада, продужили су свој пут у Лондон, тада најбитнији међународни антиосовински центар који је постао прибежиште и стециште избегличких структура из читаве Европе. С обзиром да су смештени у истој средини, југословенски и албански емигранти морали су бити упућени једни на друге. Информације о првом контакту између њих црпимо из извештаја југословенског краљевског посланика у Лондону Ивана Суботића од 3. августа 1941. године. Наиме, извештај се односи на бившег краља Зогуа. Суботић је забележио, да је он живео у једном од најскупљих и најлуксузнијих хотела Лондона (хотел „Риц”), док није прешао у једну вилу у близини Лондона, у месту Аскот. По доласку у енглеску престоницу, Зогу је преко свог секретара Нађија покушао да ступи у додир са Суботићем, што је он избегао сходно упутствима које је добио по том питању, али је настојао да са његовим секретаром одржи контакт, лично или преко једног секретара посланства. Тадашњи Зогуов положај, портретише се као тежак, услед немогућности да добије потпору званичних енглеских кругова. За то су била заслужна два фактора. „Зогуова прошлост и репутација коју има његова личност не улива Енглецима

¹⁸ J. H. Tomes, *nav. delo*, 240–241.

¹⁹ Исто, 242–243.

²⁰ Исто, 246.

поверење”, забележио је Суботић по питању првог фактора, док је други био оличен у намери грчке владе да преко свог посланика у Лондону утиче на Енглезе да Зогу држе по страни „и да се са њим не упуштају ни у какав контакт или комбинацију”.²¹ Жалећи се на то како је третиран с британске стране посредством свог секретара Нађија, Зогу је молио југословенског посланика у Лондону да се за њега заузме код енглеских домаћина. Сваки покушај бившег краља да у Уједињеном Краљевству створи незванични круг британских лобиста, Суботић је окатегорисао као неуспешан и нагласио да су његове везе имале више социјалну, него политичку природу, као и то да се у британској штампи више писало о Жералдини него о њему, и то у рубрици дневних догађаја. Напоменувши да је при одржавању дискретне везе са Нађијем која је имала карактер коректности (али не и више од тога), увек подвлачио идеју „Балканске солидарности”.²² За разлику од Југославије и Грчке, Британци нису имали никаквих политичких обавеза према Албанији, стога је Форин офис константно одбијао молбе краља Зогуа да буде званично признат за једног од равноправних савезничких челника.²³

Председник Министарског савета, армијски генерал Душан Симиовић, у својству министра унутрашњих послова скренуо је пажњу Министарству иностраних послова 15. септембра 1941. године на пробуђену албанску пропаганду у Лондону, која је, по његовим речима, постајала све јача. О њеној окосници Симиовић је известио: „За сада, она се углавном састоји у придобијању угледних енглеских јавних радника за ствар Арбаније. За своју акцију налазе моћну подршку у личности египатског посланика у Лондону, који се за њих јако заузима. Изгледа да преко њега и одржавају везе са својим комитетом у Цариграду, на челу кога стоји Хусеин Селмани, бив. командант Зогуове гарде.”²⁴ У редовима који следе, указано је и на писање једног британског листа (*The Manchester Guardian*) у проалбанском тону. Из преведене копије дотичног чланка може се закључити да се радило о твдњама да се у области анектираним од Југославије и Грчке 1913. године забрањивала просветна делатност на албанском, да су Албанци сматрани Турцима, да су им конфискована имања и да су исељавани у Турску, а да на просторима некада већински насељеним албанским живљем, тренутно живе искључиво Срби.²⁵ Нови моменат у југословенско-албанским односима уследио је само пет дана након поменутог извештаја 20. септембра 1941. године. Југословенски посланик у Лондону Суботић присуствовао је једном приватном ручку код египатског амбасадора, где је био присутан и краљ Зогу са супругом Жералдином. То је био њихов први лични сусрет. Том приликом Зогу је изразио жељу да се састане са председником Министарског савета Симиовићем, или министром иностраних послова Момчилем Нинчићем, са којим је својевремено већ сарађивао. Такође је био вољан да се појави на било ком месту које влада одреди за састанак, истичући да ће за свог представника одредити министра

²¹ АЈ, 103–54–258.

²² Исто, 2.

²³ Elisabeth Barker, *British Policy in South – East Europe in the Second World War*, Pallgrave Macmillan, London and Basingstoke 1976, 173.

²⁴ АЈ, 103–54–258.

²⁵ Исто.

Мартинија, уколико директан контакт са њим влади ствара nelaгоду. Зогу се осврнуо на Први светски рат и образлагао, како за разлику од тога доба, ни Румунија, ни Грчка, више немају велике политичке људе, те да је одговорност на Југославији, конкретно, на министру иностраних послова Нинчићу, да буде протагониста „заједничких интереса Балкана”. Поводом покрета отпора у Албанији говорио је како се помирио са Мухаремом Барјактаром, једним од предводника отпора против Италијана. Вредно је нагласити да се неколико година пре овог сусрета, Мухарем Барјактар разишао са краљем и прешао на југословенску територију. Суботићев утисак био је да се Зогу плашио да га енглеска дипломатија зарад извлачења Италије из рата не остави на цедилу. Страх да ће Италији бити допуштено да задржи Албанију потресао га је више него грчке аспирације на јужне делове њене територије. Тадашњи енглески став о бившем краљу посланик је описао као подозрив, будући да су га меродавни кругови сматрали „за превртљивог, материјално заинтересованог и компромитованог”. Учитавајући том мишљењу и одупирање Грчке сваком покушају да се Зогу политички афирмише, посланик је привео крају свој извештај.²⁶

Из Каира је Министарству иностраних послова 9. октобра 1941. године приспео извештај краљевског посланика М. Смиљанића по питању послератног уређења Албаније. Извештавајући да се у Египту налазио британски пуковник Крипс, дугогодишњи члан енглеске мисије која се бавила организацијом жандармерије и јавном безбедношћу у Албанији, посланик је детаљно расветлио његову улогу. Пуковник Крипс је од своје Врховне команде био третиран као стручњак за албанска питања, и тражено му је да изради један реферат о њеном будућем уређењу и положају. Крипс је предложио да бар у првом послератном периоду енглески гувернер буде на челу управе у Албанији, с тим да администрацију врши нека суседна држава. Без назнаке да ли се радило о Грчкој или Југославији, посланик је приметио да су египатски Албанци били склони пре да прихвате Југославију него Грчку као свог администратора. Од бившег министра спољних послова Грчке Аргиропулоса, Смиљанић је сазнао да би грчка страна преферирала деобу Албаније. О елементима на које би југословенска страна могла да рачуна, Смиљанић је записао: „Напомињем у вези са овим извештајем да су арбанашки емигранти – наши пријатељи и то Гани-бег из Северне Албаније, Таф Кази и Аџиф Љеш и Дебарског краја, Ђазим Кокوشي из Јужне Арбаније, сви остали негде на нашој окупираној територији, те би требало покушати са њима ступити у везу.”²⁷ Као погодне личности за сарадњу означио је још и Мехмеда Коњицу у Цариграду и Завалнија у Лондону. Из Каира је 26. октобра стигла шифрована депеша за председништво владе од генерала Богољуба Илића, министра војске. Он је апеловао на владу да пошаље помоћ за 16–18 хиљада интернираца у Албанији, истичући да, судећи по извештају југословенског Црвеног крста, они умиру од глади. Министар војске већ је интервенисао у овом смеру преко међународног енглеског и америчког Црвеног крста, као и преко енглеске амбасе у Каиру.²⁸

²⁶ Исто, извештај о разговору г. Др И. Суботића са бив. Краљем Зогу, 1–2.

²⁷ Исто, Стр. Пов. Бр. 91, 1–2.

²⁸ АЈ, 103–9–76.

У овом домену висока емигрантска политика, која је циркулисала у југословенско-грчко-британском троуглу, спуштала се у раван егзистенцијалне угрожености српског народа на територијама под туђинском влашћу. Подела југословенске окупиране територије прецизирана је у Бечу 18–22. априла 1941. године. Велики део Косова и Метохије потпао је под италијанску окупациону зону и 12. августа, био анектиран у састав Велике Албаније, чиме је организација власти на, до тада окупираним територијама, уједначена са системом који су Италијани већ увели у Албанији. Анектирани простор је обухватао 8.900 квадратних километара са око 560.000 становника. Територијом је управљао италијански префект преко среских начелника, док су носиоци власти у градским и сеоским насељима били искључиво Албанци. Осим већег дела Косова и Метохије, Великој Албанији припојени су Дебар и Струга.²⁹ Нови албански властодршци су се најпре устремили на српске колонисте (солунске добровољце и насељенике) којима је у међуратном периоду додељена земља, а поступак према њима био је немилосрдан. Они су пребијани, мучени, убијани, пљачкана им је и паљена имовина. Срби су такође слати у интернацију у Албанију и Италију. Честа појава је била отимање младих девојака и жена. Из сведочења једног мештанина Урошевца може се сазнати да је, одмах у априлу, на том терену власт преузео, већ помињани Косовски комитет и организовано чинио злочине над српским становништвом, до јуна 1941. године, када су италијанске групе запоселе ово место. Међутим, цивилне власти и полиција остале су у рукама Албанаца, који су наставили да несметано прогоне српски народ у присуству италијанских војника. Албанске оружане формације у спрези са албанским наоружаним цивилима, спроводиле су неометано своју вољу. Да су постојале и нешто другачије политичке тенденције код једног броја Албанаца, показује то, да је један од главних иницијатора за спровођење насиља над Србима Илијас Агушевић, некадашњи посланик ЈРЗ (Југословенске радикалне заједнице) убијен у Тирани од стране присталица Ахмета Зогуа. Међутим, он сасвим сигурно није убијен због извршеног прогона над Србима, већ што се из неког разлога замерио присталицама бившег краља.³⁰ Из наведеног можемо добити представу у коликој су дисхармонији с краја 1941. године биле владина политика с једне, и драматична збивања у крајевима под албанском контролом, с друге стране. Но, то не можемо посматрати као пропуст владе, будући да су њени органи у иностранству по директиви министра иностраних послова Нинчића чинили све што је било у њиховој моћи да се обавесте о стању у Албанији и добаве албанске листове.

О немоћи да се испуни директива министра по питању било каквих материјала, сведочи и депеша Генералног конзулата у Цариграду, која је 29. децембра 1941. године послата у Лондон: „То је за сада немогуће, јер нема апсолутно никаквих комуникација са Албанијом. Немци, односно Бугари, по немачкој жељи, потпуно су затворили границе. Ако се и дође до кога мршавог сазнања, то је од Турака или од наших мухаџара који овамо добегну. Но,

²⁹ Ђуро Ђурашковић, Никола Џивковић, *Југословенски zatočeniци u Italiji*, Београд 2001, 18.

³⁰ Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату: Документи*, Београд 2009, 19, 51, 54–55, 66–67, 102.

то су људи махом прости, и даље од свога места, не умеју да што интересантно кажу. Тако да о догађајима који се одигравају у Албанији врло мало знамо.”³¹ У пропратном извештају генерални конзул је известио о првим герилским устаничким акцијама у Албанији и томе како чете предводе Мухрачим Бар-јактар, Абас Купи и Мустафа Пеза. Све податке конзул је добио од једног албанског „пријатеља” из Цариграда. Оскудна знања спречавала су владу да брине о ономе о чему није знала готово ништа, зато је у наредним месецима њена политичка делатност и даље циркулисала унутар савезничког троугла и нешто ширег савезничког миљеа, базирана на концепцијама будућег положаја Албаније у односу на Југославију. Из забелешке 29. децембра о разговору југословенског помоћника министра иностраних послова са грчким послаником, може се уочити отворена претензија грчке стране на „Северни Епир”, односно јужну Албанију, Корчу и Аргирокастро. По питању грчког става према Зогуу, тј. његове жеље да са Грцима сарађује, као и са осталим балканским народима, све се завршило на лепим речима.³² Ратну 1941. годину, у спектру југословенско-албанских односа, окончала је једна цедуљица на којој је била исписана порука Зогуа генералу Симовићу. У складу с предстојећом међународном конференцијом, а инспириран Атлантском декларацијом, бивши краљ, нашао се побуђен да напомене да је Албанија била прва ратна жртва у Европи, да она има право на своје легалне представнике у иностранству, као и друге окупиране државе, те да би било опортуно да Симовић заједно са Савезницима пружи могућност Албанији да „одигра своју улогу” у борби Савезника против Осовине.³³ Јануар 1942. године донео је пад владе генерала Симовића. Нови председник Министарског савета, формираног 11. јануара, био је професор Слободан Јовановић, а министар војске, морнарице и ваздухопловства, генерал Драгољуб Михаиловић. Четири дана касније, потписан је споразум о Балканској унији између југословенске и грчке владе, што је могло додатно подстаћи страх од територијалних претензија двају партнера у очима албанских емиграната. Међутим, ако су такви страхови и постојали, убрзо су развејани.³⁴ Управо почетком наредног месеца уследио је и први званични сусрет између југословенског министра иностраних послова Нинчића и Ахмета Зогуа. О том сусрету, посредно се можемо обавестити из дневничке забелешке К. Ст. Павловића од 7. фебруара 1942. године, у којој се наводи: „Чујем да је Нинчић пре неколико дана ручао код Зогуа, бившег арбанског краља. Ради се на томе да Енглеска призна Зогуа и неку његову владу. Она би одмах приступила Балканској унији. Тиме би Балканска унија добила свој значај... Још пре краја рата Италији би јасно било стављено до знања да у Арбанији више нема шта да тражи.”³⁵ Политика владе почивала је на будућој независној Албанији укљученој у савез балканских држава. Саобразно томе, у Сједињеним Америчким Државама распламсала се ускоро акција у истом смеру. Шифрованим

³¹ АЈ, 103–54–258.

³² Исто, Забелешка о разговору с грчким послаником 29. децембра 1941. године.

³³ Исто, Зогу–Симовићу.

³⁴ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, London, 16. januara 1942. god., broj 4, 2; *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, London, 31. januara 1942. god., broj 5, 4–5.

³⁵ Коста Ст. Павловић, *Рајини дневник 1941–1945*, Београд 2011, 89.

телеграмом, послатим из Вашингтона 18. априла, југословенски посланик Константин Фотић известио је надлежног министра о томе да је у САД Константин Чекрези основао „покрет Слободне Албаније” и замолио га да одржавају срдачне односе, тражећи инструкције како да поступи.³⁶ Фотић је поново, 20. априла, тражио да му се хитно телеграфски доставе упутства.³⁷ Чекрези, који се налазио у опозицији према краљу Зогуу јер није хтео да прихвати његову личност на челу покрета Слободних Албанаца док не обећа да неће крочити у Албанију, док се после рата парламент не изјасни у његову корист, није тим ставом био спутан да од краља прима 1.100 долара месечно, све до 1944. године.³⁸ Прве инструкције генерала Михаиловића Лондону, о потребној пропаганди међу муслиманима од 6. маја 1942, могу се у погледу Албаније сажети у једну реченицу: „За оне у Арбанији говорити о балканској унији да би их привукли нама јер мрзе италијане.”³⁹ Шифровани телеграм упућен из Цариграда 15. маја 1942. године лично за председника Министарског савета, манифестује одјек југословенске политике у албанским круговима у Цариграду: „Владина изјава о независности Албаније преко радија на албанском језику оставила је најбољи утисак код свих овдашњих Албанаца. Муса Јука звао ме и захвалио влади; рекох му да је сад ред на њих да раде.”⁴⁰ Захтеви које је мајор Перић поставио подразумевали су контакт и сарадњу са генералом Михаиловићем, везу са Црном Гором, организовање заједничких чета за акцију у одсудном часу и организовање обавештајне службе. Албански представници прихватили су све услове и прионули на рад.⁴¹ Увидом у наредни шифровани телеграм одаслан из Цариграда 21. маја 1942. године, можемо одгонетнути да је изјава владе о независности Албаније од 8. маја, оставила врло добар утисак на тамошње албанске прваке (Ђађули, Муса Јука и још дванаест официра). Из тог разлога је цариградски центар препоручивао надређенима у Лондону да наговоре грчку дипломатију, да учини један иступ сличне врсте и тако умири Албанце изузетно уплашене претензијама Грка. Главни ефекат тога манифестовао би се у појачаној мотивацији албанског народа да се бори против Италијана, јер би поуздано знао да италијанска окупација неће бити замењена ни српском, ни грчком. Положај Ахмета Зогуа осликава као лош, назначивши да не стоји добро „ни код оних које је он поставио”.⁴² У архиви владе налази се и препис извештаја Хусеина Селманија Ахмету Зогуу од 27. маја. Селмани је обавестио свога краља о успостављеној вези са југословенским војним представником мајором Владимиром Перићем и о договореним мерама за оснивање обавештајне службе, праћење стања у Црној Гори и координацију албанских герилаца са четама генерала Михаиловића. Селмани је уверавао свог владооца да без његовог претходно издатог налога неће уследити било каква активност организација у

³⁶ АЈ, 103–54–258.

³⁷ Исто.

³⁸ Ј. Н. Томес, *nav. delo*, 258.

³⁹ *Zbornik dokumenata i podataka Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (Zbornik NOR-a)*, том XIV, књига 1, Београд 1981, 248.

⁴⁰ АЈ, 103–54–258.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто, Шифровани телеграм отправљен из Цариграда 21. маја 1942. године у 14.50 часова.

Албанији.⁴³ Из цариградског извора 4. јуна, стигао је телеграм о збивањима у Албанији. Покушају атентата на председника албанске колаборантске владе Мустафу Крују, борбама фашиста са албанским „четницима” које је предводио Абаз Купи и молби муслимана из Бијелог Поља да се то место припоји Албанији. Посебну пажњу изазива оцена личности албанског устаника: „Купи се повукао у шуме. Наш је пријатељ.”⁴⁴ Упирање југословенског емигрантског апарата да се обавести о стању у Албанији не треба да изненађује, јер до 5. јуна 1942. године влада није успела да се обавести ни о границама италијанске Велике Албаније, о чему сведочи неуспешно залагање југословенског посланства при Светој Столици у Ватикану исказано у констатацији: „Чак ни атласи, у последњем издању, нису повукли нове границе између Бугарске и Албаније.”⁴⁵ Једино што је могло указивати на обим нове албанске државе, јесте изјава италијанског министра иностраних послова, да се Албанија проширила само југословенским територијама Косова и Дебра за 800.000 становника и 15.000 квадратних километара.⁴⁶ Мајор Радослав Ђурић, припадник Југословенске војске у Отаџбини, командант Јужне Србије, известио је генерала Михаиловића 14. јула 1942. године о првом контакту са албанским покретом отпора: „Дошао сам у везу са Арнаутима преко границе. Они имају везу за четири дана са вођом националиста Бислимом у шуми у Албанији. Он је у шуми од доласка Талијана и жели да ухвати везу са нама и добије инструкције.”⁴⁷ Три дана касније, Ђурић је генералу Михаиловићу дојавио да је Бислим један од вођа Албанаца и да је то Зогуова струја, подвлачећи испољени опрез при додиру са њима, о њиховим циљевима закључио је кратко: „По садашњим подацима циљ је ослобођење Албаније и довођење Зогуа.”⁴⁸ Реч је заправо о Мислиму (а не Бислиму) Пези. Настојања на овом пољу продужила су се крајем августа. Министар војни наредио је команданту Јужне Србије да ступи у тешњу везу с албанским националистима с пуковником Мухаремом Барјактаром на челу, преко италијанског поручника Шерифа Липе, који је био на служби у Приштини, чији је брат Зелел, био први сарадник Барјактаров. Детаљна упутства за остваривање везе гласила су: „Са поручником Шерифом Липом ступите у везу преко курира по могућству арнаутина који ће му однети од Вас писмо са потписом Жбу што значи живела балканска унија. Понављам потпис Жбу. Исти потпис употребљаваће и Шериф.”⁴⁹ Својом депешом бр. 501 од 23. августа 1942. генерал Михаиловић је поручио да Мухарему Барјактару пренесу његове поздраве и честитке на храбрим држању, да му се пружи помоћ у новцу и оружју, нагласивши следеће: „Нека Мухарем одмах предузме све мере да арнаути на нашој територији престану са зулумима према Србима у Метохији и на Косову и да се после Срби и арнанти узајамно помажу у борби на стварању идеала под девизом ’Балкан балканским народима’. Тражио сам да радио Лондон подеси

⁴³ Исто, Препис извештаја Хусеина Селманија, Цариград, 27. маја 1942. г.

⁴⁴ Исто, Пов. бр. 266.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ *Zbornik NOR-a*, том XIV, knjiga 1, 448.

⁴⁸ Исто, 449.

⁴⁹ Исто, 573.

по њиховом тражењу пропаганду на албанском језику.”⁵⁰ Још двадесетог јула председник Министарског савета, Слободан Јовановић, написао је министру војном да мајор Перић у Истанбулу сарађује са албанским официрима и утиче да сарадња буде што приснија, те да ће на радију појачати пропаганду на албанском језику.⁵¹ Упоредо с покушајима владе да издејствује сарадњу између два покрета отпора, низали су се подухвати управљени ка демистификацији судбине југословенских грађана интернираних у италијанским логорима у Албанији. Министар социјалне политике и народног здравља, скренуо је пажњу председнику Министарског савета Слободану Јовановићу 29. јула 1942. године, да и поред заузимања Женеве да делегат Међународног одбора Црвеног крста обиђе југословенска интернирана лица у Албанији, италијанске власти то нису дозволиле. Интернираним грађанима било је немогуће доставити пакете.⁵² Слободан Јовановић је 31. јула замолио министра Будисављевића да га што хитније обавести „који је био резултат енергичног тражења” југословенског представника код Међународног Црвеног крста, по питању достављања помоћи држављанима интернираним у Албанији.⁵³ Акт који је министар социјалне политике и народног здравља послао председнику Јовановићу 24. августа, а он проследио министру иностраних послова Нинчићу одмах сутрадан, открива нам намеру владиног делегата на Блиском и Средњем истоку Јована Ђоновића да ургира код енглеске владе и затражи да се обустави слање пакета италијанским грађанима интернираним на Блиском истоку, уколико италијанска влада не одобри слање помоћи југословенским држављанима интернираним у Албанији.⁵⁴ Краљевски посланик у Берну Драгутиновић, телеграмом од 15. септембра 1942, известио је Министарство социјалне политике и народног здравља, да је на његово поновно тражење, Црвени крст упутио пакете са по 10 килограма животног намирница интернирцима у Албанији.⁵⁵ Јован Ђоновић је у прилогу свог писма од 24. октобра 1942, председнику владе доставио адресе логора у Албанији и имена појединих интернираца, наводећи: „Овим логорима, као што сам вам већ раније јавио нико није знао ни да постоје, па ни Црвени крст. За сада знамо да постоји и логор у Пекин, али отуда немамо још ниједног писма.”⁵⁶ Нажалост, списак који се налазио у прилогу није сачуван.

У процесу старања о заточеницима и тежњи ка координацији два покрета отпора своју улогу нису изгубиле спољнополитичке формулације које су биле пројектоване у савезничком троуглу. Грчки државни подсекретар за спољне послове Агнидис, у разговору са југословенским послаником при грчкој влади Симићем, навео је да је запазио активније политичко залагање Ахмета Зогуа. Распитивање његовог ађутанта о стварним грчким намерама и настојања да изазове неповерење између Југославије и Грчке, алудирајући на њихове опречне ставове по питању Албаније, грчки дипломата је

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто.

⁵² АЈ, 103–9–77, бр. 648.

⁵³ Исто, Пов. Бр. 1185/VII/42.

⁵⁴ Исто, Пов. Бр. 1386/VIII/42.

⁵⁵ Исто, Бр. 871.

⁵⁶ Исто, No. 372.

лако прозreo. Упозоравајући притом Симића о појачаној акцији Зогуа у САД, тј. о његовој поруци Фану Нолију, дотадашњем највећем непријатељу, да му се придружи у борби за независност Албаније, Симић је при крају свог извештаја од 9. септембра пренео надређенима и бојазан Агнидиса да ће албанска пропаганда имати успеха због злоупотребе „демократско-политичких општих начела”, која су била на снази у Сједињеним Државама.⁵⁷ Југословенски министар иностраних послова изнео је пред колегама своје мишљење да се Ахмет Зогу „у невољи повијао према Италији”, али да није био њен агент.⁵⁸ У експозеу југословенске спољне политике на министарској седници од 25. септембра 1942. године, Момчило Нинчић се дотакао и статуса Албаније. По његовим сазнањима, Грчка је већ била покренула иницијативу за исправку границе према Албанији и присаједињење тзв. грчких крајева, док је становиште југословенске владе почивало на независности Албаније, иако су у оптицају још увек били грчки предлози о њеној деоби, енглеском протекторату на преосталој територији, или чак здруженом југословенско-грчком протекторату. За то време енглеска страна по том питању је и даље остала нема. План владе био је да целовита Албанија уђе у састав Балканске федерације. Влада је свог посланика у Вашингтону у том смислу и обавестила већ крајем априла исте године, да је званична политика стварање Албаније у „пређашњим границама”. Једини нови моменат на датој седници била је досетка Јураја Крњевића, министра из редова Хрватске сељачке странке упућена др Нинчићу, о изјави Ахмета Зогуа *Манчестер Гардијану*, да тражи обнову Албаније у националним границама.⁵⁹ Своје гледиште о потреби успостављања независне Албаније у старом опсегу, на седници од 9. октобра, шеф Савеза земљорадника министар Милан Гавриловић, образлагао је чињеницом да би без јужних делова које потражује Грчка и севера (Скадра) кога би евентуално могла да тражи Југославија, Албанији било онемогућено постојање. Зато је инсистирао да се договорени став изражава свуда, не само на министарским седницама. Пре свега, да се најзад реши у непосредном додиру са грчком дипломатијом.⁶⁰ Емигрантска влада је тек 15. октобра 1942. добила приближни опис политичких група које су постојале на тлу Албаније. Делиле су се на Зогисте, националисте, федералисте, комунисте и фанолисте. Наводно је постојала сарадња између комуниста и федералиста.⁶¹ Првак Самосталне демократске странке, министар Срђан Будисављевић је на седници владе 21. октобра, изнео мишљење да треба сарађивати са свим слободним покретима који немају захтеве на рачун Југославије. Из тог миљеа изузео је бившег албанског краља после његове изјаве *Манчестер Гардијану*, сматрајући да би требало прекинути сваку сарадњу са њим.⁶² То се одразило на Момчила Нинчића и он је свој став преформулисао почетком новембра, сматрајући да се влада не треба изјашњавати да нема територијалних захтева према Албанији, спочитавајући Ахмету Зогуу намеру да хоће да

⁵⁷ АЈ, 103–54–258.

⁵⁸ Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Београд 1990, 190.

⁵⁹ Милан Гавриловић, *Лондонски дневник*, Београд 2013, 118.

⁶⁰ Исто, 126.

⁶¹ АЈ, 103–54–258.

⁶² М. Гавриловић, *нав. дело*, 133.

присвоји југословенске територије.⁶³ На измаку 1942. године, владину политику према албанском питању карактерише и једна опомена Министарства унутрашњих послова од 11. децембра, поводом писања појединих провинцијских листова о потреби да Енглеска призна постојање Албаније и тако уважи њен отпор против италијанског завојевача. У извештају се констатује: „Иако до данас Краљ Зог и Албански комитет званично нису признати од Савезника, ипак се видно примећује тенденција, која сваким даном постаје јаснија, да се ово признање изврши и да се албанском народу да потребан значај.”⁶⁴ По свему судећи, југословенски избеглички кругови добили су разлог за стрепњу. Нови импулс том страху била је изјава енглеског министра спољних послова од 17. децембра, у којој је изражена жеља Велике Британије за обновом Албаније, с тим што њене потенцијалне границе нису биле ни поменуте и што је питање државног уређења, остављено вољи албанског народа по завршетку рата. Америчка и совјетска дипломатија ускоро су обзнаниле сличне изјаве.⁶⁵

Почетком 1943. године, тачније 8. фебруара, продужила су се упирања генерала Михаиловића да на терену оствари што плодотворнију сарадњу са припадницима албанског покрета отпора. Министар војни јављао је команданту Јужне Србије мајору Ђурићу, да се у области Дебра налазио албански вођа Бази Цонс, а у области Љуме Мухарем Барјактар, уз то напомињући: „Послао сам им поруку преко курира кроз северну Арбанију за савез и да ухвате везу са нашим снагама у Поречу на основи Балканске уније и савезничких међусобних односа. Јавите да наши хватају везу са њима на истим основама. Ово нам је нарочито потребно да би Пореч имао сигурну позадину од Арнаута.”⁶⁶

Десет дана касније командант Јужне Србије известио је свог претпостављеног о стању на просторима где је живело измешано српско и муслиманско становништво. Из тих депеша провејава изузетно непомирљиво држање два субјекта који су се сударали на истом животном простору. Муслимани су на подстицај Италијана, бивајући претходно наоружани из њихових магацина, вршили нападе на српска села. Као последица тога произашло је уништење 33 муслиманска села на десној обали Лима. Истоветна ситуација била је на снази у Чајничу. Што се тиче Албанаца, мајор Ђурић је поручио генералу Михаиловићу: „Арнауте позовите на сарадњу и савез а ове догађаје им објасните да су они изазвали убијањем нашег живља и удруживањем са непријатељима Талијанима и Усташама. Нека знају да су они заједно са Зогуом издали савезнике и да само ми им можемо пријатељски помоћи пред савезницима под условом да ступе у пријатељске везе са нама.”⁶⁷ Из предочених редова јасно је да сарадња није достигла неки завидни ниво. Притом, наравно треба имати на уму изразито хетерогени састав албанских оружаних формација. Током 1943. године комунистички покрет, на чијем је челу у Албанији био млади учитељ Енвер Хоџа, постајао је све јачи. Он је имао подршку југословенског партизанског вође Јосипа Броза Тита још од 1941. године. Већ

⁶³ M. Grol, *nav. delo*, 229.

⁶⁴ AJ, 103–54–258.

⁶⁵ J. H. Tomes, *nav. delo*, 257.

⁶⁶ *Zbornik NOR-a*, том XIV, knj. 2, 209.

⁶⁷ Исто, 214–215.

следеће године успео је да обједини разне оружане групе у Национални ослободилачки фронт (LNC), по узору на југословенски модел. На другој страни налазио се беговат, тј. „Балисти” окупљени у покрету по имену Национални фронт (Balli Kombëtar), чији је програм подразумевао Велику Албанију и очување њихових феудалних права. Већина истакнутијих припадника се од раније налазила у опозицији према Зогуу. Најзад, постојао је и трећи – Легалистички покрет (Legaliteti), жандармеријског официра Абаза Купија, који се борио за демократску монархију, аграрну реформу, социјално осигурање али и очување етничких албанских територија, при чему се мислило поглавито на Косово и Химару. Покрет је с Купијем на челу, у септембру 1943. иступио из Националног ослободилачког фронта.⁶⁸ Овај покрет био је јединствен само на папиру, будући да га је у стварности чинио савез неколико локалних племенских команданата и бивших официра као што су: Фикри Дина, браћа Круезију, Мухарем Барјактар,⁶⁹ и Мислим Пеза. О самом расположењу албанских герилаца сведочи и податак да је због контаката са генералом Михаиловићем, Мухарем Барјактар наводно нарушио свој углед.⁷⁰ Раслабљивање ионако већ крхких односа сигурно је поред осталог поспешило партизанско заробљавање и ликвидација албанске војне мисије при штабу војводе Павла Ђуришића, 13. августа 1943. године.⁷¹ За то време, на другом крају континента, југословенска краљевска влада се још једном, и то дефинитивно, изјаснила за рестаурацију предратних државних граница према Албанији.⁷²

Један од преломних догађаја у Другом светском рату представљала је свакако капитулација Италије 8. септембра 1943. године. Иако југословенска емигрантска влада није имала ни подробна сазнања о својим интернирцима у Албанији, нити удела у њиховом ослобађању, вредно је осврнути се ради формирања ширег контекста и на судбину тих људи. Капитулацијом Италије, распуштени су бројни заробљенички логори на тлу Албаније. По сведочењу једног од заточеника, у логору Порто Романо који се налазио у близини Драча, било је интернирано око 3.000 Срба, док је у логору Кампо надомак Скадра, било затворено преко 2.000 људи српске националности. Почевши од јула 1941. људи са подручја Липљанске општине спровођени су у логоре Пекин, Фијери и Бурел.⁷³ Априла 1943. године италијанске власти су насилно регрутовале око 1.500 Срба са Косова и Метохије, оденувши их у италијанске униформе са албанским грбом. Пошто су се побунили, регрути су послати у логор Кукс, одакле се мали број вратио својим кућама.⁷⁴ Осим војно способних, одраслих мушкараца, у интернацију су одвођени такође жене и деца. Плитки, али вивидни увид у њихову судбину, можемо стећи из мемоарских записа Николе Каваје, који је и сам као дете са својом мајком и сестрама био

⁶⁸ J. H. Tomes, *nav. delo*, 260–261.

⁶⁹ Исто, 262.

⁷⁰ E. Barker, *nav. delo*, 177.

⁷¹ Милић Ј. Осмајлић, *Ог Берана до Блајбурга*, Подгорица 2002, 101–103.

⁷² *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945*, Dokumenti, priredio Branko Petranović, Beograd–Zagreb 1981, 126–127.

⁷³ Н. Антонијевић, *нав. дело*, 103, 112–113.

⁷⁴ Исто, 121.

логораш. Он је о свом искуству записао: „После капитулације Југославије Пећ је потпала под Албанију, окупирану од стране Италијана. С многим српским породицама интернирани смо у албанске логоре Ђаф Пруше и касније у Куксу. Служили смо Албанији као јефтина радна снага. Градили смо путеве, мостове и војне објекте. Поступање према нама у логору било је лоше, храна слаба, а неизвесност је чинила дане још тежим.”⁷⁵ После капитулације Италије, на интервенцију председника колаборантске владе Милана Недића, Кавајина породица је с још педесет две српске породице из поменутих логора пребачена на територију окупиране Србије. Политика емигрантске владе Краљевине Југославије за сарадњу с албанским суседом кројена уверењима њених министара и службеника, остала је да лебди као кишни облак над спрженом земљом, чије местимичне капи нису успевале ни да наквасе измучено тло. Хиљаде километара које су раздвајале владу од попришта дешавања и недостатак релевантних и благовремених обавештења онемогућили су оваплоћење директива министру војске, морнарице и ваздухопловства да ради у садејству с албанским герилцима, будући да се простор о коме су расправљале политичке структуре у Лондону налазио у вртлогу бруталног етничког чишћења и погрома над српским живљем. И поред најбоље воље заповедног врха, јединице Југословенске војске у Отаџбини нису могле остварити неку дубљу сарадњу са представницима албанских формација које нису штеделе, или пак нису марили за српско становништво.⁷⁶ Предвиђене планове распршила је експлозија векова на простору где су се преплитали српски и албански национални елементи, иако ће под претњом комунизма бити још покушаја овакве врсте. Исто је важило и за сарадњу са бившим краљем Зогуом. Поред његове слабе позиције и изолованости у Лондону, веома тешко била је изводљива могућност да он било ком албанском војном команданту на терену експлицитно нареди нешто што би у локалним условима било изводљиво извршити. Најсликовитији пример парадокса јесте то што се у периоду док је југословенска влада рачунала на сарадњу са њим 1941–1942. године, у близини његове летње резиденције у Прези, налазио истоимени логор где је било заточено око 700 Срба с Косова и Метохије.⁷⁷ Оно што се не може приписати влади јесте амбиција за албанским територијама или тобожња доминација над њима, што свакако није била одлика југословенских комуниста у том и доцнијем периоду.⁷⁸

Пошто је фашистичка Италија капитулирала, војска нацистичке Немачке заузела је њено место као окупатор у Албанији и потисла албанску герилу у планине. Али је, упркос томе, примат у самој земљи почео да добија Национални ослободилачки фронт Енвера Хоџе, који је био непомирљив према Зогуу и његовим присталицама у земљи. На питање једног британског официра, шта мисли о бившем краљу, Хоџа је без увијања одговорио да мисли да је он убица, лопов и издајник који је Албанију продао Италији. Уз то, сматрао

⁷⁵ Никола Каваја, *Комангос*, Београд 2000, 13.

⁷⁶ Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, Beograd 1991, 77–78.

⁷⁷ Н. Антонијевић, *нав. гело*, 149.

⁷⁸ В. Petranović, *нав. дело*, 86–87, 98–99, 134–135; Milovan Đilas, *Susreti sa Staljinom*, London 1986, 48–49.

га је још и за немилосрдног феудалног господара и агента Аустроугарске, Срба, Врангелових белих Руса и Мусолинија.⁷⁹ Фебруара 1944. године, британска политика тежила је да Купију и Хоџи наметне сарадњу, настојећи да се вођама два покрета писмено обратe краљ Зогу и Јосип Броз Тито и упуте их на сарадњу у заједничкој борби против Немаца.⁸⁰ Међутим, та иницијатива је пропала и комунистички покрет све више је добијао превагу над својим супарницима. Абазу Купију је с енглеске стране замеран „Михаиловизам”, односно наводно одуговлачење напада на Немце. Крајем маја, покрет Енвера Хоџе (LNC) одржао је конгрес у Пермету, где је, по угледу на заседање АВНОЈ-а у Јајцу, 29. новембра претходне године, донео одлуку о забрани повратка краљу Зогуу у земљу, денунцирајући уједно Балисте и Зогисте.⁸¹ У лето 1944. године, комунистички покрет у Албанији, снабдевен британским оружјем, преплавио је своје непријатеље. У војном домену, политика британске владе била је идентична у Југославији и Албанији, фаворизујући два покрета која су се борила под знамењем петокраке звезде. Емигрантска влада Краљевине Југославије променила је до тада своју политичку структуру, а пре тога самим слабљењем трупа генерала Михаиловића, изгубила и оно минимално упориште које је имала у земљи. До ње су у другој половини 1944. године допирали само одједи албанске политике из међународних дипломатских кругова. Осамнаестог септембра 1944. године, влада је од свог дипломате из Каира била упозорена на пропаганду која је у Америци вођена у циљу присаједињења Косова, Метохије и Охрида Албанији. Без обзира на оштру унутрашњу поделу међу самим Албанцима у земљи, сви њихови прваци, без обзира на политичку афилијацију, једнодушно су иступали у овом правцу. Америчка дипломатија, предлагала је као контрамеру југословенској страни, захтев за корекцију границе у северној Албанији (Скадар и околина).⁸² У очекивању искрцавања западних Савезника на црногорском и далматинском приморју, била је предвиђена концентрација јединица Југословенске војске у отаџбини, у Црној Гори. С тим у вези, војвода Павле Ђуришић дошао је у додир са албанским демократским представницима, противницима Енвера Хоџе. План о сарадњи, укључивао је споразум да се у случају изостанка савезничког десанта, дозволи одступање четничким јединицама преко Албаније у Грчку. Овакав потез требало је да обезбеди концентрацију балканских националиста, сузбије будуће агресивно држање Албанаца према Србима на Косову и Метохији и спречи бољшевизацију Албаније.⁸³ Међутим, одлука Врховне команде била је да се одступа у Босну. Крајем истога месеца, снаге Енвера Хоџе успеле су потпуно да овладају ситуацијом у земљи, када су 28. новембра 1944. године заузеле Тирану. Ахмет Зогу је коначно био отписан.⁸⁴ Шифрованим телеграмом послатим из Вашингтона

⁷⁹ Enver Hoxha, *The Anglo-American Threat to Albania*, Tirana 1982, 99.

⁸⁰ J. H. Tomes, *nav. delo*, 264.

⁸¹ E. Barker, *nav. delo*, 180; Александар Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд 2011, 94–95.

⁸² AJ, 103–54–258.

⁸³ Урош Зоњић, *Под командом војводе Павла Ђуришића*, Виндзор, Онтарио 1990, 70–71.

⁸⁴ J. H. Tomes, *nav. delo*, 265.

у Лондон 26. децембра 1944, тамошњи југословенски представник обавестио је надређене да су албанско-америчке организације у Сједињеним Државама тражиле „службено признање бољшевичке владе Хоџе”. Америчко Министарство спољних послова није намеравало да призна ову владу док претходно не упути у Албанију једну војну мисију која би штитила америчке држављане и интересе на том подручју. Тек ако би извештаји ове мисије били повољни, њој би се придодео и политички посматрач. Услов за признање нове владе био је да се она руководи демократским принципима.⁸⁵ Мада су, и много пре ових момената, покушаји емигрантског апарата да изнађе решење за албанско питање на махове бивали анахрони и нереални, они су у тренутку презимања власти од стране комуниста и успостављања тоталитарног режима у две земље, постали у потпуности депласирани.

Судбина оних најдоследнијих албанских пријатеља, привржених збаченом режиму у Београду, била је да на робијашницама деле судбину његових експонената. Тако је и Гани-бег Криезију – Црноглавић из Ђаковице, некада први сарадник Ахмета Зогуа, завршио у југословенском затвору на тешкој робији, заједно са представницима или симпатизерима југословенске монархије и национално – демократски опредељеним елементима.⁸⁶ Последњи пламсај политике која је означавала сарадњу и договор емигрантских кругова при заједничкој акцији, датира након завршетка рата, из 1947. године. Пуковник Милоје Динић био је овлашћен да заступа интересе краља Петра II Карађорђевића на Блиском и Средњем истоку, као и да буде веза при албанском двору у Египту. Од Зогуа је добијао веће количине новца и био одликован Скендербеговом звездом реда „Командер”. Динић је био задужен да организује састанак краља Петра II, Ахмета Зогуа, грчког краља Павла и египатског краља Фарука, на чијој је јахти, усидреној негде у близини Грчке, требало окупити монархе.⁸⁷ У току исте године, у Египат је, по налогу краља Петра, отпутовао Драгиша Цветковић, некадашњи председник Министарског савета Краљевине Југославије. Он се сусрео са бившим краљем Зогуом, који му је обећао да ће помоћи југословенској емиграцији након свог повратка на власт, тако што ће јој отворити границе своје земље и омогућити да непосредно из суседства врши притисак на нову власт у Југославији.⁸⁸ Важно је истаћи, да је Египат био најповољнији могући политички амбијент за Ахмета Зогуа, будући да је до револуционарног преврата 1952, односно укидања монархије у јуну наредне године, он уживао дипломатски имунитет. Промену државног уређења пропратило је укидање албанског краљевског дипломатског представништва и непризнавање албанских дипломатских пасоша.⁸⁹

⁸⁵ АЈ, 103–54–258.

⁸⁶ Сава Банковић, *У предворју њакла*, Београд 2018, 108–110.

⁸⁷ Војни архив, Архива емигрантске владе, кутија 349, фасцикла 4, извештај од 20. октобра 1947, 1–2.

⁸⁸ Милорад Козић, *Поштински њаќија: Прилози за биографију Драгише Цветковића*, Ниш 1995, 140.

⁸⁹ Albert Lulushi, *Operation Valuable Fiend: The CIA's First Paramilitary Strike against the Iron Curtain*, Arcade Publishing, New York 2014, 208.

NIKOLA STANKOVIĆ, Ma
Belgrade, Serbia
E-mail: nikolastandza1994@gmail.com

THE YUGOSLAV ROYAL GOVERNMENT IN EXILE AND THE ALBANIAN QUESTION

SUMMARY: The article aims to unravel the foundation of a political agenda of the Yugoslav Royal Government in Exile in regard to the Albanian factor in the Balkans, primarily through observation of its representatives interaction with a former Albanian king Zogu, and other Allied instances. The Yugoslav emigrant apparatus closely followed a development of the Greek and British plans for the solution of the Albanian question after the Second World War, and actively participated in their creation. The policy of the Yugoslav Government had two main layers. The first was circulating in a triangle of Yugoslav – Greek – British foreign politics, and the second was based in the sphere of the Yugoslav interests in the occupied provinces that were annexed to Great Albania, which was a fascist puppet state. Those interests included a responsibility for the Yugoslav citizens in the Albanian concentration camps and a coordination between two guerilla movements, general Dragoljub Mihailović on one side, and various Albanian formations on the other. The greatest significance of the article is in the fact that it merges the results of the numerous publications that were previously known in the professional and reading circles. These are the unpublished documents that were produced by the Yugoslav bureaucracy in London and Constantinople during the attempts to develop a closer cooperation with the Albanian exiles, in accord to the states interests and a common Allied cause.

KEY WORDS: The Second World War, The Yugoslav Royal Government in Exile, Albania, Ahmed Zogu, general Dragoljub Mihailović

ОСВРТ НА НОВООБЈАВЉЕНЕ НАТПИСЕ ИЗ ПЕРИОДА ДО XIX В. У ЧАСОПИСУ *НАТПИСИ И ЗАПИСИ*

Најновији и записи, изд. Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета у Београду, Народна библиотека – Крушевац и Народни музеј – Ваљево, Крушевац, Београд (св. 1), Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета у Београду, Народни музеј – Ваљево, Музеј Срема у Сремској Митровици и Народни музеј – Пожаревац, Ваљево, Београд (св. 2, 3, 4), Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета у Београду и Народни музеј – Пожаревац, Београд, Пожаревац (св. 5, 6), (гл.) изд.: Синиша Мишић, гл. и одг. ур.: Владета Петровић, св. 1 (2015), 155 стр., св. 2 (2016), 145 стр., св. 3 (2017), 60 стр., св. 4 (2018), 67 стр., св. 5 (2019), 81 стр., св. 6 (2020), 93 стр.

Епиграфски и палеографски годишњак *Најновији и записи* (даље: *Низ*), првог издавача Центра за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета у Београду, почео је са излагањем 2015. г. Часопис је себи узео за циљ да научно и критички објави примарно старосрпске, српкословенске, старије српске и славеносрпске натписе и записе до XIX в. који су досад непубликовани, а мањим делом да објави нова и другачија читања досад публикованих натписа и записа који су пак објављени (ненаучно и) некритички и(ли) без фотографија и сл., док се натписи и записи XIX в. имају објављивати само ако доносе непознате податке о историјским личностима и догађајима.¹

Ипак, и поред најбољих намера и највиших циљева на почетку и неуобичајено, али згодно проширенога опсега грађе и на натписе и на записе у нади да би се тако добило материјала довољно за редовно излагање једнога годишњака на теме зависне од нових налаза и среће, часопис *Низ* је, нажалост, засада подбацио на скоро свим пољима. Све то је и довело до оправдане и утемељене критике *Низ* од стране професора Одељења за историју Филозофског факултета у Београду, Ђорђа Бубала², са чијом се критиком слажемо у највећем могућем степену, премда се можда на махове чини преоштра, да не уважава стручни и могући допринос колега хуманистичара који нису историчари нити археолози и историчари уметности, па чак и лаика српској епиграфици и палеографији, и да не хвали добру намеру часописа, нарочито код аутора радова који су личним теренским радом обезбедили натпис

¹ *Низ* 1, Упутства за ауторе.

² Ђ. Бубало, „Суноврат научне историографске периодике (Поводом покретања часописа *Најновији и записи*)”, *Зборник Мајнице српске за историју* 98 (2018), 117–156.

или натписе за прву објаву њихову у *Низ*, што овом приликом најтоплије похваљујемо. Тако, иако износимо критику драгих колега, ми часопису *Низ* желимо да се што пре врати научном и критичком остварењу изврсне замисли. Такође можемо дати и најдобрамернију препоруку да часопис промени издавачку концепцију тако да научно и критички објављује само досада непубликоване натписе и записе до XIX в., које треба неизоставно да прате и калк и јасан и читак снимак, урађени од стране професионалаца. За, на пример, пет или више натписа и(ли) записа по свесци то не би изискивало претерано средстава, а *Низ* би тиме постали и остали поуздан ослонац научним радницима и истраживачима у објави и презентовању непубликоване важне изворне грађе.

Часопис *Низ* објавио је засада – у пет од шест свезака – неколицину досад непубликованих натписа (записа нема) из периода до XIX в. За прве три свеске, њих је одредио Бубало³, а за четврту и пету свеску (и шесту, негативно) ми смо то учинили. Овом приликом даћемо свој кратки осврт на те натписе, тј. предложити њихова поуздан(и)ја читања, и дати епиграфске и ономастичке коментаре тамо где то буде била потреба.

§ I

У св. 1 *Низ*, стр. 9–20, археолог Владан Миливојевић из Народног музеја – Аранђеловац публиковао је натпис браће Живчић који је, како је речено, пронашао аутор рада априла 2008. г. у селу Врбица на периферији Аранђеловца. Натпис је археолошки датован генерално у средњи век, односно, прецизније, у време пре периода XV–XVII в., па чак и у време пре периода XV в. – након XVII в. По садржини, историјски је датован у време пре пада Српске деспотовине под Турке, односно, прецизније, *post quem non* 1459. године. По облицима слова датован је у време око 1427. г. као, по ауторовом уверењу, морфолошки најсличнији натпису о смрти деспота Стефана 1427. г., из засеока Црквине код Крагујевца. А по специфичном облику слова, тј. диграма ѿ, сливенога (отпр.) ѿ⁴, које се у сличном облику среће у рукописним књигама у Босни у XIV–XV в., натпис је напослетку датован у период XIV–XV в. Приложени су фотографија и калк, и дати су следеће читање и превод:⁵

Дато читање и превод: † сие поконџе ми- |² љдруга ж[и]вчичица |³ и бра(та) мѡ
д[о]брѡга : |⁴ а погѡ[бн их д]митарѡ |⁵ томашевикѡ : и блаж[ъ] |⁶ и дмитра дад[е] радичѡ
|⁷ плношѡ брат[ъ] м[илдрѡ]- |⁸ говѡ и ѡслѡпи га |⁹ и ѡ(т)сѡче [е]мѡ |¹⁰ палѡ- |¹¹ цѡ
|¹² .лажѡгѡлак.ѡха. |¹³ ..дѡромѡпици |¹⁴ ... и... ѡ... в! Ово је гроб Ми лдруга
Живчића и његовог брата Добруја а погуби их Дмитар Томашевић и ? Блаж
и Дмитра даде Радич Плношу брату ? Милдру говом и ослепи га и одсече
њему пала ц / ... / ... /

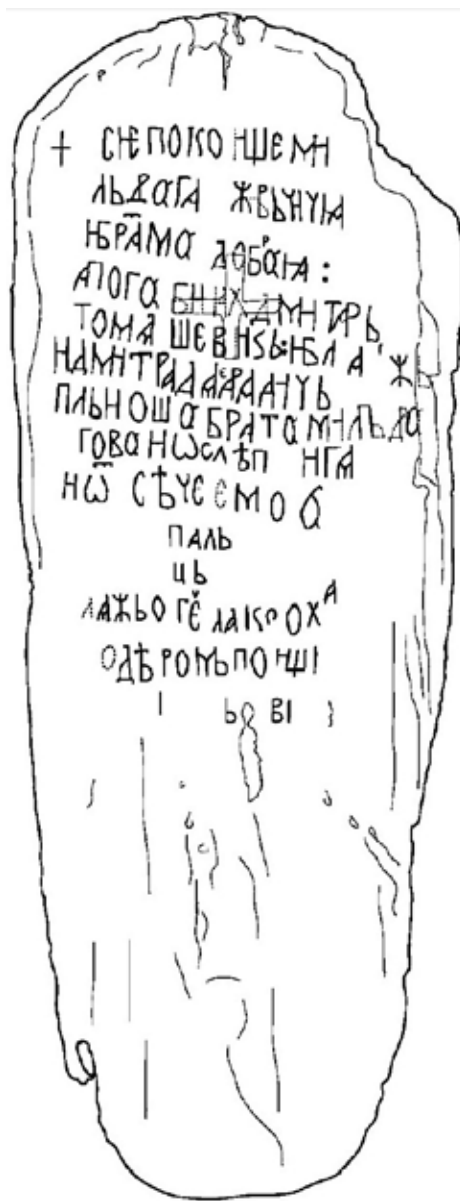
³ Исто, 153.

⁴ В. сл. 1б.

⁵ Цртице за преношење речи су наше.

Слика 1а. Фотографија натписа
браће Живчић (из: *Низ*, св. 1)

Слика 1б. Калк натписа браће Живчић
(из: *Низ*, св. 1)

Овај је натпис генерално добро прочитан и преведен, али има омашки и грешака и непрочитаног текста. У првом | прочитано снє јасно или релативно јасно се на фотографији види као снє са, чини се, (благим) спиритом, њ, над к,⁶ дакле: снѣ, исто као што имамо ѣ у |¹² на приложеноме калку (у овоме осврту, обрађиваћемо и надредне знаке калка ради). У |² и |⁷ у складу са правописом је исправно у преводу остављено са -л- лично име *Милдруї*,⁷ док је у |⁷ супротно правопису остављено са слоготворним -л-⁸ лично име *Плнош*,⁹ те би стога у преводу оно требало да гласи „Пунош”. У |⁴ у средини реда васпостављено [нх] „(њ)их” вероватно ваља васпоставити у старосрпском облику к „ibid.”, а завршни део прочитане речи [д]митръ јасно је на фотографији видљив као дмитръ. Код личног имена *Блаж*, у |⁵, нема потребе за упитником јер то је име добро познато и старосрпском и српскословенском језику, и његовим изворима,¹⁰ а и у |⁸, у преводу, код речи *Милдруїовом* мислимо да такође нема потребе за упитником. У |⁹, у прочитаној речи ω(т)сѣѣ, можда је након ѿ на фотографији видљив и полугласник њ. У |⁹, завршни део прочитане речи [ε]мѣ јасно или релативно јасно се на фотографији види написан као εмоѣ са оѣ, одн. ооѣ, при чему оѣ у облику сливенога (отпр.) ѣ стоји, извесно, за ѣ. Такође, у читању натписа, ово сливено (отпр.) ѣ исказано је другим обликом лигатуре, ѣ, за које сматрамо да би га било кудикамо боље оставити као ѣ. У |¹¹ након завршног дела речи палець можда је на фотографији видљива и завршна двотачка, отпр. ѣ.¹¹ У |¹² и |¹³ на фотографији се јасно или релативно јасно или можда види, са завршном двотачком (:)¹²: [ε]лажь ѣрѣ [лз]а а к[р]ѣх[а] п[нса] / [на] вѣ[лч]номѣ по[к(о)]ници : [? вь ? лѣтѣ], Ово даде Блаж да се уклеше¹³ на овоме гробу који је за сву вечност, а (у камену) записа Круха. ? Године... . На ово би се наставља(л)о |¹⁴, где се прочитано ... л... њ... ки јасно или релативно јасно или можда на фотографији види или би се можда видело као: [? „ѣѿ”ѣ, и затим, [м](ѣ)л(ε)ц[а] л]в[ѣста ? вь... ? д(ѣ)њ]. Колико смо рашчитали, поменуто место разоткрива нам и старосрпски хипокористик-име *Круха* м., одмиља за старинско двоосновинско име-надимак ком је прва основа словенска и старосрпска и српска реч *крух* – стерп. **Крухораг* и сл., а постојало је и исто такво име-надимак са речју *крух* као другом основом – стерп. **Злокрух*.¹⁴

⁶ Уп. П. Борђић, *Историја српске ћирилице: Палеографско-филолошки прилози*, Београд 1987, 180–181.

⁷ Уп. савремена имена *Милко*, *Милкан*, *Милѿен*, *Милча*, *Милче* (М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977, 133, 135).

⁸ М. Пешикан и др., *Правопис српскога језика*, Нови Сад 2010, 165.

⁹ Уп. и савремена имена *Пуница*, *Пуно*, и †*Пунош* (*Речник личних имена код Срба*, 162–163).

¹⁰ Исто, 36.

¹¹ Уп. *Историја српске ћирилице...*, 183; в. сл. 1а.

¹² *Историја српске ћирилице...*, 183.

¹³ Уп. М. Kardaš, *Konkordancijski rječnik ćiriličnih natpisa srednjovjekovne Bosne* (Edicija: Posebna izdanja. Knjiga XIX. Institut za jezik), Sarajevo 2014, 276–277.

¹⁴ Старинско двоосновинско име-надимак **Крухораг* посведочено је кроз породични надимак *Крухорагић* 1671, а име-надимак **Злокрух* посведочено је кроз презиме *Злокрух*

Што се тиче завршног датовања натписа, примарно по специфичном облику слова ук (оу), сливенога (отпр.) оу,¹⁵ оно се, пак, на натписима у сличном облику проналази на натпису Полихраније Радаче из 1383–1391. г., а у релативно сличном облику на натпису тепчије Батала из 1399/1400. г.¹⁶ Такође, сматрамо да је требало обратити пажњу и на специфичан облик слова л (плус у лигатури љ), отпр. љ (плус у лигатури ља),¹⁷ које се у сличном облику среће на натпису Марине-Витославе из 1374. г. и на натпису Родопа из 1436. г., а у релативно сличном облику на натпису Тодора, сина Жегра номика из 1387. г.¹⁸ На тај начин би по специфичном облику слова овај натпис требало оквирно датovati у период 1383–1399/1400, односно 1374–1436, тј. у период краја XIV и почетка XV в. А ако пак тачно читамо датум исписан на натпису, сâм натпис би се датовао, најпрецизније, ? у 1372. г. (? 6880, [? *šw]ñ).

Стога, наше предложено читање, превод и датовање овога натписа били би следећи:¹⁹ † снѣ поконше ми- |² љдрѡга ‹!› живѣтича |³ и братѣ(а) моу добриѡга : |⁴ а погѡѣн [ѣ] дмитръ |⁵ томашевникъ : и блажъ |⁶ и дмитра даде| радичъ |⁷ пльношѡ братѡ милѡдрѡ- |⁸ говѡ и ѡслѣпи га |⁹ и ѡ[ѣ]сѣте ‹!› емоу |¹⁰ палъ- |¹¹ цъ ѡ |¹² [ѣ]лажъ ѡрѣ [зѣ]а а к[р]ѡх[ѣ]а п[ѣ]са |¹³ [на] вѣ[г]нѡмъ по[к]и(ѡ)нши : [? вѣ ? ли]то |¹⁴ ? *šw]ñ [л](ѣ)и(ѣ)ц[а а] в[г]ѡста ? вѣ... ? д(ѣ)нь], Ово је гроб Милдруга Живчића и његовог брата Добруја. А поби их Дмитар Томашевић, као и Блаж (Томашевић). И Дмитра предаде Радич Пуношу (Живчићу), брату Милдруговом, и ослепи га (Пунош) и одсече (ње)му палац. Ово даде Блаж да се уклеше на овоме гробу који је за сву вечност, а (у камену) записа Круха. ? Године ? 6880. (? 1372), месеца августа, ? ... ? дана (с краја XIV и почетка XV в. / ? из 1372. г.).

§ II

У св. 1 *Низ*, стр. 41–47, историчар Владета Петровић из Историјског института у Београду публиковао је натпис Неде, „госпође” кир-Андре или кир-’Андреје’ (треба: *кир-Андреје*),²⁰ који је, како је речено, откривен 1978. г. приликом конзерваторских радова на цркви Св. Мине у селу Штава на источним обронцима Копаоника. Овај натпис, прецизније, дводелни натпис (или пак два натписа), датован је прецизно, према датуму исписаном у првом делу натписа (или пак првом натпису), по ауторовом рачунању у 1642. г. Први део натписа (или пак први натпис) писан је уставним писмом, а други део натписа (или пак други натпис) писан је, како је то формулисано, „неуједначеним словима”. Приложени су фотографија и калк, и дати су следеће читање, као и превод у управном говору, уз превод бројних вредности слова:

1381. и *Злокруховић* 1602. г. (В. Михајловић, *Српски ѡрезименик*, Нови Сад 2002. (постхумно објављен рукопис, делимично превазиђен, користан као извор), 441, 624).

¹⁵ В. сл. 16.

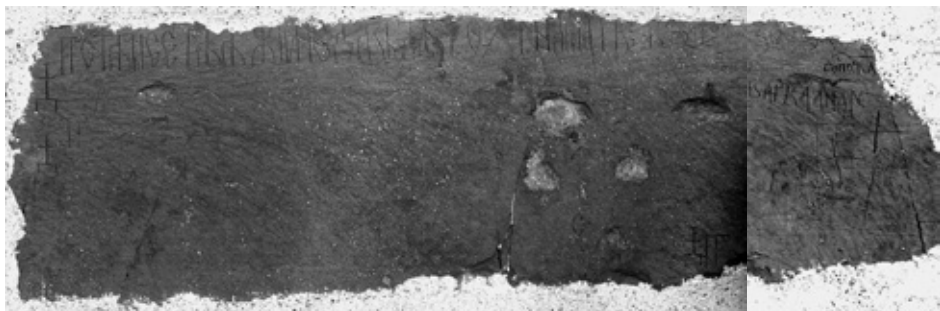
¹⁶ Г. Томовић, *Морфологија ћирилских најпписа на Балкану* (Историјски институт. Посебна издања. Књ. 16), Београд 1974, 93, т. XIII, XV.

¹⁷ В. сл. 16.

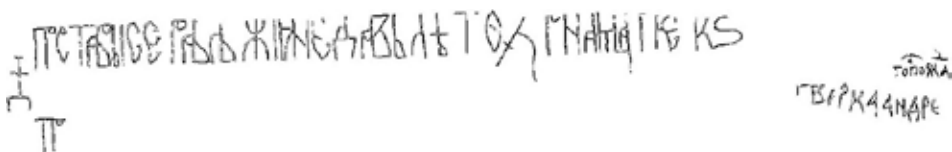
¹⁸ *Морфологија ћирилских најпписа на Балкану*, т. XII, XIV, XX.

¹⁹ Цртице за преношење речи су наше.

²⁰ Б. Дељанин, „Црква Светог Мине у Штави”, 1. *Археологија*, Ток 16–17, 1981, 115.

Слика 2а. Фотографија натписа Неде, „госпође” кир-Андре/кир-’Андреје’ (фото: 1. део ЗЗСК – Ниш (оштрије резол. од НиЗ), 2. део НиЗ, св. 1)

Слика 2б. Калк натписа Неде, „госпође” кир-Андре/кир-’Андреје’ (из: НиЗ, св. 1)

Дато читање и превод: престаџы се раба божна неџа въ лѣто * зрна м(ѣсе)ца гѣ(нара) кс |² госпожда гварка андре, <!!> кир-Андре, ктитор живописа штавске цркве, био је гварк... и... уз њега је сахрањена и његова жена Неџа, која је преминула... 26. ... гѣнара (тј. јануара)... 7151. – 1642. ... године.

Овај натпис, прецизније, дводелни натпис (или пак два натписа), генерално је добро прочитан и преведен, али има омашки и грешака и непочитаног текста. Ми пак сматрамо да је овде реч о два повезана натписа. У првом натпису прочитано престаџы се раба божна неџа и * зрна м(ѣсе)ца гѣ(нара) кс јасно или релативно јасно се на фотографији види као, у првом |, са, чини се, титлом изнад бж и титлом-покритијем изнад надредног |с| над мц, |₁| пр|ѣ|стаџы се раба б(о)жѣна неџа и * зрѣнѣ м(ѣ)с(е)ца гѣ(н(ѣ)в)ара) кс *²¹ а у |²⁻³ се види: |₁| пр(ѣ)стави се... / с(?инѣ сс. гварка андре), и у |⁴ | пр(ѣ)стави се... ? синѣ/д(ѣ)ши сс. гварка андре). Док, у другом натпису прочитано госпожда гварка андре јасно или релативно јасно или можда се на фотографији види, у првом |, грѣѣ зѣ[ѣ] д[ѣ]жи(тѣ)], а у |² се јасно види, са дугим надредним знаком²² над |с|, го|с|по|ж|д|а, као и у |³⁻⁴ гварка андре |₁| / |₁ |.

Што се тиче датовања ова два натписа према датуму исписаном у првом натпису прецизно у 1642. г., можемо рећи да је ипак реч о 1643. г. као и да се датовање сасвим извесно односи сѣмо на први натпис, док за други натпис, који је дописан секундарно и другим рукописом, мешано, брзописног и уставног типа, треба дати потоње датовање у време након 1643. г.

Стога, наше предложено читање, (допуњен) превод и датовање ова два натписа били би следећи: (1) |₁| пр|ѣ|стаџы се раба б(о)жѣна неџа въ лѣто * зрѣнѣ м(ѣ)с(е)ца гѣ(н(ѣ)в)ара) кс * |²⁻³ |₁| пр(ѣ)стави се... / с(?инѣ сс. гварка андре) |⁴ | пр(ѣ)стави се... ?

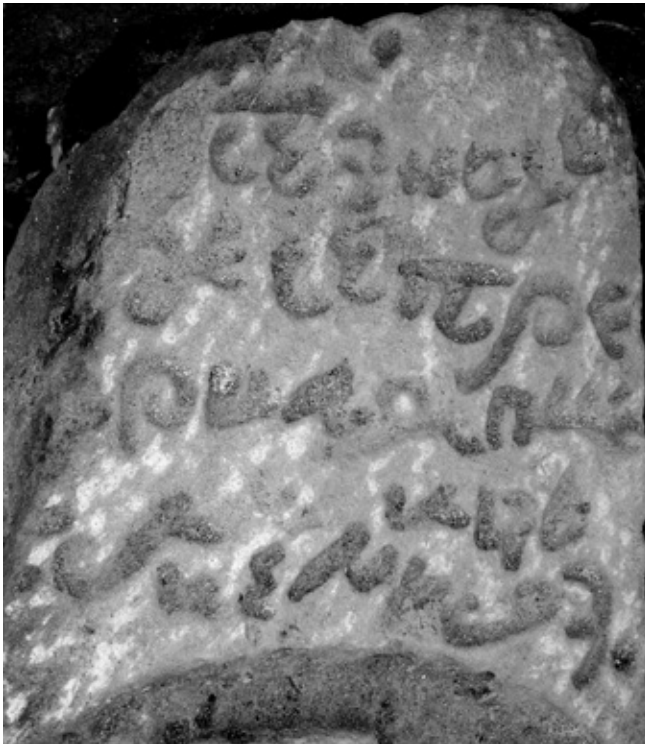
²¹ За (отпр.) * уп. *Историја српске ћирилице...*, 183.

²² Уп. нав. дело, 180.

синь/д(ь)щи сс. гварка андре), Слушкиња Божија Неда премину 26. јануара 7151. (1643) године. Премину... ? (Био је) ? син ? (концесионара рудника (господина) Андре). Премину... ? (Био/-ла је син/кћи концесионара рудника (господина) Андре) (из 1643. г.), (2) гробѣъ зѣ[ѣ] љ[ѣ]жи(тъ)] |² гоіспожидіа |³⁻⁴ гварка андре |т| / †, Гроб јој се налази на овом месту. (Била је) супруга концесионара рудника (господина) Андре (из времена након 1643. г.).

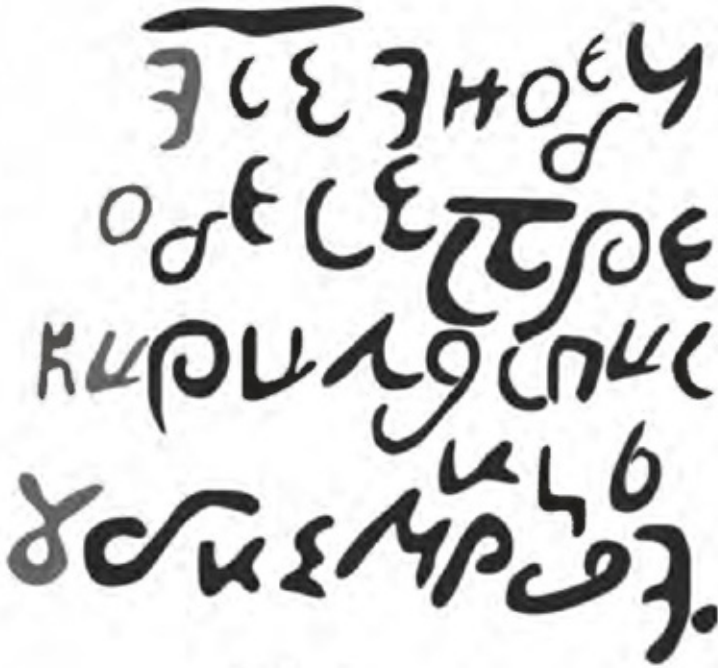
§ III

У св. 1 *Низ*, стр. 91–97, инжењер (ЕТФ) - истраживач Небојша Мићић уз стручну помоћ археолога Гордане Томовић, бившег сарадника Историјског института у Београду, публиковао је натпис двојма сестрама 'Кирила Спјисића' који је, како је речено, пронађен недавно (2015) на старом гробљу Дуга њива у селу Доња Борина у општини Мали Зворник. Овај натпис, урезан, чини се, изнад равнокраког крста уписаног у кружно удубљење, датован је прецизно, према датуму исписаном на њему, по ауторовом уверењу у 1697. г. Приложени су фотографија и калк, и дати су следеће читање и превод:²³

Слика 3а. Фотографија натписа двојма сестрама 'Кирила Спјисића'
(фото: Н. Мићић (оштрије резол. од *Низ*))

²³ Цртице за преношење речи су наше.

Слика 36. Калк натписа двама сестрама 'Кирила Спíсића' (из: *Низ*, св. 1)

Дато читање и превод: <!!> [з̣]ѣѣ з̣ ноѣ[м]в |² [о]вѣ сестре |³ [ʔкн]риѣ сп[ис]- |⁴ иѣа |⁵ [у]вије мраз ., <!!> Године 7205. / 1697, 7. ноѣ[м]в (тј. *новембра*), обе сестре Кирила/*Ћирила Списића убије мраз.

Овај натпис није најбоље прочитан и преведен; има омашки и грешака. Сâм натпис заправо почиње инвокацијом, односно крстом, чини се, испод њега, и то би био онда први |. Први, односно други |, прочитан као [з̣]ѣѣ з̣ ноѣ[м]в, према почетку нареднога реда судећи очито има с почетка још једно словно место, што онда оставља могућност читања године, односно целог реда једино на следећи начин: [ѣ̣]ѣѣ з̣ ноѣ[м]в (р(н)а). У |², односно |³ завршни део прочитане речи [о]вѣ јасно или релативно јасно се на фотографији види као [д]вѣ. У |³, односно |⁴ и |⁴, односно |⁵ прочитано сп[ис]- / иѣа јасно или релативно јасно се на фотографији види као спиѣ- / иѣ. На почетку |⁵, односно |⁶ завршни део прочитане речи [у]вије јасно се, пак, на фотографији види као [г]вѣ.

Што се тиче датовања овог натписа према датуму исписаном на њему прецизно у 1697. г., можемо рећи да је ипак реч о 1725. г. ([ѣ̣]ѣѣ з̣).

Стога, наше предложено читање, (допуњен) превод и датовање овог натписа били би следећи:²⁴ † |² [ѣ̣]ѣѣ з̣ ноѣ[м]в (р(н)а) |³ [д]вѣ сестре |⁴ [ʔкн]риѣ спиѣ- |⁵ иѣ |⁶ [г]вѣ мраз ., Године 1725, седмoг новембра, (зимски) мраз усмрти две сестре ? Ћирила Спирића (, које овде почивају) (из 1725. г.).

²⁴ В. нап. 23.

§ IV

У св. 2 *Низ*, стр. 21–34, исти аутор уз исту стручну помоћ публиковао је натпис Прељуба 'Мачка' што га је пронашао учитељ-истраживач Рајко Аврамовић, како је то сročено, „непосредно пред последњи Босански рат” (1992), у селу Липље (заселак Марчетићи) на десетак километара узводно од Зворника, и који је тад прелиминарно читање натписа, као и саму вест о његовом проналаску, објавио (само) у дневном листу *Глас Српске*. Натпис је археолошки и по облицима словâ датован генерално у средњи век. А по специфичном облику словâ, тј. једнопотезног д са ножицама у облику троугла, отпр. Δ ,²⁵ које се на датираним натписима, у сличном облику, проналази нпр. 1370, 1398–1404, 1399–1407. и 1434. г., као и лигатуре δ са оштро повијеним надоле линијама на својем врху, отпр. δ ,²⁶ која се на датираним натписима, у сличном облику, проналази нпр. 1404. г., натпис је датован, по ауторовом уверењу, у период можда пре 1410. г. закључно с првим деценијама XV в., тј. можда је старији од најстаријег писаног помена Зворника у једном дубровачком документу из 1410. г. Приложени су фотографија и калк, и дати су следеће читање и превод:²⁷

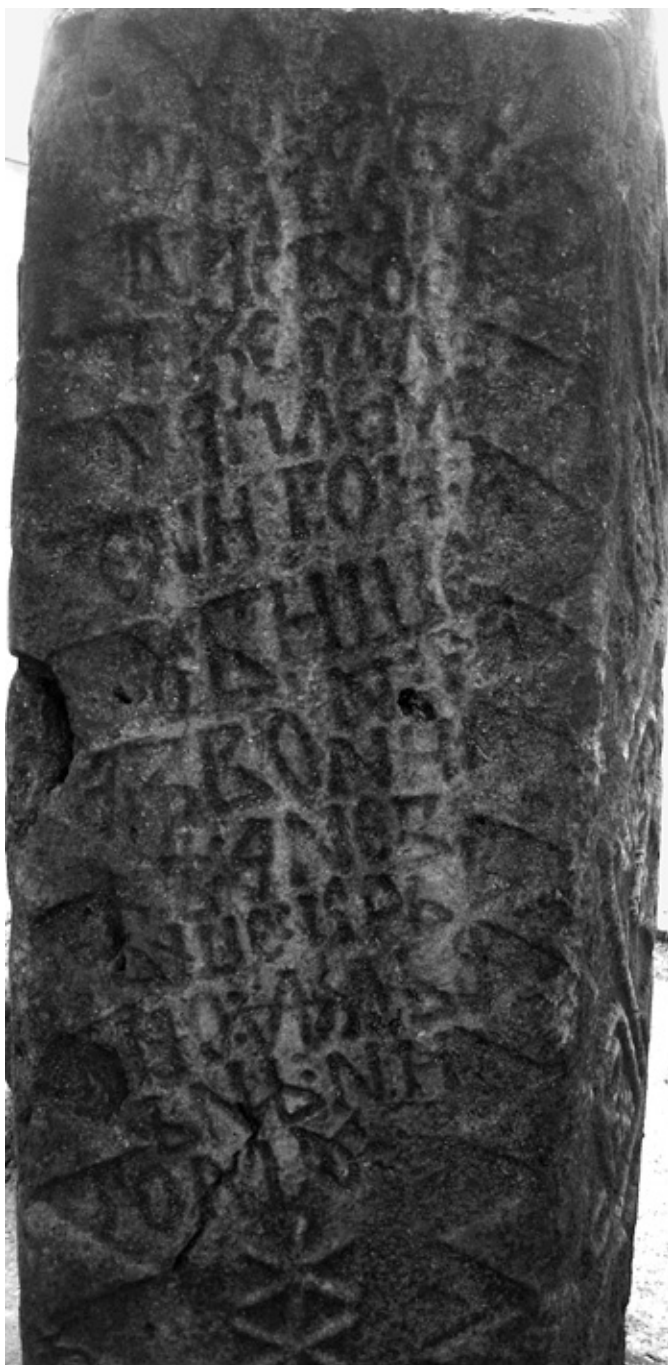

Слика 4а-1. Фотографија првог дела натписа Прељуба 'Мачка'
(фото: Н. Мићић (оштрије резол. од *Низ*))

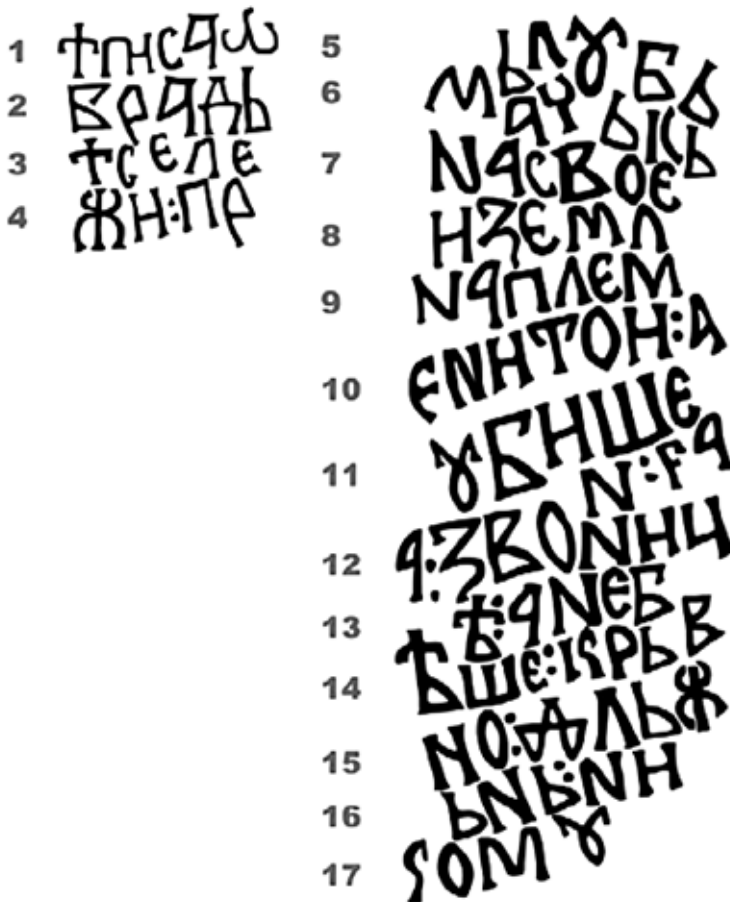
²⁵ В. сл. 4б.

²⁶ В. нап. 25.

²⁷ Цртице за преношење речи су наше.

Слика 4а-2. Фотографија другог дела натписа Прељуба 'Мачка'
(фото: Н. Мићић (оштрије резол. од НУЗ))

Слика 46. Калк натписа Прелуба 'Мачка' (из: *ННЗ*, св. 2)

Дато читање и превод: † писа ѿ- |² брадъ |³ † се ле- |⁴ жи пр- |⁵ њљубь |⁶ млътьсь |⁷ на своє- |⁸ и земл |⁹ на плем- |¹⁰ енитон а |¹¹ убише |¹² га на звониц- |¹³ ѡ а не в- |¹⁴ †ше крѡв- |¹⁵ но длѡж- |¹⁶ ѡн ни- |¹⁷ кому, †... Писа Обрад. ... †... се (тј. Овде) лежи Прелуб Мачак на своен землѡе, на племенитон (тј. на својој землѡи, на ѡлемениѡј). ... А убише га... на Звонику (тј. у Зворнику). ... А не бјеше... дужан крвно... никому.

Овај је натпис генерално добро прочитан и преведен, али има омашки и грешака. У првом | након писа јасно се на фотографији види (прелазећи горњу линију реда) двотачка, за одвајање речѡи, |!|,²⁸ а таква двотачка, :, види се и у |³ испод се (,|), на крају |⁵, те у |⁸ након првог и. На крају |⁶ јасно, као и на самом крају |⁸ релативно јасно, на фотографији се види и двотачка (у функцији зареза), за одвајање групе речѡи (:).²⁹ На крају |¹⁷ јасно се на фотографији

²⁸ Уп. *Исѡрија срѡске ћирилице...*, 183.

²⁹ Нав. дело.

види завршна двотачка, :³⁰ У |⁴ и |⁵ прочитано пр- / љубъ, тј. у калку пр- / љубъ, а у преводу *Прелѹб* јасно или релативно јасно се на фотографији види као пр- / љубъ. У |⁶ прочитано мачъкъ, а у преводу *Мачак* јасно или релативно јасно или можда се на фотографији види, с лигатуром из ч и љ, као: мач[љ]ѹкъ. У |⁸ прочитано земл јасно или релативно јасно се на фотографији види као землѹ. У |¹⁵ можда се испред њо види врх стабла – услед оштећења – слова *јер* (ѡ).

Када је реч о датовању овога натписа, примарно по специфичном облику словâ, можемо рећи следеће. Гледе једнопотезног д са ножицама у облику троугла, отпр. д,³¹ оно се пак на датираним натписима у сличном облику проналази такође и 1399–1415. на натпису војводе Миотоша, а 1434. г. треба прецизирати у 1423–1434. јер реч је о натпису кнеза Павла Комљеновића.³² То, онда, даје закључни хронолошки распон од 1370. до 1423–1434. г. Гледе лигатуре ѡ са оштро повијеним надоле линијама на својем врху, отпр. ѡ,³³ она се пак на датираним натписима у сличном облику проналази такође и 1363–1380. на натпису кнеза Владислава Николића, 1353–1377. на натпису Прибислава 'Петовића'/Петојевића, 1385–1386. на натпису 'Стјепана'/Степана из Раванице, и 1398–1404. на натпису Богдана Хатељевића.³⁴ То, онда, даје закључни хронолошки распон од 1353–1363. до 1404. г. Такође, сматрамо да је требало обратити пажњу и на специфичан облик слова ѡ, отпр. ѡ,³⁵ које се у релативно сличном облику среће на натпису краља Марка из 1371. г.,³⁶ што даје 1371. г. за временску тачку у коначном хронолошком распону. Трѡвало је обратити пажњу и на специфичан облик слова г, отпр. г (у калку представљено као отпр. г),³⁷ које се у сличном облику среће на натпису војводе Миотоша из 1399–1415. г.,³⁸ што даје и 1399–1415. г. за временски распон у коначном хронолошком распону. На тај начин би по специфичном облику словâ и по добијеноме коначном хронолошком распону овај натпис требало оквирно датовати у период од 1353–1363. до 1423–1434. г., тј. у период друге половине XIV и прве половине XV в., што, наравно, никако не искључује изнесени ауторов став да је овај натпис можда старији од најстаријег писаног помена Зворника у једном дубровачком документу из 1410. г.

Стога, наше предложено читање, (допуњен) превод и датовање овога натписа били би следећи:³⁹ † писа љ ѡ- |² брадъ |³ † се љ ле- |⁴ жи пр- |⁵ љубъ : |⁶ † мач[љ]ѹкъ : |⁷ на своѡ- |⁸ и : землѹ : |⁹ на плѡм- |¹⁰ ѡнитон : а |¹¹ ѡвише |¹² † : звонич- |¹³ ѡ : а ѡ ѡ- |¹⁴ ѡше : крѡв- |¹⁵ [љ]но : дѡлѡж- |¹⁶ ѡнѡ : ни- |¹⁷ кѡмѡ ; Ово (у камену) записа Обрад. Овде почива Прелѹб Мачевац / из (града) Мачве,⁴⁰ на својој (баштинској) земљи, на племићкој. А убише га у (тврђави) Зворнику.

³⁰ Уп. нав. дело.

³¹ В. сл. 4б.

³² *Морфологија ћирилских најѹписа на Балкану*, т. XVII, XX.

³³ В. сл. 4б.

³⁴ *Морфологија ћирилских најѹписа на Балкану*, т. X, XII, XIII, XV.

³⁵ В. сл. 4б.

³⁶ *Морфологија ћирилских најѹписа на Балкану*, т. XI.

³⁷ В. сл. 4а-2.

³⁸ *Морфологија ћирилских најѹписа на Балкану*, т. XVII.

³⁹ Цртице за преношење речи су наше.

⁴⁰ Уп. А. Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље. Ка осмишљању старосрпској ѹпономасѹићкој речника и бољем ѹзнавању ѹишћесловенских именовних образаца*, Београд

Па он чак није ни крв дуговао ником (из друге половине XIV и прве половине XV в.)!

§ V

Исто у св. 2 *Низ*, стр. 117–129, исти аутор уз исту стручну помоћ публиковао је натпис 'са речју *Соко*' који је, како је речено, пронађен током истраживања 2010. г. на старом гајанском гробљу (засеока Гај и других) у селу Брасина у општини Мали Зворник, а на самој граници са БиХ. Овај натпис датован је прецизно, према датуму исписаном на њему, по ауторовом уверењу у 1653. г. Приложени су фотографија и калк, и дати су следеће читање и превод:⁴¹

Слика 5а. Фотографија натписа 'са речју *Соко*'
(фото: Н. Мићић (оштрије резол. од *Низ*))

2013, 139–140, као и: С. Ђирковић, „Земља Мачва и град Мачва”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* LXXIV 1–4 (2008), 4, 18.

⁴¹ Цртице за преношење речи су наше.

Слика 5б. Калк натписа 'са речју Соко' (из: *НИЗ*, св. 2)

Дато читање и превод: <!!> зqза |² с̄ω- |³ к̄ω, <!!> Године 7161. / 1653. ... Соко (лично име или назив турске тврђаве).

Овај натпис није најбоље прочитан и преведен; има омашки и грешака. Сâм натпис заправо почиње инвокацијом, односно вишеструким крстом (с кратком водоравном линијом доњег крака) изнад натписа, отпр. +‡+,⁴² и то би онда био први |. Први, односно други |, прочитан као зqза, јасно се или релативно јасно на фотографији види као „з̄ç̄ç̄ а-“, тј. године 7206. (1697), те почетно слово назива месеца. Заједно са тим почетним а- из првог, односно другог |, у редовима |², односно |³ и |³, односно |⁴ релативно се јасно на фотографији види пуно име месеца, те редни број дана у месецу: |¹⁻³ а- / |ç̄ç̄- /

⁴² В. сл. 5б.

ѡ(бра) ѿ. Ту нам се разоткрива и српски дијалектизам *акѡобар* „октобар”. А за надгробни натпис са само датумом, без назначеног имена покојника, на истоме гробљу, упоредити тамошњи надгробни натпис који се састоји само од инвокације-крста и године, 1888.⁴³

Што се тиче датовања овог натписа према датуму исписаном на њему прецизно у 1653. г., можемо рећи да је ипак реч о 1697. г.

Стога, наше предложено читање, превод и датовање овога натписа били би следећи:⁴⁴ † |² ѡѡѡѡ <!> а- |³⁻⁴ ѡѡѡ- / ѡ(бра) ѿ, Године 7206. (1697), 20. октобра (из 1697. г.).

§ VI

У св. 3 *Низ*, стр. 33–35, историчар Игор Стаменовић публиковао је (киторски) натпис у светоникољском манастиру Планиница у селу Планиница на око девет километара западно од Димитровграда. Натпис је изведен у фреско-техници по завршетку живописања манастирске цркве, која је иначе осликана за приближно месец дана од стране више фрескописаца. Овај натпис датован је, према датуму исписаном на њему, прецизно у 1606. г. Приложена је фотографија, без калка, и дати су следеће читање и превод:⁴⁵

Слика 6. Фотографија (киторског) натписа у манастиру Планиница (из: *Низ*, св. 3)

Дато читање и превод: † изволеннеѡ ѡ(т)ца и поспешенне- |² ѡѡ с(и)на и сѡвршеннеѡ св(е)т(а)го <!> д(у)ха сѡа |³ храмъ <!> чѡтворече <!> николаѡва <!> поче |⁴ се пѡсати месеца априлна и сѡврѡ[ши се] априлѡа к : в |⁵ при <!> д(у)ховника стефана въ <!> л(е)тѡѡ <!> з • н • р • д •, Извољењем Оца и поспешењем Сина и савршењем Светога Духа, овај храм чудотворца Николаја поче се (живо)писати месеца априла и заврши се 22. априла у време духовника Стефана, године 7114. (1606).

Овај натпис није најбоље прочитан, али је релативно добро преведен; има омашки и грешака. У првом |, прочитано (са титлом над ц) изволеннеѡѡ

⁴³ *Низ* 2, 126.

⁴⁴ Цртице за преношење речи су наше.

⁴⁵ В. нап. 44.

ω(т)ца и поспешеніе- се јасно или скоро јасно на фотографији види с надредним тачкама, (благим) спиритима и оксијама за обележавање наглашеног самогласника, као и двама спиритима (благим и оштрим),⁴⁶ дакле: њзѡленіемъ ѡ(т)ца и поспешеніе-. У |², требало је две сукцесивне скраћенице, са титлом над стг и дх, св(ѣ)т(а)го д(р)ха другачије разрешити: с(вѣ)т(а)го д(с)ха, а прочитано сѡ се јасно на фотографији види с надредном тачком,⁴⁷ дакле: сѡ. У |³, јасно је на фотографији видљиво да стоји николаѣ, па потом тротачка спојена с додатом водоравном линијом, на крају садржајне целине, ѿ,⁴⁸ док, прочитано чѣтовторече јасно је видљиво са ѡ, чѣтовторече, а прочитано храмъ чѣтовторече николаѣ јасно је на фотографији видљиво са надредним цртицама,⁴⁹ дакле: храмъ чѣтовторече николаѣ ѿ. Такође, прочитано -ва поче јасно је на фотографији видљиво, са надредном двотачком, ѿ,⁵⁰ као вапоче. У |⁴, прочитано писати априлна и свѣрѣ[ши се] јасно је на фотографији видљиво са надредним цртицама,⁵¹ дакле: писати априлна и свѣрѣ(ши се), а јасно или релативно јасно су видљиве три тротачке спојене с додатом водоравном линијом, на крају садржајне целине, ѿ,⁵² дакле: писати ѿ месеца априлна ѿ и свѣрѣ(ши се) априлна ѿ, док су бројне вредности словâ прочитане као к : в јасно или релативно јасно на фотографији видљиве као к : в *, где би знак : била тротачка, на крају садржајне целине,⁵³ а у смислу везника и.⁵⁴ У |⁵, (са титлом над дх) разрешено д(р)ховника требало је писати са ѡ: д(с)ховника, а у овој речи д(с)ховника видљива је на фотографији и надредна цртица,⁵⁵ дакле: д(с)ховника, док, након речи стефана јасно је видљива тротачка спојена с додатом водоравном линијом, на крају садржајне целине, ѿ.⁵⁶ А (са титлом-покретијем над |т|) разрешено въ л(ѣ)тѣ јесте погрешно за въ лѣ|т|ѣ). На самом крају, бројне вредности словâ прочитане као з • н • р | д • јасно су на фотографији видљиве као з • н • р | д •, након чега се јасно види и стилизована завршна тротачка спојена с додатом водоравном линијом, отпр. ѣ.⁵⁷ Најпосле, неизоставно је требало скренути пажњу на језички неправилне, скоро па нереалне или пак дијалекатске облике: сѡ храмъ „*ова храм”, чѣтовторече николаѣ „*чутовтор(е)че Николаје (Николају)!” вапоче „*вапоче/*упоче”, при д(с)ховника стефана „отпр. под управом од духовног оца (, игумана манастира) Стефана”, при чему сѡ, чѣтовторече и вапоче стоји наместо сѡн, (lapsus calami) чѣдѣторече и започе, вероватно као резултат поправке доцније оштећенога натписа, од стране неуког сликара.

Стога, наше предложено читање, превод и датовање овога натписа били би следећи:⁵⁸ † ѡзѡленіемъ ѡ(т)ца и поспешеніе- |² мѣ с(н)на и свѣршеніемъ

⁴⁶ *Историја српске ћирилице...*, 180–182, 185.

⁴⁷ Уп. нав. дело, 180.

⁴⁸ Уп. нав. дело, 183.

⁴⁹ Уп. нав. дело, 181.

⁵⁰ Уп. нав. дело, 180.

⁵¹ Уп. нав. дело, 181.

⁵² Уп. нав. дело, 183.

⁵³ Нав. дело.

⁵⁴ В. доле.

⁵⁵ Уп. *Историја српске ћирилице...*, 181.

⁵⁶ Уп. нав. дело, 183.

⁵⁷ Исто. В. сл. 6.

⁵⁸ Цртице за преношење речи су наше.

с(в)т(а)го д(с)ха <!> сѣа |³ храмъ <!> чѣтвѣторече никѡлае ÷ <!> вапѡте |⁴ се пѣсати ÷ месеца
априлѣ ÷ н сѣврѣ(ши) априлѣ ÷ <!> `к : в • |⁵ при <!> д(с)хѡвника <!> стефана ÷ въ лѣтѣ(ѣ)
<!> з • н • р | д • е, Благовољењем Оца, са помоћи Сина, и довршењем Духом
светим, живописање овога (светог) храма (твог), о (Св.) Николају чудотвор-
че, (за)поче се априла 7114. (1606) године, и заврши се (истог тог) априла, два-
десет и другог, а под управом духовнога оца (, игумана манастира) Стефана
(из 1606. г.).

§ VII–IX

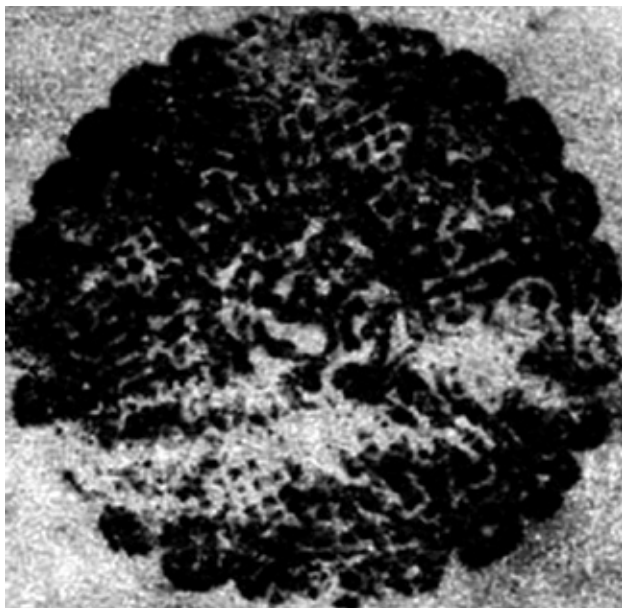
У св. 3 *Низ*, стр. 45–53, историчар Марија Копривица из Центра за исто-
ријску географију и историјску демографију Филозофског факултета у Бео-
граду публиковала је натписе са три од четири печата којима су хвостански
митрополити – Максим (на трону 1572), Никон (на трону пре 1528/1529) и
Јосиф (II) (на трону 1579)⁵⁹ (по ауторовом уверењу, из прве половине XV
века!), уз њих и два „непозната” митрополита – оверили својих пет записâ-
забележака на крају рукописне књиге са текстом Дечанских хрисовуља. Ова
два натписа са печата којима су извршили оверу хвостански митрополит
Максим, Јосиф II и „непознати” хвостански митрополит били би сви скупа
датовани у исто време, по ауторовом уверењу у прву половину XV века. При-
ложене су фотографије, без калка, и дата су следећа читања, без превода,
али са датовањем:⁶⁰

Слика 7-1. Фотографија натписа са печата којим је извршио оверу
хвостански митрополит Максим (из: *Низ*, св. 3)

⁵⁹ Еп. Сава (Вуковић), *Српски јерарси од деведесетог до двадесетог века*, Београд–Подго-
рица–Крагујевац 1996, 252, 301, 378.

⁶⁰ Цртице за преношење речи су наше.

Слика 7-2. Фотографија натписа са печата којим је извршио оверу
хвостански митрополит Јосиф II (из: *НИЗ*, св. 3)

Слика 7-3. Фотографија натписа са печата којим је извршио оверу
„непознати” хвостански митрополит (из: *НИЗ*, св. 3)

Дато читање: ((►VII) натпис са печата којим је извршио оверу хвостански митрополит Максим <!!> (по ободу) † ... / (у средини) † „око [ког] су 'орнаменти' слични као и код [натписа са] печата [којим је извршио оверу хвостански] митрополит Јосиф [II]” (из прве половине XV века), ((►VIII) натпис са печата којим је извршио оверу хвостански митрополит Јосиф II) <!!> мати в(о)жїю (из прве половине XV века), ((►IX) натпис са печата којим је извршио оверу „непознати” хвостански митрополит) <!!> (десно) D | де-/де- D |² ст8- D |³ ить |⁴ ... (из прве половине XV века).

Ови натписи нису најбоље прочитани и преведени; имају омашки и грешака и непрочитаног текста. У натпису са печата којим је извршио оверу хвостански митрополит Максим јасно или релативно јасно или можда се на фотографији види са титлом, титлом-покретијем, односно дугим надредним знаком⁶¹ изнад [м]л[ст], [б]ж, надредног [лм] над но и над [н] у *Максим*, те изнад [іс], х[с] и [ні ка], као и с надредним [п] над ѿ у *миѿройолийѿ*, овако: (по ободу) [м](н)л(о)[ст]ю [в](о)жнo[лм(ь)] м[н]т[р]о[п]олитѿ † м[а]ѿ[нл(ь)] † [хвостъньс]кы[н] / (у средини) † [і](іс)[с] х(рсто)[с нї ка]. Пак, у натпису са печата којим је извршио оверу хвостански митрополит Јосиф II јасно или релативно јасно или можда се на фотографији види, са титлом изнад б.ж: мате[ре] в(о)жїе, као и још две речи, са титлом изнад почетног ст-: хв[ос]т[ьньскы]е с[в]е[т]ы[е], а у средини печата јасно или релативно јасно се види, с надредним [к]: цр[к]в[а]. Док, на четири места по ободу можда се види, са титлама, односно дугим надредним знацима⁶² изнад [іс], х[с] и [ні ка]: [і](іс)[с] х(рсто)[с нї ка]. А у натпису са печата којим је извршио оверу „непознати” хвостански митрополит јасно или релативно јасно или можда се на фотографији види, генерално идући у смеру казальке на сату:⁶³ (десно, доле) D |⁴ [м]итр(ополитѿ) ::⁶⁴ (лево, горе) S | † дѿ- S |² [ѿ]ен- S |³ [(ь)т]ни ѿ⁶⁵ (десно, горе) D | ѿ- (лево, средина) S |⁴ [о]рѿ ѿ (десно, средина) D |² ст8- D |³ [а]иѿ ѿ.

Што се тиче датовања ових натписа, скупно, у прву половину XV века, будући да је поменути хвостански митрополит Максим посведочен на трону 1572. г., а хвостански митрополит Јосиф II на трону 1579. г.,⁶⁶ можемо рећи да је ипак, скупно и генерално, реч о XVI веку.

Стога, наше предложено читање, (допуњен) превод и датовање ових натписа били би следећи:⁶⁷ (натпис са печата којим је извршио оверу хвостански митрополит Максим) [м](н)л(о)[ст]ю [в](о)жнo[лм(ь)] м[н]т[р]о[п]олитѿ † м[а]ѿ[нл(ь)] † [хвостъньс]кы[н] |² † [і](іс)[с] х(рсто)[с нї ка], Максим, по милости Божјој митрополит хвостански. Исус Христос победитељ! (из 1572. г. или из времена око 1572. г.), (натпис са печата којим је извршио оверу хвостански митрополит Јосиф II) цр[к]в[а] |² с[в]е[т]ы[е] мате[ре] в(о)жїе хв[ос]т[ьньскы]е |³ [і](іс)[с] х(рсто)[с нї ка], Црква Свете Богородице хвостанске. Исус Христос победитељ! (из 1579. г. или из времена око 1579. г.), (натпис са печата којим је

⁶¹ Уп. *Историја српске ћирилице...*, 180.

⁶² Исто.

⁶³ Цртице за преношење речи су наше.

⁶⁴ За :: уп. *Историја српске ћирилице...*, 183.

⁶⁵ За (отпр.) ѿ уп. нав. дело.

⁶⁶ *Српски јерарси од деветиој до двадесетіој века*, 252, 301.

⁶⁷ Цртице за преношење речи су наше.

извршио оверу хвостански митрополит Авксентије (досада непосведочен) D⁴, S¹, S², S³, D¹, S⁴, D², D³ [ц]итр(ополитъ) :: / † ду- / [ѣ]ен- / [(ѣ)]тти ѿ / ѿѿ- / [од]оръ ѿ / стъ- / [д]итъ ѿ, Митрополит Авксентије. Теодор Студит (из генерално XVI в.).

§ X–XIII

У св. 5 *Низ*, стр. 9–25, етнолог, докторанд историје - истраживач Дејан Радисављевић публиковао је (►X) натпис Марије 'Богославе' који је, како је речено, запажен током маја 2018. г. у селу Здравине на око двадесет километара југоисточно од Крушевца. Натпис је, пак, 10. децембра 2017. г. у *Вечерњим новостима* поменуто као регистрован од стране Народног музеја – Крушевац пре свега захваљујући локалном сараднику музеја, Милошу Стојадиновићу, пореклом из Здравине, а о натпису је говорио археолог Народног музеја – Крушевац Марин Бугар, најавивши његово рашчитавање од стране историчара уметности Бранислава Цветковића из Завичајног музеја – Јагодина.⁶⁸ Овај је натпис датован прецизно, према датуму исписаном на њему, по ауторовом уверењу у 1292. г. Приложена је фотографија, без калка, и дати су следеће читање и превод:⁶⁹

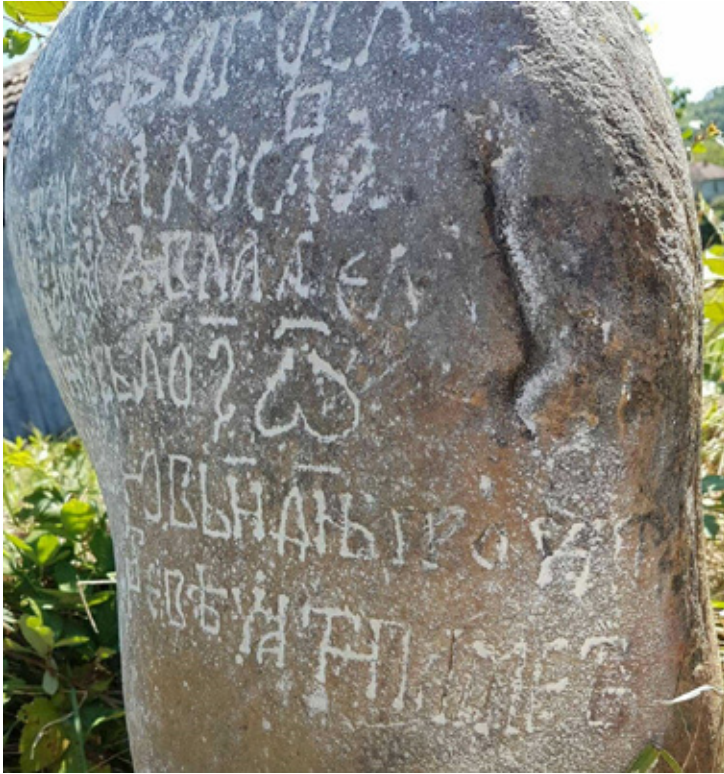

Слика 8-1. Фотографија натписа Марије 'Богославе', анфас (фото: Д. Радисављевић⁷⁰ (оштрије резол. од *Низ*))

⁶⁸ С. Бабовић, „Откривени споменици из времена краља Милутина”, *Вечерње новости*, 10. децембар 2017.

⁶⁹ Цртице за преношење речи су наше.

⁷⁰ Д. Радисављевић, „Трагом средњовековног надгробног натписа из Јаковља код Алексинца”, *Ниш и Византија* XIX, Ниш 2020, 248.

Слика 8-2. Фотографија натписа Марије 'Богославе', десни полупрофил (из: *НлЗ*, св. 5)

Дато читање и превод: <!!> по(к)[о]нище рабе б[о]жи- |² € мариѐ богослав[ѐ] |³ матере радосла[а]ва |⁴ по(к)лаиранича и владела |⁵ починна въ л[ѣ](т)о ,šw |⁶ м[ѐ]с[ѐ]ца нвлю въ ѿ д(ь)нь прочита- |⁷ нте рещ[ѐ]те вѣчна ти паметь, <!!> Гроб рабе Божије Марије Богославе, мајке Радослава Поклаираића и Владела, премину године 6800. ... (1292. године)... , месеца јула, осми дан. Прочитајте, реците *вечна ѿи ѿамей*.

Овај натпис није најбоље прочитан и преведен; има омашки и грешака. Сâм натпис почиње инвокацијом, односно крстом, који се релативно јасно види на фотографији, и то би био онда први |. На крају |², односно |³ прочитано богослав[ѐ] јасно се на фотографији види као богославл(а) – и ништа након тога. Ред |⁴, односно |⁵, прочитан као по(к)лаиранича и владела јасно или релативно јасно или можда се на фотографији види као: поклѧа и раднч[ъ] а и владела. Колико смо рашчитали, поменуто место разоткрива нам старосрпски хипокористик-име *Владеља*.⁷¹ У |⁶, односно |⁷ требало је дати коментар на нвлю, како се вероватно ради о атракцији падежа (*attractio casûs*) према наредном въ (тј. као да се на извѣстан начин подразумевао предлог въ испред

⁷¹ Хипокористик-име *Владеља* је (сложеним) суфиксом *-еља* наличан старосрпским и српским хипокористичима-именима *Брашеља*, *Вукеља*, *Ивеља*, *Јовеља*, *Маркеља*, *Мајеља*, *Мишеља*, *Радеља*, *Савеља* и др. (*Речник личних имена код Срба*, 45, 59, 98, 106, 127–128, 139, 165, 175).

речи нвл(ѣ)ю). У |⁶, односно |⁷ разрешено м[ѣ]с[ѣ]ца требало је – према претходној речи лѣто гледано – разрешити као м(ѣ)с(ѣ)ца. А у |⁷, односно |⁸ разрешеном рѣц[ѣ]тѣ релативно јасно је на фотографији видљиво надредно љц| изнад ѣ у слогу рѣ, што онда указује на то да је клесар исти слог исписао на два начина при чему је од првога одустао, али притом дупло, дакле: рѣ|ц|ѣ|ц|ѣ|т|ѣ(ѣ).

Када је реч о датовању овога натписа, на крају |⁵, односно |⁶ прочитано „šw” и не најбоље преведено као „6800. (1292. године)” управо тако се јасно или скоро јасно на фотографији види као „šw” (680?/68?0), што онда прецизније указује на распон година на натпису 6801–6890. г., односно на 1293–1382. г. Што се тиче још прецизнијег датовања натписа, и то по специфичном облику слова, у овоме случају слова д, отпр. љ,⁷² можемо видети да се оно на натписима у релативно сличном облику проналази на натпису казнаца Драгослава из 1315. г., на натпису великог војводе Јована Оливера из 1341. г., на надгробном натпису игумана Јоаникија из периода 1346–1355. г., на натпису Јоакима Ђураша, трећег витеза, из периода 1346–1355. г. те на натпису краља Марка из 1371. г.⁷³ На тај начин би по специфичном облику слова овај натпис требало оквирно датовати у период 1315. – 1341–1355. – 1371, тј. у период прве, друге и треће четвртине XIV в.

Стога, наше предложено читање, (допуњен) превод и датовање овога натписа били би следећи:⁷⁴ † |² полк(о)нищѣ рабѣ к(о)жи- |³ ѣ марнѣ богослав(а) |⁴ матере радослав(а) |⁵ полк(а) и радич[ѣ] а и владела |⁶ починнѣ въ лѣтѣ „šw” |⁷ м(ѣ)с(ѣ)ца <!> (с. вѣ) <!> нвлѣ въ ѣ д(ѣ)нь прочита- |⁸ нтѣ <!> рѣ|ц|ѣ|ц|ѣ|т|ѣ(ѣ) вѣчна ти память, (Ово је) гроб слушкиње Божје Марије, (жене) Богослава, и мајке Радославе. Посече (сечивом) њега (? , Богослава) Радич, а и Владела. Упокоји се она године 680?/68?0. (1293–1382), месеца – (у) јулу, осмога дана. Прочитајте (ово), па кажите нека јој је вјечнаја памјат (из периода 1293–1382. / из периода прве, друге и треће четвртине XIV в.).

У истој свесци и раду исти аутор публиковао је (►XI) натпис Петра, ’Гәрāшева’ сина који је, како је речено, запажен током маја 2018. у порти Цркве Св. Ђорђа у истоме селу Здравинѣ на око двадесет километара југоисточно од Крушевца, одакле натпис и потиче. Натпис је, пак, исто 10. децембра 2017. г. у *Вечерњим новостима* поменут као регистрован од стране Народног музеја – Крушевац пре свега захваљујући локалном сараднику музеја, Милошу Стојадиновићу, пореклом из Здравинѣ, а о натпису је говорио археолог Народног музеја – Крушевац Марин Бугар, најавивши његово рашчитавање од стране историчара уметности Бранислава Цветковића из Завичајног музеја – Јагодина.⁷⁵ Овај је натпис, прецизније, дводелни натпис (аутор вели: „два натписа”), датован прецизно, према датуму исписаном у другом делу натписа, по ауторовом рачунању у 1474. г. Приложена је фотографија, без калка, и дати су следеће читање и превод:⁷⁶

⁷² В. сл. 8-2.

⁷³ *Морфологија ћирилских најписана на Балкану*, т. IV, VI, VIII, IX, XI; Исти, „Ђураш – трећи витез у цара Стјепана”, *Бока* 24/2004, Херцег-Нови 2004, 107.

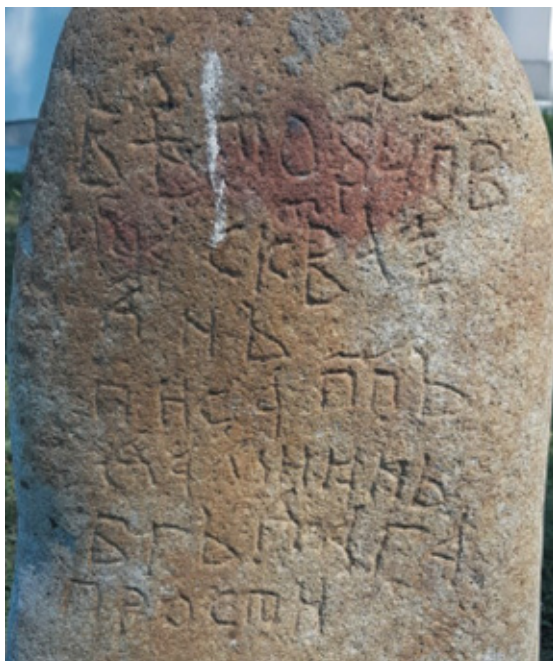
⁷⁴ Цртице за преношење речи су наше.

⁷⁵ „Откривени споменици из времена краља Милутина”, *Вечерње новостии*, 10. децембар 2017.

⁷⁶ Цртице за преношење речи су наше.

Слика 9-1. Фотографија првог дела натписа Петра, 'Гәрәшева' сина (из: *Низ*, св. 5)

Слика 9-2. Фотографија другог дела натписа Петра, 'Гәрәшева' сина (из: *Низ*, св. 5)

Дато читање и превод: (1) † снѣ пок[о]- |² ниѣ раба |³ в(о)ж(нѣ)га петра |⁴ †! гарашева с(н)на |⁵ ѡв(д)ѣ влоин |⁶ вратъ †! сѡ †! рѡ- |⁷ ха в(о)гъ да га |⁸ прости вѣчна |⁹ ѡмъ паметь, † Ово је гроб раба Божјега Петра, †! Гарашева сина. Овде сломи врат †! и руку. Бог да га прости. Вечна му памет, (2) в[ѣ] [л]ѣто *šīpīb̄ |² м(ѣ)ца †! с[ѣ]кт[ѣ]в[р]а †! ѡ |³ †! днѣ |⁴ писа п(о)пъ |⁵ дамианъ |⁶ в(о)гъ да га |⁷ прости, Године 6982. ... (1474. године)... , месеца септембра, 1. дан, написа поп Дамијан. Бог да га прости.

Овај је натпис генерално добро прочитан и преведен, али има омашки и грешака. У |³ разрешено в(о)ж(нѣ)га могло би фонетски бити једнако и в(о)ж(нѣ)га/в(о)ж(нѣ)га и в(о)ж(ѣ)га, а чини се да је према, у горњем реду, изнад написаном ѣ реч, дакле, о облику в(о)ж(ѣ)га. У |⁴ прочитано гарашева „Г̄ārāшева, тј. Г̄ārāшевѡг̄”, према на фотографији јасно или релативно јасно виђеноме стању, треба исправити у: г̄арашѣва „Ђур̄ашева, тј. Ђур̄ашевѡг̄”,⁷⁷ што ревидира и с̄ам аутор у другом своме раду наредне године од објављивања овога натписа.⁷⁸ У |⁶ и |⁷ погрешно прочитано сѡ рѡ- / ха у значењу „са све руком, у преводу: ’и руку’” требало је прочитати као: с ѡрѡ- / ха у значењу „с ораха”, где нам се разоткрива српски дијалектизам *орух* „орех”.⁷⁹ У (2), у првом, односно десетом | прочитано в[ѣ] јасно се на фотографији види као в – и ништа након тога, без полугласника ѣ, а за писање предлога без завршног полугласника упоредити горње с. У (2) |², односно |¹¹ разрешено с[ѣ]кт[ѣ]в[р]а требало је разрешити са -м-: с(ѣ)кт(ѣ)в(р)а. Исто у (2) |², односно |¹¹ прочитано ѡ релативно јасно је на фотографији видљиво као ѡ са две украсне (кратке) цртице, отпр. ѡ.⁸⁰ У (2) |³, односно |¹² прочитано днѣ јасно се или релативно јасно на фотографији види као: д(ѣ)нѣ.

Што се тиче датовања овог дводелног натписа према датуму исписаном у другом делу натписа прецизно у 1474. г., можемо рећи да је ипак реч о 1473. г.

Стога, наше предложено читање, (допуњен) превод и датовање овога натписа били би следећи:⁸¹ † снѣ пок(о)- |² ниѣ раба |³ в(о)ж(ѣ)га петра |⁴ г̄арашѣва с(н)на |⁵ ѡв(д)ѣ влоин |⁶ вратъ †! с †! ѡрѡ- |⁷ ха в(о)гъ да га |⁸ прости вѣчна |⁹ ѡмъ паметь |¹⁰ †! в [л]ѣто *šīpīb̄ |¹¹ м(ѣ)с(ѣ)ца †! с[ѣ]кт(ѣ)в(р)а ѡ |¹² д(ѣ)нѣ |¹³ писа п(о)пъ |¹⁴ дамианъ |¹⁵ в(о)гъ да га |¹⁶ прости, Ово је гроб слуге Божјег Петра, Ђур̄ашевѡг̄ сина. Он овде, с ораха, сломи врат (и погину), Бог да му (душу) прости, нека му је вјечнаја памјат. Године 6982. (1473), месеца септембра, седмога дана. Ово (у камену) записа поп Дамијан, (и) њему Бог (душу) да прости (из 1473. г.).

У истој свесци и раду исти аутор публиковао је (►XII) натпис ’Вртоломѣ’ који је, како је наведено, 2011. г. у раду о средњовековној топографији крушевачког краја поменуо археолог Душан Рашковић као натпис који је откривен рекогносцирањем Народног музеја – Крушевац, а данас се налази са спољње стране олтарског зида капеле Пресвете Богородице на савременом и рецентном гробљу села Каоник код Крушевца, одакле натпис и потиче. Овај натпис датован је прецизно, примарно према помену „цара Степана” у њему,

⁷⁷ За име в. *Речник личних имена код Срба*, 89.

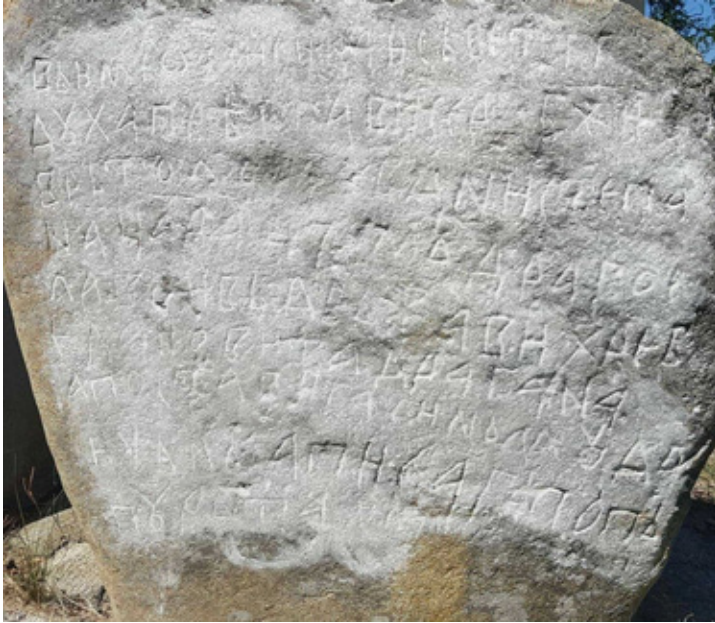
⁷⁸ *Трајом средњовековној надгробној најпшиса из Јаковѣа код Алексинца*, 248.

⁷⁹ *Речник српскохрватској књижевној и народној језика XVIII*, Београд 2010, *орух*.

⁸⁰ *Морфологија ћирилских најпшиса на Балкану*, 20. В. сл. 9-2.

⁸¹ Цртице за преношење речи су наше.

по ауторовом уверењу у време пре 1371. г. Приложена је фотографија, без калка, и дати су следеће читање и превод:⁸²

Слика 10. Фотографија натписа 'Вртоломе' (фото: Д. Радисављевић⁸³ (оштрије резол. од НпЗ))

Дато читање и превод: <!!> вѣ ниде ѿ<пц>а и сина и свѣтаг[о] |² двѣ прѣстави се ра[бѣ] в(о)жи |³ вѣрѣоло<...> <вѣ> дни степа- |⁴ на <!> цара и помѣт драго<и>- |⁵ ла кон вѣ дрѣжави хреб- |⁶ елановника драгана |⁷ а постави га синь мѣ до- |⁸ ичьнѣ а писа га попь |⁹ прѣрта в<в> л<ѣтѣ> ...ѣ, <!!> У име Оца и Сина и Светога духа. Премину раб Божији Вртолома, у дане Степана цара и Томе Драгоила, војводе у држави Хребельановић Драгана. Постави син му Доичин, а исписа поп Пурета године ...ѣ (пре 1371. године).

Овај натпис није најбоље прочитан и преведен; има омашки и грешака. У |² прочитано в(о)жи јасно или релативно јасно се на фотографији види с титулом изнад вж и надредном двотачком над самогласничким словом, над и,⁸⁴ дакле: в(о)жѣ. У |³ прочитано вѣрѣоло<...> <вѣ> јасно или релативно јасно или можда се на фотографији види као: вѣрѣоло[ли вѣ]. Колико смо рашчитали, поменуто место разоткрива нам старосрпско име вѣртоломи(н), тј. *Врејѣолодмије*.⁸⁵ У |⁴ прочитано цара јасно или релативно јасно се на фотографији

⁸² В. нап. 81.

⁸³ *Трајом средњовековној надробној најѣписа из Јаковѣа код Алексинца*, 250.

⁸⁴ Уп. *Исторѣја срѣске ћирилице...*, 180, (в.) 184.

⁸⁵ Старосрпско име *Врејѣолодмије* је исто што и српско *Верѣолодмѣј*, односно *Варѣолодмѣј*, *Варѣолодмије* и *Врајѣолодмије* (*Речник личних имена код Срба*, 49, 57; *Речник срѣско-хрвајској књижевној и народној језика III*, Београд 1965, 18).

– Крушевац.⁹¹ Овај натпис датован је по ауторовом уверењу, примарно по генералном облику словâ јер је по њему најсличнији натпису 'Вртоломе' са каоничког гробља, прецизно у време пре 1371. г.,⁹² а прецизније, у период 1346–1355. г., односно, још прецизније, ? у 1354/1355. г.⁹³

Приложена је фотографија, без калка, и дати су следеће читање и превод.⁹⁴

Слика 11. Фотографија натписа '... олом... Б... мирића' (из: *НПЗ*, св. 5)

Дато читање и превод: <!!> вѣ илѣ ω(т)ца и с[н]н[а] и с[вѣ]та[го] |² д[8]ха прѣ[ста]вн се ра[бѣ] |³ в(о)жи <... ..>холом |⁴ в<... ..>мир- |⁵ нк<...> помѣ- |⁶ ни га вѣ в |⁷ ца<...>си... , <!!> У име Оца и Сина и Светог духа. Премину раб Божији ... олом... Б... мирић. Помени га. У ца... си... .

Овај натпис није најбоље прочитан и преведен; има омашки и грешака. Сâм натпис заправо почиње инвокацијом, односно крстом, чини се, изнад речѣ вѣ и илѣ, и то би био онда први |. У првом, односно другом | јасно или релативно јасно се на фотографији види с титлом, односно дугим надредним знаком⁹⁵ изнад џ, ѿц, са (над ким стоји н) и стг, овако: вѣ илѣ ѿ(ѣ)ца и с(н)н[а] и с(вѣ)т(а)гу. У |², односно |³ пак јасно или релативно јасно или можда се на фотографији види с титлом изнад дх и пр[с]: д(8)ха пр[(ѣ)с]т[а]вн се ра[бѣ]. У |³, односно |⁴ јасно или релативно јасно или можда се на фотографији види са

⁹¹ Д. Рашковић, „Прилози познавању средњовековне топографије крушевачког краја”, *Крушевачки зборник* 15 (2011), 153, 160.

⁹² В. горе.

⁹³ В. нап. 92.

⁹⁴ Цртице за преношење речи су наше.

⁹⁵ Уп. *Историја српске ћирилице...*, 180.

титлом изнад бж: в(о)жн [вр]ѣ[т]олом-. У |⁴, односно |⁵ пак, јасно се или можда на фотографији види или би се видело: [ни] в[?ратъ]мир-. У |⁵, односно |⁶ и |⁶, односно |⁷ се јасно или релативно јасно или можда на фотографији види, са титлом изнад њ, овако: [ов]нк[ъ] помѣ- / ни га ѣ(ог)ъ в[ъ]. Колико смо рашчитали, ова три реда разоткривају нам не само горепоменуто старосрпско име (из истог краја!) вретоломни, тј. *Врейоломије*, него и патроним/презиме *Брѣймѣровић/Браймѣровић*.⁹⁶ У |⁷, односно |⁸ пак јасно или релативно јасно или можда се на фотографији види: ца[ръствн] сѣ[омѣ].

Што се тиче датовања овог натписа, примарно по генералном облику словâ, прецизно у време пре 1371. г., а прецизније, у период 1346–1355. г., односно, још прецизније, ? у 1354/1355. г., можемо рећи следеће. Овај натпис би, примарно по специфичном облику слова, ж са горњом извијеном цртом која се спушта надолу, отпр. 'ж',⁹⁷ а које се на натписима у релативно сличном облику проналази на натпису војводе Масна из 1355–1377, и у сличном облику на натпису монаха Доментијана из 1379,⁹⁸ требало оквирно датовати у период друге половине XIV в.

Стога, наше предложено читање, (допуњен) превод и датовање овог натписа били би следећи:⁹⁹ † |² вѣ нѣ ѿ(ъ)ца и с(н)и(н)а и с(вѣ)т(а)го |³ д(с)ха пр[с(ѣ)с]т[а]ви се ра[бъ] |⁴ в(о)жн [вр]ѣ[т]олом- |⁵ [ни] в[?ратъ]мир- |⁶ [ов]нк[ъ] помѣ- |⁷ ни га ѣ(ог)ъ в[ъ] |⁸ ца[ръствн] сѣ[омѣ], У име Оца и Сина и Светога духа! Премину слуга Божји Вретоломије ? Брѣймѣровић/Братмѣровић, нека му је вјечнаја памјат у царству небеском (из друге половине XIV в.).

*Мр Жарко Б. Вељковић*¹⁰⁰
*Војкан Милутиновић*¹⁰¹

⁹⁶ Патроним/презиме *Брѣймѣровић/Браймѣровић* изведено је од личног имена *Брѣймѣ-мир/Браймѣмир* (*Речник личних имена код Срба*, 45–46).

⁹⁷ В. сл. 11.

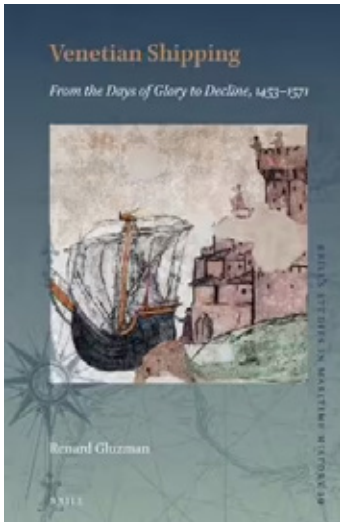
⁹⁸ *Морфологија ћирилских најпѣиса на Балкану*, 19, т. VIII, XII.

⁹⁹ Цртице за преношење речи су наше.

¹⁰⁰ Жарко Б. Вељковић (Београд, 1976), класични филолог, етимолог, ономастичар, историчар језика, нормативиста, палеограф, епиграфичар и генеалог. Е-адреса: saphousatthis@gmail.com

¹⁰¹ Војкан Милутиновић (Краљево, 1983), археолог-конзерватор. Од 2012. године запослен у Заводу за заштиту споменика културе – Краљево као стручни сарадник, археолог-конзерватор, истраживач. Е-адреса: vojkan.milutinovic@zskv.rs

Renard Gluzman, *Venetian Shipping. From the Days of Glory to Decline, 1453–1571*, Leiden–Boston: Brill 2021, XI + 547 pp.
[Ренард Глузман, *Венецијанска морнарица. Од славних дана до назаговања, 1453–1571*, Лајден–Бостон 2021, XI + 547 стр.]

До значајних промена у приступу истраживања историје Венецијанске републике, дошло је шездесетих година XX века, када су глобалне синтезе сагледаване као превазиђене. Овакве измене донела је неколицина научника која се, посматрајући карактеристике Венеције као трговачке државе и доминантне силе на Јадрану, посветила анализи специфичних проблематика и феномена који су се јављали на територији Републике. На овај развој је, 2014. године, указао Герардо Ортали приликом једне конференције о особености венецијанске државе, предочивши како италијански научни круг није био спреман на корак који је 1973. године начинио Фредерик Лејн студијом *Венеција, поморска република* (*Venice. A Maritime Republic*), која је преведена на италијански језик и насловљена као глобална анализа историје Венеције (*Storia di Venezia*).¹ Иако су историчари

Марино Беренго (*La società veneziana alla fine del settecento*, Firenze 1956), Анђело Вентура (*Nobiltà e popolo nella società veneta del '400 e '500*, Bari 1964) и други, својим анализама искорачили из оквира писања великих општих историја, ове тенденције су још увек биле у зачетку. Томе иде у прилог и чињеница да је било потребно да протекне неколико година од кад је Лејн посветио пажњу мариитимној историји Венеције, до интернационалног прихватања оваквог приступа, као и преиспитивања његових теза. Мањом студијом о венецијанским бродовима и бродоградитељима из 1934. године (*Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*) и бројним чланцима, Лејн је поставио темељ многим истраживачима, који су овој теми могли да приђу с познавањем функционисања венецијанског државног бродоградилшта (Арсенала) и општих оквира венецијанског државног транспортног система.

Очекивано је да се, након што је указано на важност засебне и подробне анализе венецијанског прекоморског превоза робе, научници осврћу на тезу америчког медиевисте. Настала на темељима оваквих достигнућа, већ постављених питања и нерешених недоумица Лејна и многих других аутора, књига Ренарда Глузмана *Venetian Shipping. From the Days of Glory to Decline, 1453–1571* представља значајан корак у анализама ове проблематике. Она је резултат докторске тезе одбрањене 2018. године на Универзитету у Тел-Авиву. Аутор се тренутно налази на позицији научног сарадника Центра за медитеранске студије при Универзитету у Хаифи, у Израелу. Објавио је и неколико радова у којима се бави морским рутама, бродским пловидбеним биографијама, карактеристикама

¹ G. Ortalli, "The Genesis of a Unique Form of Statehood, between the Middle Ages and the Modern

Age", *Il Commonwealth veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica. Identità e peculiarità*, a cura di G. Ortalli, O. J. Scmitt, E. Orlando, Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti 2015, 3–13.

венецијанских маритимних обележја и бродоградњом у Венецији.

Монографија се састоји од увода, шеснаест поглавља, закључка и шест прилога. Аутор је у уводу укратко представио изазове истраживања ове проблематике, објаснивши да је, упркос њима, могао да реконструише пловидбу неколико венецијанских бродова и тако укаже на законску и практичну страну транспорта робе. Обрађен је временски период од пада Цариграда (1453) до битке код Лепанта (1571), током којег је дошло до неколико венецијанско-османских сукоба. Резултати су организовани у три целине, а први део (*The Legal, Executive, and Judicial Framework*) посвећен је правном, извршном и судском оквиру венецијанског пловидбеног система. Прво поглавље (*“Venice’s Privilege-Based Merchant Marine”*) поставило је темељ за разумевање овог сегмента. У њему су обрађена основна питања која се тичу венецијанске луке, пловидбених такси и државног надзора пловила која су пролазила Јадраном и пристајала на венецијанским стајалиштима. Објашњено је да за период пре 1495. године није било могуће решити сличне недоумице, пошто су тек тада ректори далматинских области добили инструкције за регистровање бродова који су испловљавали за Венецију. Пажљиво вођена евиденција о пловилима с читаве венецијанске територије, која до тада није постојала, од 1495. године обухватала је бележење имена њихових власника и купаца, податке о посади, врсти робе коју носе, месту утовара и истовара, па је тако значајна за даље разумевање става венецијанске власти према поморском превозу робе. Захваљујући прегледању административних белешки, примећена је употреба термина који су јасно указали да је власт правила разлику између пловила изграђених у венецијанској лагуни, на територији Венеције, Мурана, Торчела, Мазорба, Бурана, Маламока и Кјође (*navi veneziane*), од оних која су настала у бродоградилиштима венецијанских прекоморских поседа (*navi terrieri/nostri; navi venete*). Незанемариве привилегије имали су бродови саграђени у венецијанској лагуни, пошто су само они плаћали умањене лучке таксе у граду, док су други морали да приложе захтев за овакве олакшице. Поједине територије под венецијанском управом допуном статута добијале су повластице у виду посебних услова за превоз робе. Аутор је скренуо пажњу и на то да су сви бродови, настали под окриљем

Републике, имали право да истакну заставу Венеције, али додатна обележја која су говорила о њиховом пореклу из одређеног града или луке нису овом приликом пронађена, већ је само изнета претпоставка о постојању истих.

Фокус другог поглавља (*“The Corridors of Power: Venice’s Maritime Authorities”*) је рад релевантних венецијанских магистратура које су биле надлежне за маритимна питања. Најпре је укратко представљена управна пирамида Републике, на чијем врху се налазио Сенат, као главни орган задужен за државну економију. Будући да је за функционисање венецијанске власти био карактеристичан пренос одређених овлашћења с највиших на нижа и зависна већа, аутор је скренуо пажњу на то како је ово утицало на поморски саобраћај. Током временског периода који ова студија обухвата, одлуке везане за пренос робе доносило је неколико службеника из више надлежних већа. Тако су трговачки конзули од XIII до XVI века вршили процене бродова округлог типа, док овај задатак није био додељен већу Арсенала. Уколико је нека канцеларија била задужена за снабдевање Венеције одређеном робом или за увоз с неке територије, њени службеници су обављали и контролу бродова који су исту преносили. Поред службе Арсенала, главног државног бродоградилишта у коме се обављала провера свих пловила, почетком XVI века, у ова питања били су укључени и Магистрат за трговину и Магистрат за здравство. Ово су била већа која су од Сената добијала налоге за анализу пловидбених питања и издавање здравствених исправа бродовима који су улазили у венецијанску луку.

За разумевање венецијанског транспорта, многоме је значајна систематизација пловила која су била актуелна у XV и XVI веку, њихових карактеристика и намене у преносу робе, па је ова проблематика анализирана у трећем поглављу (*“The Protagonists: The Division of Ships into Classes and Groups”*). Венецијанска власт, вршила је класификацију бродова према њиховом капацитету носивости и структури. Статутом из XIII века била је одређена изградња великих теретњака способних да носе товар од минимум 100 тона, али су прављене и разне барке за пренос мањег оптерећења рекама и муљевитим водама венецијанске лагуне. Законски одређена тонажа венецијанских бродова мењала се с вековима. У XV веку достигла је 1.000 бота

(*botta*, мера за težinu, 1 бота имала је 640 килограма), док су у XVI веку били уобичајени бродови од 400 бота и више, и никад нису достигли носивост пловила из претходног столећа. Измене ове врсте у венецијанским прописима за бродоградњу свакако говоре и о динамици отпремања робе до које је долазило у годинама од XIII до XVI века, односно, о другачијој потражњи и количини одређених добара која су се увозила. Нажалост, овај контекст није разматран у оквиру Глузманове студије, па свакако представља изазов који у будућности може додатно да осветли венецијанску трговину. Аутор се у наставку овог поглавља усредредио на приказ особности округлих бродова типа караке, ратних галеона, марчилијане и појединих пловила средње носивости попут грипа и каравеле.

Капацитет венецијанских бродова објашњен је у наредном поглављу (“Volume, Size, and Loading Lines”), у коме је укратко скренута пажња на основне мере тежине које су употребљаване у администрацији Републике. Примећено је и да се носивост неког брода одређивала посебним јединицама коришћеним за вагање неког терета. Будући да због различитог својства робе нису постојале универзалне мере, пронађено је неколико начина изражавања запремине неког теретњака. Способност да понесе одређену тонажу рачунала се утоваром већ измерене робе. Када би се, услед тежине утоварене робе, достигла дозвољена линија потапања пловила у воду, његова носивост била би дефинисана као једнака украином терету. За већа пловила користила се математичка формула, а све послове овог типа и евиденције редовно су водили државни службеници, чији састав се временом мењао.

У петом поглављу (“‘Safety First’: Rules for the Safety and Security at Sea”) посвећена је пажња значају разних безбедносних мера предузиманих пре почетка пловидбе, попут осигурања и наоружања брода. Испловљавање није било могуће пре провере која је била прописана венецијанским поморским законом. На првом месту, спречавано је претоваривање које је могло да доведе брод у ризик од потапања на отвореном мору. Аутор је указао на мере које су почев од XIII века уводили трговачки конзули и други надлежни. После обављене контроле пловила, службеници су стављали знак у виду крста који је био обележје дозвољене линије потапања брода од терета који је на њега био украин.

Управа у венецијанским поседима поступала је идентично, па је тако статутом града Сплита било одређено да је обавеза неколико одабраних племића да врше овакве провере. Од значаја је било и правилно баластирање, које је подразумевало утоваривање робе одређеним редоследом како би се постигла равнотежа. Показано је и на који начин је долазило до формирања трговачких конвоја, а чији услови су уписивани код нотара. Бележени су састав посаде, које су биле обавезе капетана, на који начин је пловило морало бити наоружано, како је требало да изгледа систем комуницирања два брода из истог конвоја на мору, као и на који начин се вршила контрола бродских конопаца пре испловљавања.

Предмет шестог поглавља (“Navigating Fiscal Chaos”) је порески систем којем су подлегали сви бродови који су испловљавали или упловљавали у Венецију. Овом приликом дат је основни преглед само оних дажбина које су наплаћиване у престоници Републике. Трошарине у лукама венецијанских поданика, како је аутор то нагласио, увек су зависиле од локалних услова, статута и разних измена које су временом настајале, па о њима није било речи у овој студији. Ослобођени плаћања били су бродови који су довозили со и материјал за изградњу, као и сва пловила која су доносила намирнице у кризним периодима. Ратне године биле су време када су бродовласницима најчешће додељиване привилегије, како би се надоместиле одређене несташнице у граду.

Наредно поглавље (“From Forming to Dissolving a Shipping Company”) уједно је и увод у други део (“Shipping Enterprise and the World of Round Ships”) ове студије, у којем је Глузман желео да прикаже какву су улогу у венецијанском транспорту имала пловила округлог типа, и како је изгледао њихов животни век од изградње до пропадања. Потпуно оправдано, на почетку овог поглавља указано је на бродоградилшта која су постојала у Венецији. Поред државних места за изградњу (Арсенал), постојали су и приватни, мањи простори у виду муљевитих, непреграђених обала с истом наменом (*squeri*). Ових градилишта било је на самом улазу у венецијанску луку, на више места у Венецији, затим на околним острвима, попут Повеље, али и на другим местима италијанске обале под управом Венеције, као што је то био Каорле. Објашњено је које су биле обавезе власника великих бродова и њихових капетана према венецијанском закону. Постојала је подела на два-

десет четири удела у власништву, а свако је био одговоран за један посао, било да се радило о надгледању изградње, састављању посаде или осталим дужностима. Овом приликом показано је и како је настајала документација коју је један венецијански брод морао да поседује. Од важности за пловидбу, био је меморандум који је власник писао капетану и тако му предочавао све његове обавезе на броду. За сигурност товара, значајно је било осигурање, бродски дневници, који су касније коришћени као доказни материјал на споровима, као и нотарски записи о хаварији. Муљевито подручје венецијанске лагуне изискивало је и другачије мере за истоваривање робе с бродова високог газа, чији је прилаз у плиткој води био отежан. Ради растерећивања пловила вршио се истовар на отвореном мору (*libamento*), након чега је роба преносена до града мањим баркама и сплавовима. Пошто су многе штете настајале због оваквог поступања с теретом, проналажена је алтернатива у околним лукама венецијанске лагуне, попут Маламока, или градовима Истре, који су због мале удаљености од Венеције, били најпогоднији за ослобађање брода великог товара.

Бродске биографије било је могуће реконструисати сакупљањем раштрканих података о пловидбама, бродоломима, поправкама и купопродаји одређеног брода. Саставивши три овакве историје о пловилима насталим у Венецији с краја XV и током прве половине XVI века, аутор је у осмом поглављу (“Ship Biographies”) представио на које су све проблеме наилазили њихови власници и колика је била неизвесност њихове зараде, а колико улагање у изградњу једног брода. Показано је и да је држава откупљивала напуштене бродове, уколико нису процењени велики трошкови реновирања, а расклапање би уследило, када обнова није више била исплатива.

У деветом поглављу (“The Lifespan and Life-Cycle of Mediterranean Ships”) Глузман је скренуо пажњу на ређе анализирани разлоге пропадања бродова, на које су у великој мери утицали бродски црви. Таласи који су их заплускивали, скидали су први слој дрвета са пловила и на тај начин стварали погодне тле за настањивање бродских црва, па би рестаурације биле неопходне већ након две године коришћења. Неколико венецијанских лука, попут Корчуле, Крфа, Кандије и Фамагусте, пружале су разне услуге обнављања, а постојала је и могућност да се црви уништа-

вају уз помоћ катрана и борове смоле. Аутор је реконструисао и испитао маршруте двадесет једног брода, од којих је само једанаест служило сврси дуже од десет година. Без обзира на ове податке, Глузман се није усудио да установи просечан животни век трговачке флоте, за шта је сматрао да је неопходно употребити математичку формулу. Закључено је да је држава охрабривала изградњу нових бродова, пре него рестаурацију старих. На тај начин, постизао се баланс између понуде и потражње, пружала се подршка занатском сектору и подстицао обрт капитала. На основу прикупљених извора урађена је процена трошкова изградње и реконструкција чињеница које су могле да утичу на њено поскупљење.

Десето поглавље (“Can We Assess Profitability?”) бави се особинама превоза робе у Венецији, условима закупа пловила за отпрему добара и профитом који је у корист државе произилазио из истих. Закуп транспорта једним пловилом могао је да се обави за цело путовање или само за једну руту, а у уговору је назначавано и договорено време потребно за утовар робе и њен истовар. Аутор је приметио да се као честа, неразјашњена проблематика у историографији, јавља питање нејасне разлике између власништва брода и заједничког учешћа у пловидби, па се посветио подробнијем тумачењу ове појаве. Закључено је и да је до прве две деценије XVI века, отпремање робе морским путевима посматрано као уносан посао, чији профит је опао с повећаним трошковима конструкције бродова. У наредном периоду то је надомештено улагањем у пољопривредне производе, чији се извоз показао као исплатив.

У трећем делу студије (“‘Venetian Shipping during the Commercial Revolution’ Reconsidered”) Глузман је преспитао тезу коју је 1933. године изнео Фредерик Лејн², о изазовима на које је наилазио венецијански транспорт на прелазу у XVI век. Указавши на његово стање у периоду од 1453. до 1489. године, аутор је у једанаестом поглављу (“Fortunes Begin to Ebb, 1453–1489”) направио увод у ову проблематику. Доба великог успеха забележено је у првој половини XV века и везује се за проширење венецијанске власти на Далмацију и Егејско море, због чега је дошло до

² F. C. Lane, “Venetian Shipping during the Commercial Revolution”, *The American Historical Review* 38/2 (1933), 219–239.

пораста радне снаге значајне за рад трговачке флоте. Док је Лејн заговарао теорију да венецијанско-османске ратове не треба посматрати као разлог кризе поморског отпремања робе преко Венеције, која је наступила у другој половини XV века, и да то представља заблуду историчара политичке историје, Глузман је навео неколико фактора због којих је сматрао неопходним да се ова теза преиспита. Током рата крађе товара биле су учестале, а неретко су венецијански бродови продавани странцима. Због османских освајања венецијанских прекоморских лука, јављале су се и промене на рутама и нова обавезна стајалишта, што је аутор представио као додатну компликацију за увоз и извоз робе.

Последња деценија XV века била је период реформи које је спровела венецијанска власт, како би повратила у ратним годинама изгубљену контролу над поштовањем државних закона, па је фокус дванаестог поглавља ("The Roaring Nineties and the War with the Turks, 1490–1502") раздобље од 1490. до 1502. године. Најпре је аутор истакао програм закона, који је донет 1490. године, нагласивши да је он често неправедно запостављен у историографији, иако је био ефикасан. Једна од одредби односила се на већу контролу увоза вина са Крита, па је бродовима изграђеним на целој венецијанској територији дата дозвола за утоварање терета за увоз у Енглеску и фламанску регију, а заузврат су им биле обећане пореске олакшице. Аутор је закључио да је, упркос додатним новчаним стимулацијама за изградњу или куповину пловила, неуспех ове идеје био изазван контрареформама Енглеске, која је повисила таксе за стране бродове који су превозили малвазију (вино грчког порекла). У прилог овим покушајима за обнову транспорта, нису ишли и све чешћи пљачкашки напади пирата и гусара, као и недостатак готовог новца у банкама. Почетак новог рата с Османским царством (1499–1502) донео је стагнацију у преносу робе, пошто су трговачке галије биле коришћене у поморским биткама, а Венеција је после овог сукоба забележила и неколико уништених бродова округлог типа. Такође, конкуренти, попут француских, ђеновљанских и каталонских превозника, искористили су венецијанско одсуство у левантинским лукама. Убрзо је уследио нови програм обнове, који је држава покренула 1502. године и њега је аутор оценио као потез који је само „потврдио пораз”. Страним бродовласницима био је дозвољен

пренос робе са венецијанских прекоморских поседа, уведени су и новчани подстицаји грађанима за новоградњу, а по први пут ово је важило и за бродоградилшта на Криту.

У наредном поглављу ("Venetian Shipping in Crisis, 1503–1526") обрађен је период од 1503. до 1526. године, који је оцењен као време кризних година за венецијански транспорт. Укратко је преиспитано у којој мери је била успешна реформа из 1502. године, чије је задовољавајуће резултате изнео Фредерик Лејн, а на које су многи историчари позитивно реаговали. Супротно томе, аутор ове студије уочио је да предузете мере нису биле делотворне, пошто није било успеха на пољу изградње нових бродова, а новчани подстицаји укинута су већ 1507. године. Осим тога, откриће Рта добре наде, који је Португалу омогућио брз и јефтинији пренос зачина у Лисабон, у коме су цене бибера биле знатно ниже, донео је нове потешкоће за венецијанско тржиште. Некада задужена за снабдевање целог Запада зачинима с Истока, венецијанска трговачка флота враћала се у овом периоду из Александрије и Дамаска с малим товаром, па је временом опао број полазака трговачких галија из Венеције. Рат с Камбрејском лигом (1509–1516) додатно је утицао на финансије Републике, па се одлазак трговачких галија у Александрију додатно проредио, пошто су пловидбе биле организоване сваке друге године. Власти у Венецији покушале су да одлукама из 1514. и 1524. године увећају увоз робе са Леванта, па су приватним бродовласницима дате привилегије за пренос зачина и скупозцене источњачке робе, а страна пловила била су знатно строже контролисана. Због све јачег учешћа других јадранских лука у трговачком саобраћају, предузете су мере да капетани не би усмеравали терет ка Анкони и другим местима на западној обали Јадрана. Значајну улогу у овим контролама имао је Крф, као војна и контролна база пловила, чији су становници на сопствени захтев добили одређене привилегије за учешће у отпремању робе ка Венецији. Осим политичких догађаја, аутор је скренуо пажњу на подједнако значајне природне непогоде које су отежале нормално функционисање венецијанског транспорта. Указавши да је од краја 1490. године река Брента постала опасност за венецијанску лагуну, доноси се у току 1510–1511. године све више речног песка, објаснио је како је замуљавање канала Фуоза, Маламока (улаз у лагуну на потезу Лидо-Пеле-

стрина) и Кјође (пристаниште и насеље на југу лагуне) смањило дубину воде и отежало прилаз трговачким бродовима.

Петнаесто поглавље (“A Period of Stagnation, 1527–40”) говори о периоду стагнације који је уследио као последица негативних утицаја, објашњених у претходним поглављима. Почев од 1527. године забележене су велике олује и поплаве које су задесиле Венецију и њено залеђе, што је проузроковало велики броја бродолома у року од две године и смањило државне приходе од поморских такси. Због лоших усева, уследио је период глади, а пошто венецијанске резерве жита нису биле довољне за читаву популацију, власт је делила новчане награде онима који су се обавезали да увезу жито. Може се закључити да су претходно наведене промене, политичке или природне, измениле положај Венеције у медитеранској трговини, или јој барем отежали одржавање завидне улоге посредника у робној размени између Истока и Запада у овом периоду. Аутор је указао на чињеницу да су главне последице били високи трошкови осигурања, неисплативи у поређењу с потенцијалним добитима, док су племићи ангажовани у трговачким конвојима избегавали плаћање такси и сарадњу с трговцима. Ова ситуација нагнала је венецијански Сенат да 1534/35. године донесе уредбу о реформама транспорта робе Медитераном. Она је подразумевала укидање увозних такси на бибер, као и издавање зајма и одређених привилегија грађанима венецијанског залеђа ради улагања у изградњу изван градских бродоградилшта.

У шеснаестом поглављу ове студије (“The Emergence of New Players in Maritime Transport, 1541–71”) приказане су последње примећене промене које су у периоду до 1571. године настале, а које су у великој мери деловале на измену традиционалног венецијанског увоза и извоза робе. Следећи пример тада истакнутих јадранских лука, попут Анконе, власт је наставила с реформом економске политике, па је издата дозвола странцима за извоз појединих сировина у Сирију и остале османске територије, а роби пореклом са Балкана и егејске обале укинули су 1541. године царинске таксе на две године. Повлачење племића из трговине и увоза робе са Истока трговачким галијама, учинило је да обични

грађани и власници бродова округлог типа, дођу до изражаја у послу, који је некада био строго резервисан за највише представнике венецијанског друштва.

На основу сакупљених података анализираних у шеснаест поглавља изнета су незанемарива сазнања о венецијанском поморском транспорту. Указано је на испреплетаност приватног и државног бродовласништва и на то да су исти људи често били укључени у функционисање оба сектора. Аутор је с правом у свом закључку на крају књиге истакао да „16. век није био сјајно доба за једног Венецијанца који је поседовао брод”. Стиче се представа да, упркос покушајима власти да подстакне изградњу бродова и учеста њихове поласке из венецијанске луке, за многе у овом периоду није било превише исплативо улагати у пловила. Будући да су бродски папири за XVI век сачувани у малом броју, као и да су подаци у њима делимични, аутор је наишао на изазове, попут немогућности потпуне реконструкције венецијанске пловидбе у периоду између 1453. и 1571. године. На крају студије Глузман је путем шест прилога представио систематизовану и до сада необјављену документацију о венецијанским бродовима која је за период од 1480. до 1571. године остала очувана у Државном архиву Венеције. Допринос аутора, изнесен у првом прилогу, огледа се у идентификацији неколико бродова који су обављали превоз робе од 1480. године, имена њихових власника, капетана и капацитета носивости. У посебном додатку скренуо је пажњу на бродове венецијанских прекоморских поседа (*stato da mar*) и потребу да се њима посвети посебна, подробнија анализа, пружио је преглед њиховог постојања од 1499. године на примеру крфске, критске и корчуланске морнарице. Издвојено, табеларно је представљен и животни век двадесет једног венецијанског брода, дестинације на које су ишли, године када су предузимане пловидбе, као и њихов број. У два одвојена прилога приказане су цене изградње бродова, њихова вредност, укупна добит која је од њих ишла државним канцеларијама, док је последњи додаток у овој студији послужио аутору да скрене пажњу на значајне приходе које је маритимни транспорт доносио по предузетом путовању.

Мср Марија Андрић
Историјски институт Београд
andric.marija.ma@gmail.com

Борис Стојковски, *Цар Јован Ненад: живојџ, дело и наслеђе*.
Српски институт, Будимпешта 2018, 272 стр.

Књига је резултат вишегодишњег истраживања извора и литературе разних провенијенција. Њен централни део чини поглавље „Историјски оквир” (59–111), које кроз поглавља „Ступање на историјску позорницу” (59–61), „Порекло и име” (61–73), „Између три ватре” (73–102) и „Крај” (102–111) покрива најважније етапе у покрету цара Јована Ненада. Остала поглавља су: „Предговор” (9–12), „Увод” (13–17), „Шта се зна о Цару Јовану Ненаду? Оглед о изворима и историографији” (19–42), „Земља подељена на три дела (43–58)”, „Људи и идеологија” (113–150), „Четири века после” (151–177), „Цар Јован Ненад и његово доба у књижевности и публицистици” (179–195), „Цар Јован Ненад у публицистичким делима” (197–198), „Закључна разматарања” (199–205) и сажети на мађарском (225–232) и енглеском (233–240). Књига садржи попис извора и литературе (207–223), илустрације (241–256) и индекс личних (257–264) и географских имена (265–271).

Главни ток свог, иначе фактографски богатог приповедања, аутор с времена на време прекида полемикама о могућим развојима

догађаја. Стручним читаоцима ће се то можда учинити интересантним, што је мање вероватно за шири круг читалаца. Међутим, колико год се чинило да је аутор исцрпан у приповедању, остаје утисак да је неупоредиво више простора утрошио расправљајући о ономе што се тешко, или готово никако не може проверити, него о анализи извора, који су не само сачувани, него и доступни на интернету. Свакако да није без значаја ауторова завидна способност реконструкције догађаја, који су, или изостављени, или недовољно описани у историјским изворима. Спекулативни елементи књиге, читаоцима навиклим на детективске наративе, сигурно ће се допасти.

Међутим, не треба заборавити да су у фокусу историјске науке ипак извори, док су хипотезе оправдане једино као последње средство. Управо строжи критеријуми вредновања извора чини историју различитом у односу на друга хуманистичка поља, нарочито новинарски занат, који пружа лепезу невероватних могућности (клевета, фикција, мистификација итд.). Имајући у виду више стандарде историје, с правом се може претпоставити да неће сви читаоци једнако реаговати на цитирање новинарске приче Миодрага Радојчина, који без јаких основа доводи ходнике испод Суботице у везу са царем Јованом Ненадом. Спомињање локалног новинарског ауторитета, без сумње је ауторов омаж старом познатнику. Међутим, гледано строго историографски, оно није корисно, јер нимало не доприноси научном дискурсу. Историчар се с правом мора наћи зачуђен над чињеницом да је ово питање добило место у озбиљној научној расправи, поред толико питања која и даље отварају, како аутор и сам признаје на више места, парцијално проучени извори. Према томе, недопустиво је да су извори, који су без сумње значајни за покрет цара Јована Ненада, анализирани несразмерно свом пуном значају, као да су њихови подаци безначајни у односу на непровериве хипотезе и новинарске „патке”.

С друге стране, за историографију су далеко значајнија ауторова тумачења историјских извора, јер је то моменат када се

историчар најбоље препознаје. Наравно, било би превише строго рећи за аутора, иза којега стоје десетине објављених студија, укључујући и неколико на страним језицима, да се није показао на висини задатка, али свакако неће бити ни претерано ако се каже, да је могао дати подробију анализу. Управо тамо где је могао засијати привлачном снагом вишпеног и минуциозног анализатора, аутор је понудио бледуњава, летимичне погледе: „Из ове дуге преписке, која се некад чини бесконачном, па и беспредметном, за историчаре и све оне који се баве добом цара Јована Ненада остало је обиље грађе” (стр. 91). Отприлике тако гласи ауторов општи суд о фактографски богатој преписци трансилванијских градова и господара. Напротив, утолико је добро и предметно, уколико је извора више, јер је тако већа шанса да исплива на површину податак који може бацити светлост на догађаје. Тако нешто је илузорно очекивати у обратној ситуацији – тј. оскудици извора, која пружа плодно тле само за фантазије. Да је аутор више пажње посветио изворима, не само што би уочио још много релевантних података, него би, штавише, и надопунио празнине и исправно грешке у читању неких извора. Примера ради, Беатриче Дајковичу је из писма Петра Перењија магистрату трансилванијског града Бистрици од 15. априла 1527. испустила детаљ који је, чини се, кључан за добијање потпуније слике о покрету цара Јована Ненада: “*Quequidem flamma licet nunc in Hungaria seviat, non minus tamen Transsilvaniam quoque eadem vestri (?) arbitramur*” (Daicoviciu, Beatrice. 1964. *Orașele din Transilvania și răscoala lui Iovan Nenada. Studia universitatis. Babeș-Bolyai. Series Historica I: 38*). Заправо, реченица треба да гласи: “*Quequidem flammia licet nunc in Hungaria seviat non minus tamen Transilvaniam quam eadem uri arbitramur*” (Arhivele Naționale ale României-Cluj, Primăria orașului Bistrița Seria 1, Nr. 861). У преводу: „Премда пожар сада бесни у Угарској, ипак сматрамо да ће ништа мање од ње (тј. Угарске) запалити и Трансилванију.” Пошто је разјашњено која је реч у питању, дакле не заменица *vestri* (ваши), него глагол у инфинитиву *uri* (запалити), онда постаје јасна и следећа реченица: „(Јер видимо да Влаха у Трансилванији има више него Раца (Срба) у Угарској, који са Рацима исповедају исту веру и већ нам се налазе (буквално куцају нам, ударају нам) пред вратима” (лат. *Quoniam Valachos in Transilvania multo plures quam Rascianos in Hun-*

garia videmus existere, qui cum Rascianis unam eandemque sectam profiteantur et pulsant iam antefores). Дакле, Перењи се прибојава да би покрет цара Јована Ненада, који му је препречио пут до Темишвара (*iter nostrum per vilissimum Rascianum Czar Iwan interceptum adeoque oclusum ut non solum in Themeswaar intrare nequivimus, sed nec quempiam immittere potuimus*), могао укључити шире масе Влаха (Румуна) и на тај начин, ионако критичну ситуацију додатно усложити. Могуће је да је то и била намера цара Јована Ненада, који је као вичан вођа свакако био упознат са приликама у Јужној Угарској и знао како да их преокрене у своју корист. Међутим, она није могла да буде реализована, а разлог томе треба тражити управо у изворима који се тобоже чине „непрегледним”, па и „беспредметним”. Другим речима, управо у неуспеху цара Јована Ненада да се повеже са ширим влашким масама, које су само у Трансилванији били бројнији од српских маса у Угарској, леже дубљи узроци пораза и слома његовог покрета.

Срби, колико год су били бројни у Угарској, сами нису могли изнети терет династичког рата између Фердинанда I Хабзбуршког и Јована Запоље. Само у широј коалицији могли су опстати као трајни војни фактор. То је постало јасно и представнику хабзбуршке куће у тaborу цара Јована Ненада, Јовану Хабарданецу. Зато је он склопио са српским војводама и главешинама (*cum vaivodis et praefectis Rascianis*) споразум, који је оснажен обојаном телесном заклетвом. Наиме, Срби су га са своје стране изабрали за свог капетана, а он се заузврат обавезао да ће, уколико цара Јована снађе некаква несрећа, или пак пропаст, преузети вођство над српским снагама унутар и изван међуречја Тиса-Дунав и остати с њима утаборен у једном делу Бачке жупаније, све до доласка царских снага. О томе сведочи једно писмо од 26. маја 1527. које је објавио Јене Сенткларан (*Szentkláray, Jenő*. 1885. *Levelek Csernoevics Nenád (Iván Czár) a “Fekete Ember” történetéhez. Történelmi Társulat. Budapest. 1911. 510–511*). Стојковски верно преноси кратак опис овог писма који је саставио Сенткларан, али чини се да је дао превелик значај споразуму Срба и Хабарданеца. Наиме, Стојковски на основу секундарног извора приказује (*Czimer Károly*) развој догађаја након смртног равања цара Јована Ненада у Сегедину: „Трупе Цара Јована Ненада су се изгледа повукле ка Бачкој, где је, по ранијим упутствима краља и потоњег римско-немачког цара

Фердинанда Хабзуршког, требало да сачекају његов долазак у Угарску да се супротставе Запољи и Османлијама. Намера Хоберданеца и других заповедника, па и српских војних команданата, очигледно је била да уједине трупе које су биле расуте, што након пораза код Сеђфалуа, што након рањавања цара Јована и његовог пребацивања у Торњош, где је потом, недуго затим, и скончао свој живот” (стр. 108). Ако се ови наводи прихвате као тачни, онда је нужно претпоставити да је повлачење српских снага после рањавања цара Јована Ненада у Сегедину текло уредно, а не, како описује Ђорђе Сремац и како сам Стојковски прихвата, у потпуном хаосу. Само једна од две могућности је вероватна, јер једна искључује другу. Прелазак из хаотичног у уређено стање није једноставан војни маневар, чак ни у условима савременог ратовања, а камоли у средњем веку. Осим тога, тешко је замислити да је један странац, какав је био Хабарданец, барем привремено окупио расуте српске снаге. Чак и ако је то био случај, опет остаје простора за чуђење: војска која је вична таквим „чудима”, сигурно не би дозволила да њен командант, цар Јован Ненад, своје последње тренутке проведе усамљен, ако се не рачуна „друштво” које му је правио његов немезис Балинт Терек, господар Суботице.

Аутор се бори против романтичарских тумачења историје, али понекад, несвесно, и сам подлеже њиховом утицају, јер превише простора даје рецепцији цара Јована и његовог покрета у XX веку. То нарочито показује код портретисања Фабијана Литерата, изасланика цара Јована Ненада у Бечу. Литерат засигурно јесте „страним посланицима објашњавао за које се то циљеве бори његов господар”, то је уосталом био и смисао његовог боравка на Бечком двору, али нема доказа, нити постоји икаква могућност да је био најважнији идеолог, *spiritus movens* покрета

цара Јована Ненада (стр. 128). Католички свештеник је у српском покрету могао само да буде хабзбуршки шпијун. Ту могућност отвара писмо Јована Хабарданеца од 26. маја 1527, у којем он моли Бечки двор да пошаље кући Фабијана Литерата, а да остави само Јована Долића као представника цара Јована Ненада: “*Fabianum remitti petit, Iobannem castellatum vero retineri apud Maiestatem regiam*”. Очигледно је да се Фабијан Литерат налазио више под командом бечких власти него цара Јована Ненада. Другим речима, биће да је Фабијан Литерат некако наметнут цару Јовану Ненаду за тумача његових интереса на Бечком двору.

Књига пружа чврсту основу за истраживање покрета цара Јована Ненада и његовог времена. У њеној основи леже разнородни извори, о којима смо говорили. Свакако су највреднији савремени извори: кореспонденција трансилванијских градова и писма које је Сентклараи пронашао у Бечу. Обе групе извора свакако заслужују дубљу анализу од школског препричавања аналитичког инвентара. С друге стране, рецепције, новинарске „патке” („Мистериозни ходници Црног Цара”) и сл., супротно ауторовим очекивањима, не дају књижи већи колорит, него јој управо супротно, нарушавају основну концепцију. Пружајући простор „локалним ауторитетима”, који су по природи посла приморани да, ради боље прође новинског тиража, далеку прошлост учине непосреднијом, па и по цену уношења сензационализма, прикривеног маском наивног питања, мистерије, занимљивости итд., аутор посредно отвара теме које немају много везе ни са историјом, ни са науком. Међутим, за исказивање личних, интимних емоција више простора пружа књижевност. У историографским расправама важе друкчији принципи, у чијој је основи тацитовска *Sine ira et studio*.

Мр Владимир Нимчевић
Суботица
nvlado1991@gmail.com

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

АЛЕКСАНДРА ВУЛЕТИЋ (Брчко, 1972). Виши научни сарадник Историјског института Београд.

Основне (1995, *Видело као извор за њолићу Српске најредне сѣранке*), магистарске (2001, *Породица за време грује владе кнеза Михаила*) и докторске (2008, *Брак у Кнежевини Србији*) студије завршила на Одељењу историје Филозофског факултета Универзитета у Београду. Област истраживања: друштвена историја Србије у XIX веку, историја породице. Приредила: *Дневник: љивајни и јавни живои*, I–II, Београд 2005. (коаутор са М. Јагодићем); *Дневник: љивајни живои*, Београд 2006–2007. (коаутор са Н. Крстићем).

Важнија дела: *Породица у Србији средином XIX века*, Београд 2002; *Између њосела и балова: Живои у Србији у XIX веку*, Београд 2005. (коаутор); *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008; *Наличја модернизације. Српска држава и друшћиво у време сћицања независности*, Београд 2017. (коаутор); *Пресћони Крађујевац*, Крагујевац 2019. (коаутор).

АНДРЕЈ ЈЕФТИЋ (Сарајево, 1984). Научни сарадник у Институту за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду.

Дипломирао је теологију на Православном богословском факултету Универзитета у Београду (2009). На истом факултету је докторирао 2016. (*Рецејција свећих оћаца у дјелу Томаса Ф. Торенса: љајрисћичка љеолођја и савремена наука*). Радио је као асистент (2010–2016) и доцент (2016–2022) на Православном богословском факултету Универзитета у Београду. Од 2022. је истраживач приправник на Институту за филозофију и друштвену теорију у Београду. Бави се патристичком теологијом и филозофијом, односом теологије и науке и савременом православном теологијом. Приредио зборнике: *Теолођја у јавној сфери* (Требиње 2015), *Вера и мисао у врилоћу времена: међународни зборник радова у часћи мийрођолића Амфилохија (Раговића) и ејискоја Аћанасија (Јевћића)*, Београд–Подгорица–Фоча 2021. (коаутор).

Важнија дела: *Synodality: a forgotten and misapprehended vision: reflections on the Holy and Great Council 2016* (коаутор), Alhambra (California) 2017.

ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ (Ђала, Банат, 1932). Професор Филозофског факултета Универзитета у Београду у пензији.

Дипломирао 1957, магистрирао 1962, докторирао 1957. (*Хрвајско-ујарска најодба 1868. године*) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. За доцента на Филозофском факултету у Београду изабран 1967, ванредног професора 1973. и редовног 1979. Од 1981. био је шеф Катедре за националну

историју новог века. За дописног члана САНУ изабран је 1981, а за редовног 1991. Од 1982. је директор Архива САНУ. Члан Председништва САНУ је од 1995. Секретар Одељења историјских наука постао је 1998. године. Научно интересовање везано је за шири простор јужнословенских земаља у раздобљу од XVIII до XX века. Бави се историјом Срба у Угарској и Хрватској, српско-хрватским односима, југословенском идејом и настанком геноцида у НДХ. Посебно је изучавао политичку историју, историју друштва и друштвених покрета, као и културну историју. Из тих области написао је и објавио више од 250 радова (монографија, студија, чланака, расправа и есеја).

Важнија дела: *Хрвајско-угарска најодба 1868. године*, Београд 1969; *Пројекат кнеза Милоша Обреновића: 1824–1825*, Београд 1973. (коаутор); *Историја српске штиамје у Угарској: 1791–1914*, Нови Сад 1980; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париској мира до Берлинској конгреса 139 (1856–1878)*, књ. 1, Београд 1983. (коаутор); *Српско-хрвајски односи и југословенска идеја у другој половини XIX века*, Београд 1988; *Историја Срба у Хрвајској и Славонији: 1848–1914*, Београд 1991; *Програми и стипендије српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991; *Из историје Срба и српско-хрвајских односа: (студије, чланци, расправе и есеји)*, Београд 1994; *Грађа о Србима у Хрвајској и Славонији: (1848–1914). Књ. 1, 1848–1883*, Београд 1995; *Грађа о Србима у Хрвајској и Славонији: (1848–1914). Књ. 2, 1884–1914*, Београд 1995; *Леци на српском језику: (1848–1849)*, Нови Сад 1998; *Геноцидом до Велике Хрвајске*, Нови Сад – Београд 1998; *Знамениити Срби о Хрвајима*, Нови Сад 1999; *Бискуп Широсмајер у светлу нових извора*, Београд–Чачак 2001; „*Меморандум САНУ*” *под ударима политике*, Београд 2002. (коаутор); *Из прошлости Срема, Бачке и Баната*, Београд 2003; *Историографија у служби политике*, Јагодина 2004; *Јаца Томић: политички портрет: 1856–1922*, Нови Сад 2006; *Бискуп Широсмајер: Хрвај, великохрвај или Југословен*, Јагодина 2006; *Кнез Милош Обреновић и Бакова буна*, Смедеревска Паланка – Кусадак 2009; *Досије о генези геноцида над Србима у НДХ*, Нови Сад 2009; *Историчар у времену преломних и судбинских одлука (интервјуи и изјаве 1985–2010)*, Нови Сад 2011; *Хрвајске прејензије на Војводину и Босну и Херцеговину од 1848. до данас*, Зрењанин–Београд 2012; *Срби у Угарској: 1790–1918*, Нови Сад 2013; *Прилози за новију историју САНУ: (о Меморандуму, САНУ и њеном руководству)*, Београд 2014; *Зайамћења*, Нови Сад 2016; *Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској*, Нови Сад 2014; *Великохрвајске прејензије на Војводину, Босну и Херцеговину*, Београд 2017; *Јасеновац*, Београд 2017. (коаутор); *Историчар у времену преломних и судбинских одлука (интервјуи и изјаве 2010–2018)*, књ. 2, Нови Сад 2019; *Грађа за историју српско-хрвајских односа и Срба у Хрвајској 1848–2014*, Београд 2019. Више књига преведене су му на енглески и француски језик, а неке су објављене у више издања.

СРЂАН РУДИЋ (Прокупље, 1968). Научни саветник Историјског института Београд.

Дипломирао је 1994. на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, где је 2000. одбранио магистарску тезу *Власићела Илирској грбовника* и 2005. докторску дисертацију *Босанска власићела у XV*

веку. У Историјском институту ради од 1996. године. На Филозофском факултету у Косовској Митровици Универзитета у Приштини од априла 2005. до октобра 2007. године држао је наставу из предмета Историја народа Југославије у средњем веку до XII века и Историја народа Југославије у средњем веку од XII до XV века. ВД директор Историјског института био 2010–2011, и директор 2011–2019. Главни је уредник часописа *Иницијали* – часописа за средњовековне студије. Члан је уредништва *Зборника Мајнице српске за историју*. Област истраживања: национална историја средњег века, пре свега историја босанског краљевства, хералдика и критичко издавање ћирилских извора.

Важнија дела: *Власићела Илирској њрбовника*, Београд 2006; *Босанска власићела у XV веку*, Београд 2021; *Балшићи: њосиодари Зеће*, Београд 2021.

НИКОЛА СТАНКОВИЋ (Београд, 1994). Мастер историчар.

Диплому основних студија стекао је 2019. године на Одељењу за историју (Катедра за историју Југославије) Филозофског факултета Универзитета у Београду. Мастер студије завршио 2020. (*Југословенска војска ван Отаџбине 1941–1947*). Научно-истраживачка делатност: историја југословенске краљевине, емигрантска влада Краљевине Југославије, њене оружане снаге у избеглиштву и окупираној отаџбини, међусавезничка висока политика у току Другог светског рата и српска политичка емиграција настала по свршетку ратног сукоба.

ЗОРКА ШЉИВАНЧАНИН (Жабљак, 1985). Сарадник у настави на Катедри за савремене грчке и византолошке студије Кипарског државног универзитета у Никозији (Кипар).

Завршила је основне и мастер студије на Катедри за неохеленске студије Филолошког факултета Универзитета у Београду. Докторирала је грчку књижевност на Катедри за византолошке и савремене грчке студије Кипарског универзитета [*Реџеиџија Ф. М. Досиѡјевској у Грчкој. Криџишке и ѡревоџи (1877–1929)*]. Уџи предмет њеног научног интересовања обухвата грчку књижевност XX века, транслатологију и теорије реџепџије. Сем научне каријере бави се и књижевним преводилаштвом. У њеном преводу објављено је пет прозних дела и три књиге поезије. Такође, председница је огранка Удружења пријатеља Никоса Казанџакиса за Црну Гору и заменик уредника научног часописа *Akropolis: Journal of Hellenic Studies*. Ангажована је тренутно као сарадник у настави на Кипарском универзитету.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Авксентије (митрополит) 99
Аврамовић, Рајко 89
Аврамовски, Живко 63–64
Агнидис, Атанасиос 72–73
Агушевић, Илијас 68
Александар Обреновић 13
Аливизатос, Амилака 39–41
Амирато, Сципион 15
Ана Комнина 10
Андреја (Андра) (ктитор цркве) 85–87
Андријашевић, Живко 8
Андрић, Јелисије 40
Андрић, Марија 114
Анжуџи 8
Антонијевић, Ненад 68, 75–76
Аргиропулос (министар) 67
Атанасије Јевтић (владика) 26, 30, 34, 119
Ахмет Зогу (албански краљ) 61–68, 70, 72–79
- Бабовић, С. 100
Балдуин II (цар) 8
Балти (фамилија) 9
Балцо (del Balzo) 16
Балша 9, 11, 14
Балша I 10
Балша II 10–11
Балша III 12
Балша Балшић (син Франка) 13
Балша Баринич Биволичкић 12
Балшићи 7–16
Банковић, Сава 78
Барјактар, Мухарем 67, 69, 71, 74–75
Баркер, Елизабет (E. Barker) 66, 75, 77
Барлети, Марин 13
Бартелеми, Луј 14
Батаковић, Душан Т. 62
Батало (тепчија) 85
Башић, Весна 21
Бергвин, Џејмс (Bergvin) 64
Беренго, Марино 109
Бо (Ваух) 7–10, 12, 14–15
Бо, Берtrand де 12
Богдан Хатељевић 92
Богослав Радич 102
- Бонавентура де Систерон (Bonaventure de Sisteron) 9
Борозан, Ђорђе 62
Бреси, Марко (M. Breschi) 51
Броз, Јосип 74, 77
Бубало, Ђорђе 81
Бугар, Марин 100, 102
Будисављевић, Срђан 72–73
Буш, Оноре (Honore Bouche) 9
- Ван Попел, Франс (F. W. Van Poppel) 52
Варнава Росић (патријарх) 34
Васин, Горан 21
Вељковић, Жарко Б. 108
Вентура, Анђело 109
Вертахјмер-Балетић, Алиса 46
Веселиновић, Стеван 31
Вигнер, Николас (Vigner, N.) 9
Видосава Баошић 11
Владељ 101–102
Владислав Николић (кнез) 92
Врангел, Петар Николајевич 63
Вретоломије Братмировић 105–106, 108
Вукан Немањић 15
Вуксан, Д. 14
Вулетић, Александра 45, 48, 54, 60, 119
- Гавриловић, Милан 73
Гавриловић, Славко 19–20
Гани-бег Криезију 63, 67, 78
Гелчић, Јосип (Gelcich) 7, 11, 15
Глузман, Ренард (Renard Gluzman) 109, 111–114
Глумац, Душан 33
Гојко Балшић 9
Грковић, Милица 84
Грол, Милан 73
- Дајковичу, Беатриче 116
Дамијан (поп) 104
Де Ласио, Серђо (S. De Iassio) 51
Дељанин, Б. 85
Денђењо Карачоло, Чезаре (Cesare d'Engenio Caracciolo) 9
Диканж, Шарл Дифрен 12, 14–15

- Димитријевић, Стеван 33
 Димић, Љубодраг 62
 Дина, Фикри 75
 Динић, Милоје 78
 Дојчен 106
 Долић, Јован 117
 Доментијан (монах) 108
 Достојевски, Фјодор Михаилович 26, 31
 Драган Хребљановић 106
 Драгојло 106
 Драгослав 102
 Драгутиновић (посланик у Берну) 72
- Ђађули (албански првак) 70
 Ђере, Золтан 21
 Ђилас, Милован 76
 Ђоновић, Јован 72
 Ђорђе II (грчки краљ) 64
 Ђорђе Сремац 117
 Ђорђевић, Иринеј 29, 32–34, 37, 40
 Ђорђевић, Јован 19
 Ђорђевић, Никола 26–27, 31, 37, 41
 Ђорђић, Петар 84
 Ђурађ I Балшић 10
 Ђурађ II Балшић 13–14
 Ђурашковић, Ђуро 68
 Ђурић, Радослав 71, 74
 Ђуришић, Павле 75, 77
- Екмечић, Милорад 20
 Ермит, Жан Баптис 15–16
- Жегар 85
 Живковић, Никола 68
 Животић, Александар 77
 Живчићи (браћа, Милдруг и Добруј) 82–85
 Жутић, Никола 63
- Завални 67
 Зечевић, Н. 10
 Злокруховић, Јован 85
 Зогу, Жералдина 65–66, 69
 Зогу, Лека 65
 Зоњић, Урош 77
- Илић, Богољуб 67
 Исак II Анђел (цар) 8
- Јакоп Балцо (кнез Тарента) 13
 Јанић, Кирил 31–33, 39–40
 Јевтић, Павле 29, 40
 Јелена Анжујска (краљица) 8
 Јелић, Милосав 62–63
 Јефтић, Андреј 25–27, 39, 42, 119
 Јиречек, Константин 15
 Јоаким Ђураш 102
 Јоаникије (игуман) 102
 Јован Анђел 8
- Јован Балшић 10
 Јован Запоља 116–117
 Јован Комнин Асен (деспот) 10
 Јован Ненад 115–117
 Јован Оливер (војвода) 102
 Јован Хабарданец 116–117
 Јовановић Батут, Милан 57
 Јовановић, Богољуб 47
 Јовановић, Мирослав 63
 Јовановић, Слободан 69, 72
 Јосић, Радивој 30–31, 33
 Јосиф II (митрополит) 97–99
 Јосиф Цвијовић (епископ) 34
 Јука, Муса 70
- Каваја, Никола 75–76
 Кази, Таф 67
 Кардаш, Мехмед 84
 Карло I (краљ Сицилије) 8, 12, 15
 Карло I Анжујски 8
 Карло II Анжујски 8
 Касаш, Александар 21
 Кастриоти 11
 Катарина Косача Котроманић (босанска краљица) 13
 Кекрези, Константин видети: Чекрези, Константин
- Ковачевић, Добросав 34
 Козић, Милорад 78
 Кокочи, Ђазим 67
 Коматина, Ивана 8
 Коњица, Мехмед 67
 Копа, Алфредо (А. Сорра) 51
 Копривица, Марија 97
 Коронини-Кронберг, Јохан 21
 Крестић, Василије Ђ. 19, 22–23, 119
 Кридис, А. 28
 Кризман, Богдан 64
 Крипс, Џон 67
 Кркљуш, Љубомирка 20, 22
 Крњевић, Јурај 73
 Круезију (браћа) 75
 Круј, Мустафа 71
 Купи, Абаз 69, 71, 75, 77
- Ла Пизе, Јосеф (Joseph de La Pise) 9
 Лејн, Фредерик (F. C. Lane) 109, 112–113
 Лемајић, Ненад 21
 Ленорман, Шарл 12, 14
 Ленормант, Ф. (Lenormant) 12
 Лермит, Жан-Баптист (Jean Baptiste L’Hermite; dit Tristan) 9
 Липа, Зенел 71
 Липа, Шериф 71
 Лома, Александар 92
 Лубардић, Богдан 26, 31–32, 40
 Луј VI (француски краљ) 8
 Лулуши, Алберт (Lulushi, Albert) 78

- Љеш, Аћиф 67
Љушић, Радош 21
- Мајерхофер, Фердинанд 20
Максим (митрополит) 97, 99
Манфредини, Матео (M. Manfredini) 51–52, 54
Марија 101–102
Марија Мурски 9
Марина-Витослава 85
Марко Краљевић 92, 102
Марковић, Игнатије 26, 40
Мартини (министар) 67
Маслатри (историчар) 14
Масна (војвода) 108
Матилда (супруга цара Јована Анђела) 8
Мациони, Станислао (S. Mazzoni) 51
Менсдорф Пуљи, Александар 20
Мијатовић, Чедомиљ 8, 12–14
Микавица, Дејан 21–22
Миклашевски, Андрија Михајлович 63
Миклошич, Франц 14
Милан Обреновић (краљ) 13
Миленковић, Мил. М. 35, 37
Милетић, Светозар 19
Миливојевић, Владан 82, 85
Милутиновић, Војкан 108
Миниати, Лорензо (Lorenzo Miniati) 11
Миотош (војвода) 92
Мирковић, Лазар 33–34, 39
Мићић, Небојша 87, 89–90, 93
Михаиловић, Драгољуб 34, 61, 69–71, 74–75, 77
Мишић, Синиша 81
Мрђеновић, Душан 11
Мусаки (албанска племићка породица) 10, 14
Мусаки, Андреја 10
Мусаки, Јован 9–10
Мусаки, Комита (кћерка деспота А. Мусакија) 10
Мусаки, Константин 9–10, 13
Мусаки, Теодора 10
Мусолини, Бенито 64, 77
- Најдановић, Димитрије 25–28, 30, 35, 36–37, 41
Наталија Обреновић 13
Наћи (секретар) 66
Неда (супруга Андреје, ктитора) 85–87
Недић, Милан 76
Немањићи 7, 9, 13
Никола Петровић (кнез црногорски) 14
Нимчевић, Владимир 117
Нинковић, Ненад 21
Нинчић, Момчило 62, 66–69, 72–73
Ноблемер, Густав (Gustave Noblemaire) 13, 15
Новаковић, Стојан 10
Ноли, Фан С. 63, 73
- Орбин, Мавро 11–13, 16
Ори, Брет Е. (B. E. Ory) 52
Орландо, Е. (Orlando) 109
Ортали, Герардо 109
Осмајлић, Милић Ј. 75
Охмућевићи 11
- Павле Грчки (краљ) 78
Павле Карађорђевић 64
Павле Комљеновић (кнез) 92
Павловић, Коста Ст. 69
Павловић, Стеван К. 19, 64
Пал, Тибор 21
Палавестра, Александар 11
Панајот Балшић 14
Пантелић, Благоје 25
Пашић, Никола 62
Пеца, Мислим 71, 75
Пеца, Мустафа 69
Перењи, Петар 116
Перић, Владимир 70, 72
Петар II Карађорђевић 65, 78
Петар Ивљеин Охмућевић-Гргурић 10–11
Петрановић, Бранко 75–76
Петрис, Франческо де (Francesco de Petris) 11
Петровић, Владета 81, 85
Петровић, Никола 19
Пешикан, Митар 84
Пико, Емил 19
Полихранија (Радача) 85
Поповић, Душан Ј. 19
Поповић, Јустин 25–42
Прибислав Петојевић 92
Пурета (поп) 106
- Раденић, Андрија 20
Радивој Гргурић Владисаљић 11
Радисављевић, Дејан 100, 105
Радовановић, Тихомир Тихон 32–33, 40
Радојчин, Миодраг 115
Радонић, Јован 20
Радослав Поклаираић 101–102
Рашковић, Душан 104, 106–107
Ровински, Павле Аполонович 14
Родоп (властелин) 85
Рокаи, Петар 21
Рудић, Срђан 7–8, 10, 16, 120
- Самарцић, Александар 8, 11
Самуило Маширевић (владика) 20
Селмани, Хусеин 66, 70–71
Сентклараи, Јене (Szentkláray Jenő) 116–117
Симић, Станоје 72–73
Симовић, Душан 66, 69
Скендер-бег 63
Славковић, Божица 62
Смиљанић, М. 67
Соловјев, Александар 10–11

- Соловјев, Владимир 40
 Спасић, Д. 11
 Списић, Кирил 87–88
 Срећковић, Панта 13
 Стаменовић, Игор 95
 Станковић, Никола 61, 79, 121
 Стевановић, Зоран 21
 Степан (Стјепан) (Раваница) 92
 Стефан (игуман) 95–97
 Стефан Душан (цар) 11–12, 102, 105–106
 Стефан Марамонте 14
 Стефан Милутин (краљ) 100, 102
 Стефан Тасовчић 11
 Стефан Урош I Немањић (краљ) 8, 12, 106
 Стојадиновић, Милан 64
 Стојадиновић, Милош 100, 102
 Стојановић, Јован 29, 40
 Стојковић, Момир 64
 Стојковски, Борис 115–117
 Стратимировић, Ђорђе 10, 14–15
 Суботић, Иван 65–67
- Теодор Студит 99
 Терек, Балинт 117
 Титов, Теодор 30–31, 33
 Тодор 85
 Томашевић, Блаж 85
 Томашевић, Дмитар 82, 85
 Томес, Џејсон Хантер (J. H. Tomes) 62–63, 70,
 74–75, 77
 Томовић, Гордана 85, 87
 Тристан 9, 14
 Тркља, Лазар 25–28, 30, 34–37, 41
 Тркља, Никола 34
- Ћирковић, Сима 10–11, 93
 Ћоровић, Владимир 19
- Урбан V (папа) 13
- Фабијан Литерат 117
 Фавејриал, Жан Клод (Jean-Claude Faveyrial)
 14
 Фарук I Египатски (краљ) 78
 Феранте дела Марра (Ferrante della Marra, duca
 della Guardia) 9, 135, 15
 Фердинанд I Хабзбуршки 116–117
 Филип (кнез Тарента) 12
 Форназин, Алесио (A. Fornasin) 51
 Фотић, Константин 70
 Франко Балшић 13–14
 Фрања Јосиф (цар) 22
 Фресне, Чарлс (Charles du Fresne) 12
- Хан, Јохан Георг (Johann Georg von Hahn) 12
 Хегбер, Улф (Ulf Högberg) 51
 Хоптнер, Џејкоб (Jacob B. Hoptner) 64
 Хопф, Карл (Hopf, Carl) 9–10, 12
 Хоца, Енвер 74, 76–78
 Хреља (војвода) 11
 Хуго Балшић 13
- Цветковић, Бранислав 100
 Цветковић, Драгиша 78
 Цимер, Карољ (Czimer Károly) 116
 Цинцар Марковић, Александар 64
 Цонс, Бази 74
 Црнојевићи (династија) 11, 14
- Чекрези, Константин 15, 70
 Чемберлен, Џефри (Geoffrey Chamberlain)
 51–52
- Швикер, Ј. Х. 20
 Шекуларац, Божидар 7, 11
 Шљиванчанин, Зорка 25–27, 39, 42, 121
 Шмит, О. Ј. (Scmitt) 109

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

- Албанија 9, 12–15, 61–64, 66–79
 Александрија 113
 Алексинац 100, 104
 Анкона 113–114
 Аранђеловац 82
 Аргирокастро 69
 Аскот (Енглеска) 65
 Атина 25–35, 38–41
 Аустрија 21
 Аустроугарска 77
 Ахаја (провинција) 13
- Балесум (околина Рима) 15
 Балецо (Прованса) 13
 Балканско полуострво 9, 61–64, 67, 71, 85, 92,
 102, 104, 108, 114
 Балш (Balsh) 12
 Банат 21
 Бачка 21, 116
 Бачка жупанија 116
 Белгија 54
 Београд 19–21, 25–38, 40–42, 45, 54–55, 61–63,
 78, 81, 85, 87, 97, 108, 114
 Београдски округ 55
 Беране 75
 Берлин 54
 Берн 72
 Беч 62, 68, 117
 Бијело Поље 71
 Билећа 34
 Бистрица (Трансилванија) 116
 Битољ 27, 33
 Блајбург 75
 Блиски исток 72, 78
 Бојана 13
 Босна 12, 77, 82, 84
 Босна и Херцеговина 93
 Брасина (село) 93
 Брента (река) 113
 Бугарска 12, 71
 Бурано 110
 Бузел (логор) 75
- Ваљево 26, 34, 37, 81
 Ваљевски округ 55
- Варшава 65
 Ватикан 63, 71
 Вашингтон 70, 73, 77
 Велика Британија 32, 65, 66, 74
 Велики Шиљеговац (Крушевац) 106
 Венецијанска република 109–114
 Версај 54, 65
 Византија 100
 Витлејем 9
 Војводина 19, 21–22
 Војводство Србија и Тамишки Банат 19–23
 Врањски округ 55
 Врбица (село) 82
- Гај (засеок, Брасина) 93
 Гајанско гробље 93
 Грчка 13, 26, 28, 32, 35, 40–42, 64–67, 72–73,
 77–78
- Далмација 12, 112
 Дамаск 113
 Дебар 68, 71, 74
 Дебарски крај 67
 Димитровград 95
 Доња Зета 13
 Доња Борина 87
 Драч 12, 75
 Дубровник 7, 10, 15, 89
 Дуга њива (гробље) 87
 Дунав 116
- Ђаковица 78
- Европа 9, 42, 45, 64–65, 69
 Егејско море 112
 Египат 67, 78
 Енглеска 40, 51–52, 54, 65, 69, 74, 113
 Епир 69
 Естонија 65
- Женева 72
- Загреб 21
 Западна Европа 45
 Зворник 89, 91–92

- Зворничка тврђава 92
Здравиње (село, Крушевац) 100, 102
Зета 7–9, 10, 12–14
- Израел 109
Илочки срез 21
Истанбул (и под Цариград) 65, 72
Источна Србија 54
Истра 112
Италија 8–9, 13, 15, 63–64, 67–69, 73, 75–76
- Јагодина 100, 102
Јадран 64, 109–110, 113
Јајце 77
Јаковље (код Алексинца) 100, 104–105
Јерменија 9
Југозападна Србија 55, 59
Југоисточна Европа 66
Југославија 61, 67, 69, 72–73, 76
Јужна Албанија 67, 69
Јужна Србија 71, 74
Јужна Угарска 20, 116
- Каиро 67, 77
Кампо (логор код Скадра) 75
Кандија 112
Каоник (село, Крушевац) 104
Каоничко гробље 107
Кјођа 110, 114
Клуж 116
Кнежевина Србија 54
Константинопољ (и под Цариград/Истанбул)
12–13
Констанц (Немачка) 10–11
Копаоник 85
Корча 69
Корчула 112, 114
Косово 63, 68, 71, 75–77
Костур 11
Крагујевац 82
Крагујевачки округ 55
Крајински округ 54–55
Краљевина Грчка 64
Краљевина Италија 63
Краљевина Југославија 61, 63–66, 69, 76–78
Краљевина Србија 45–47, 51
Краљевина СХС 38, 62–63
Краљево 108
Крит 113–114
Крушевац 81, 100, 102, 104, 106–107
Крушевачки крај 104, 106–107
Крушевачки округ 55
Крф 112–114
Кукс (логор) 75–76
- Лариса 64
Ле Бо (Les Vaux) 8
Левант 113
- Лепант 110
Летонија 65
Лим 74
Липљанска општина 75
Липље (село) 89
Лисабон 113
Литванија 65
Лондон 40, 65–68, 70–71, 76, 78
- Љума 74
- Мазорбо (Венеција) 110
Македонија 63
Маламок (Венеција) 110, 112–113
Мали Зворник (општина) 87, 93
Манастир Планиница 95
Манастир Свети Наум 63
Манастир Ђелије 26
Марињан (Maignane, Француска) 8
Марсељ 65
Марчетићи (заселак) 89
Мачва 93
Мачва (град) 92–93
Медитеран 114
Метохија 68, 71, 75–77
Мљет 11
Моравски округ 55
Мурано 110
- Напуљ 7, 9–10, 13, 15
Напуљска краљевина 10–11, 13
Немачка 52, 76
Никозија (Кипар) 25, 42
Ниш 86, 100
Нишки округ 55
Нови Сад 19–20
- Оксфорд 26, 29, 31–32, 35, 38–41
Оногошт (Никшић) 7
Оранж 8
Османско царство 113
Охрид 77
- Пекин (логор) 72, 75
Пермет (Албанија) 77
Петроград 26, 32, 38
Пећ 7
Пирот 54
Пиротски округ 55
Пишкопеја 63
Планиница (манастир) 95
Подрињски округ 54–55
Пожаревац 81
Пожаревачки округ 55
Пореч 74
Порто Романо (логор) 75
Португалија 113
Поткарпатска Русија 34

- Преза (Италија) 76
 Призрен 7
 Приштина 71
 Прованса 7–9, 12–13, 15

 Раваница 92
 Рига 65
 Рим 15
 Рт добре наде 113
 Руднички округ 54–55
 Румски срез 21
 Румунија 13, 15, 65, 67

 Сарајево 10
 Сардинија 15
 Свети Наум (манастир) 63
 Северна Албанија 67
 Северна Америка 77
 Северни Епир 69
 Сегедин 116–117
 Сеђфалу 117
 Сирија 114
 Сицилија 12, 14–15
 Сједињене Америчке Државе 52, 69–70, 73, 78
 Скадар 13–13, 73, 77
 Славонија 21, 52
 Слано (код Дубровника) 10
 Смедеревски округ 55
 Сплит 111
 Србија 12–13, 26, 28, 35, 38, 41, 45–46, 48–52,
 54, 56–57, 59–60, 62, 76
 Средња Европа 45
 Средњи исток 65, 72, 78
 Срем 81
 Сремска Митровица 81
 Сремски Карловци 19, 30–31, 34–36, 41
 Српско царство 7
 Стокхолм 64
 Струга 68
 Суботица 115, 117

 Тарент 13
 Тел-Авив 109

 Темишвар 20, 116
 Тимочки округ 55
 Тирана 62–63, 68, 77
 Тиса 116
 Топлички округ 54–55
 Торњош 117
 Торчело (Венеција) 110
 Трансилванија 116–117
 Требиње 7
 Турска 65–66

 Ђаф Пруше (логор) 76
 Ђелије (манастир) 26
 Ђуковац (брдо) 106

 Угарска 19–22, 116–117
 Ужички округ 54–55

 Фамагуста 112
 Фијери (логор) 75
 Француска 8, 13, 52, 54, 65
 Фуоза (канал) 113

 Хабзбуршка монархија 19, 21
 Хаифа 109
 Химара (Албанија) 7, 75
 Холандија 51–52
 Хрватска 12, 21

 Цариград (и под Истанбул) 66–71, 110
 Црква Свете Богородице хвостанске 99
 Црква Светог Ђорђа (село Здравинье) 102
 Црква Светог Мине (Штав) 85
 Црквине (засеок, Крагујевац) 82
 Црна Гора 7–8, 11–12, 14, 70, 77

 Чајничке 74
 Чачански округ 55
 Чехословачка 34

 Шведска 51–52, 65
 Штав (село, Копаоник) 85

Реџисџре сачинио
 Владимир М. Николић

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Маџице српске за историју објављује оригиналне, претходно необјављене радове, разврстане у следећим категоријама: оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија и грађа. Поред тога објављује прилоге у виду приказа и извештаја из научног живота. У *Зборнику Маџице српске за историју* објављују се радови из области историје, помоћних историјских наука и сродних хуманистичких и друштвених дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима, на енглеском, руском, немачком и француском језику. Радови на српском језику штампају се ћириличним писмом.

Зборник Маџице српске за историју излази двапут годишње.

Публиковање у *Зборнику Маџице српске за историју* се не наплаћује, нити се радови и рецензије хоноришу.

Зборник Маџице српске за историју доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Маџице српске за историју* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензента и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензента непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких, политичких и других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутор гарантује да рукопис представља његов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту.

Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајице српске за историју* рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензента или, уколико то не желе, да повуку рад из Уредништва. Рок за исправку рада је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензента спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави и не могу бити аутори који су у скорије време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник шаље поднесени рад одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Зборника Мајџице српске за историју*. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Мајџице српске за историју* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајџице српске за историју*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајџице српске за историју је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајџице српске за историју не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард-диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини-диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права*.

Уредништво *Зборника Мајице српске за историју*

EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Journal of History publishes original, previously unpublished papers, classified into following categories: original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemic, scientific bibliography. Apart from that, it publishes contributions such as reviews and reports from scientific life. In the *Matica Srpska Journal of History* there are papers from the field of history, auxiliary sciences of history and cognate humanity and social disciplines.

The papers can be written in Serbian and cognate languages, in English, Russian, German and French. Papers done in Serbian language are written in Cyrillic alphabet.

Matica Srpska Journal of History is published twice a year.

Publishing in *Matica Srpska Journal of History* is not charged nor are the papers or reviews paid for.

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime on the magazine website: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Journal of History* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska*

Journal of History, the handwriting will not be published in any other publication and in any other language without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means.

PAPER REVIEW

The submitted papers undergo review. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. All the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. The reviewer is due to complete the review within three weeks. The authors who receive conditionally positive reviews are obliged to respect the reviewers' remarks or, if not, withdraw the paper from the editorship. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the handwriting to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the *Matica Srpska Journal of History*. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Journal of History* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of: disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the authorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Journal of History*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Journal of History does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

We kindly ask the authors to take a look and fill in the *Author's statement* and the *Contract on the transfer of copyrights*.

The editorship of the *Matica Srpska Journal of History*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Зборник Мајице српске за историју

Рукопис који се нуди за објављивање у часопису (*ЗМЦИ*) шаље се Редакцији часописа електронским путем на адресу: **ljdragic@maticsrpska.org.rs** или **zmsi@maticsrpska.org.rs**

Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање стручни сарадник ће електронским путем доставити аутору. Рукопис се може доставити и поштом на адресу: *Љиљана Дражић, Зборник МС за историју, Мајице српске 1, 21000 Нови Сад.* (Са стручним сарадником можете контактирати и путем тел. 021/6615798).

Рукопис на српском језику треба да буде писан ћириличким писмом, у MicrosoftWord-у (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге). Обим рукописа не треба да буде већи од 2 табака (један бруто табак износи 16 страница /28 редова са 66 знакова у реду по страни/).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см.

САЖЕТАК И РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету рада, као и методологији и приступу истраживању. Обим сажетка треба да износи између 10 и 15 редова (700–1.100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6).

На крају рада даје се **резиме** на страном језику, који представља проширени сажетак, па осим циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме такође садржи кључне речи из сажетка. Резиме треба да садржи између 15 и 25 редова (1.100–1.800 словних места укупно). Уз резиме који се подноси на енглеском језику или на неком другом светском језику, треба **приложити и српски превод.**

ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

БИОБИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Аутор, уз рад, треба да приложи и краћу биобиблиографску белешку о себи (не дужу од 10 редова (по узору на сличне из ранијих бројева часописа; доступно на сајту Матице српске <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>).

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Цитирања у часопису врше се искључиво у виду фуснота. Литература се не наводи на крају чланка.

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге *курзивом* (италиком), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља запета. Странице се наводе без додатака (нпр. стр., р., рр. и сл.). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно али је пожељно. Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴. Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.“. Уколико се помиње више места где је књига издата, она се раздвајају цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, и то после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања *курзивом*, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Уколико је назив часописа дуг, приликом првог навођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника *курзивом*, место издања, издавач, година издања, број стране.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично потом *курзивом* гласило у којем је пропис објављен, запета, број и година објављивања раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три) књиге или чланка, они се раздвајају запетом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена. Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.“.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка. Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига, било чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст с више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци с више различитих страна, наводе се њихови бројеви раздвојени запетама. Уколико се цитира више страна које се не одређују прецизно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље“.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напмени, користи се „исто“. Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напмени, али с различите стране, користи се „исто“, наводи се страна и ставља се тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се *курзивом*.

12. Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према *Правонику српскога језика* Матице српске), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

12. За „видети“ користи се скраћеница „вид.“, а за „упоредити“ се користи скраћеница „упор.“.

Редакција

INSTRUCTION TO AUTHORS

Proceedings of Matica srpska for History

The manuscript intended for publication in the *Proceedings of Matica Srpska for History* should be sent to the Editorial Board to either **ljdradic@maticasrpska.org.rs** or **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Editorial assistant will send to the author an electronic form of the *Statement* that the paper is not (or will not be) published or offered to another journal or publisher. The manuscript can also be sent by regular mail to: *Ljiljana Drazic, Matica Srpska, Proceedings of Matica srpska for History, Matice srpske 1, Novi Sad 21000* (you can also contact the editorial assistant at the phone numbers +381 21 66 15 798).

Manuscript in the Serbian language should be written in Cyrillic script using Microsoft Word (including an abstract in Serbian and a summary in English, images, tables, and other supplements). The size of the manuscript should not exceed 2 author's sheets (one author's sheet contains 16 pages/28 lines with 66 characters per line per page).

The main text should be written with regard to the following requirements – font: *Times New Roman*; spacing: 1.5; font size: 12. First-line indent: 1.25 cm.

ABSTRACT AND SUMMARY

The abstract at the beginning of the paper should be in the Serbian language or the language of the paper. The abstract should reflect the essence of the paper. Specifically, it should provide some basic information on the objective and the theme of the paper, as well as on the methodology and approach to the research. The abstract should be between 10 and 15 lines (700–1,100 characters in total). The abstract is accompanied by keywords (4–6).

At the end of the paper, a summary in a foreign language should be given. This should be an extended summary, so in addition to the objective and the theme of the paper, the methodology and the research approach, it should contain the results as well as the original contribution of the paper. The summary should also be accompanied by the keywords from the abstract. The summary should be between 15 and 25 lines (1,100–1,800 characters in total). Beside the summary submitted in English or some other world language, its Serbian translation should also be provided.

ILLUSTRATIONS

Illustrations (photos, images, maps, graphs, charts, etc.) should be annotated (the author of the photo, or the source of the photo, map or chart should be indicated). The author should mark the place of the illustration in the text.

BIOBIBLIOGRAPHY

The author should also submit a short biobibliography (not longer than 10 lines; similar to the ones from the previous issues of the *Proceedings of Matica Srpska for History*, available on the Matica Srpska website <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>)

REFERENCES

References should be indicated within the text by a footnote. References are not listed at the end of the paper.

1. Books are referenced as follows: the first time the reference occurs – author’s name and surname, book title italicized, volume and number (Roman and Arabic numbers), place of publication in small caps, publication year. There is no comma after the place of publication. Pages are listed without extensions (e.g. p., pp.). If the name of the publisher is given, it is written in small caps, usually before the place of publication. The name of the publisher is not mandatory, but it is desirable. If the book has multiple editions, the number of edition can be specified using superscript number on the right side of the publication year, e.g. 2001⁴. If referring to the footnote, after the page number, the abbreviation “ref.” is written. If there are several places of publication, they are separated by a dash. Regarding a book in which the sources are published, the name of the person who prepared it must be stated, after the title or after the title in brackets.
2. Articles are referenced as follows: author’s name and surname (the first time the reference occurs), the title of the article in small caps – usually under quotation marks, the name of the journal, newspaper or other periodical publication italicized, number and volume (volume in brackets), page number without extensions (similar as when referencing books). In case of a long journal title, after its first appearance the abbreviated version should be given in brackets and used hereinafter.
3. A chapter in a book or in a collection of papers is referenced as follows: author’s name and surname (the first time the reference occurs), the title of the chapter under quotation marks, the title of the book or the collection of papers italicized, the place of publication, the publisher, the year of publication.
4. Archival material is referenced as follows: archive, fund, box, a bundle or folder, number and date and other document markings. Then, the information closer related to the document itself should be provided.

5. Legal regulations are indicated by the full title in small caps, usually followed by a italicized title of the official gazette in which the regulation is published, comma, number and the year of publication are separated by a slash.
6. When referencing online resources, the title of the text, the webpage title and the date of access should be indicated.
7. If there are more than one author (up to three) of a book or article, their names should be separated by a comma. Names and surnames are given the first time the reference occurs. If there are more than three authors, the name and surname of the first author should be given followed by “et al.”.
8. If only one text of a particular author is cited in the paper, when this paper is cited again, after the author’s initials and surname there should be added: title, page and full stop. If several works by the same author are cited, whether books or articles, and since each title is given in full form when referred to for the first time, when cited again, after the author’s initials and surname there should be added the abbreviated title, page and full stop.
9. If the text is cited from specified successive pages, their numbers are separated by a dash, followed by a full stop. If the text is cited from different, non-successive pages, their numbers are separated by commas. If the text is cited from different pages not precisely specified, the number indicating the first page should be followed by “etc.”.
10. If the same work, and the same page, is referred to in the immediately following footnote, then “ibid.” should be used. If the same work, but different page, is referred to in the immediately following footnote, then “ibid.” should be used followed by page number and full stop.
11. Latin and other foreign words should be italicized.
12. Foreign names should be transcribed (transcription into Serbian according to the *Правоиџс срџскоџа језика* (Serbian Language Orthography) published by the Matica Srpska), and when referred to for the first time the original form of the name should be given in the brackets.
13. For “compare” the abbreviation “cf.” should be used.

Упутство за ауторе на енглески језик превела
Оливера Кривошић

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ**

Зборник Матице српске за историју излази 2 пута годишње.

Годишња претплата (2 свеске) износи **450,00** динара (за иностранство **15,00** €)

за чланове Матице српске **225,00** динара (из иностранства **10,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00** €)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за историју*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСИ”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за историју* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за историју

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsi@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

НЦ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615-798

Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: +381 21 6615798
E-mail: ljdradic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs
<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

Уредништво *Зборника Матице српске за историју*
закључило је свеску 106 (2/2022) 23. новембра 2022. године

За издавача: академик Драган Станић, председник Матице српске
Сћручни сарадник Одељења: мср Љиљана Дражић
Лектор: мср Љиљана Дражић
Коректор: Владимир Николић
Лектор и преводац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски сло: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 300

Објављивање свеске бр. 106 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – Proceedings in History /
главни и одговорни уредник Петар В. Крстић. – 1984, 29– . – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком
језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета,
Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св.
42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999);
Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад
(од св. 67/68/2003). – Наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410